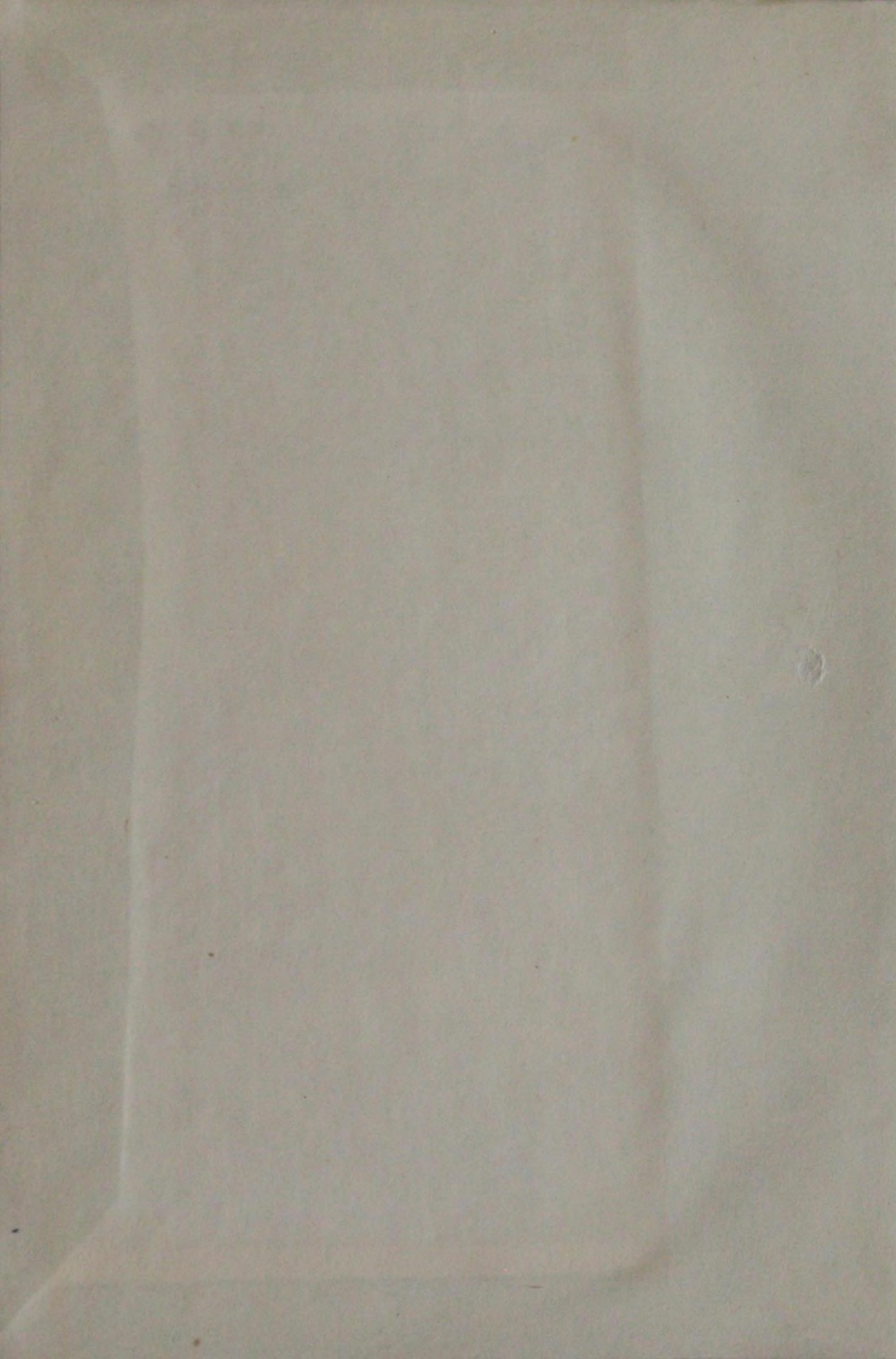

Алтайдын
туушарында

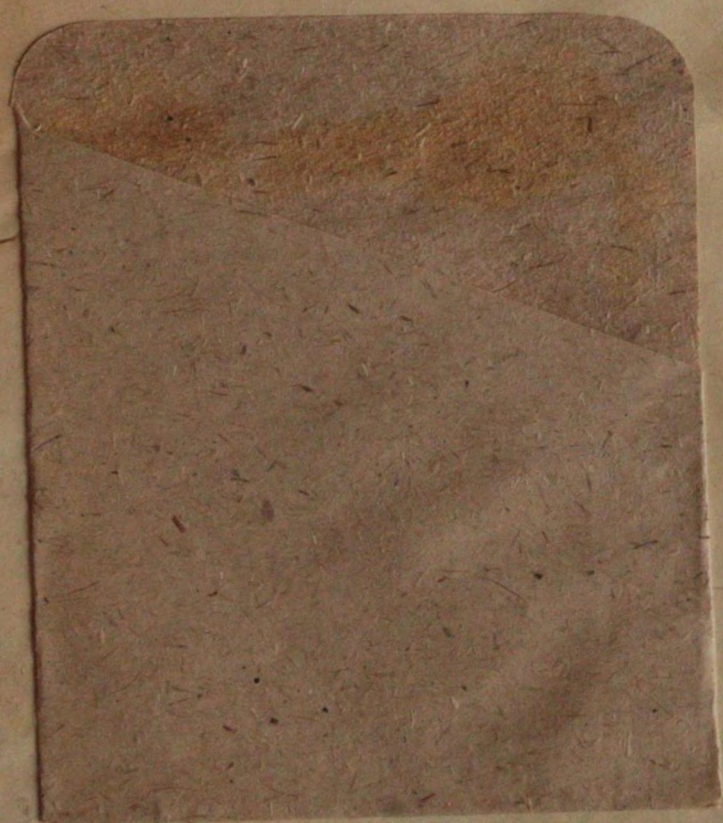
и

1948

В.И.

АЛТАЙДЫН ТУУЛАРЫНДА

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПРОИЗВЕДЕНИЕЛЕРДИНГ
ЛУУНТЫЗЫ

Горно-Алтайская областная
* БИБЛИОТЕКА *

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЫНГ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
ГОРНО-АЛТАЙСК—1948

РЕДАКЦИЯ ДА Н

Горно-Алтайский автономный областьтын 25-чи жылдыгына белетелген бу сборник областьтын ла алтай албатынын жадын-жүрүмин жеткил эместе болзо, же жакыс книгада бириктире көргүзип турган литературно художественный произведениелердин эң баштапкы ченелтези болуп жат. Сборникке кирген произведениелер художественный баазы жанынан ончозы тўнгей эмес. Книгада жаан, жеткилинче таскаган писательдердин (П. В. Кучияктын, А. Л. Коптеловтын, Ч. Енчиновтын, П. Мухачевтин) произведениелери коштай, Алтай жеринде жадып, иштеп турган жинт те авторлордын произведениелери салынган. Сборникте, фольклор бөлүгүндө, жайым трудтын сүгүнчизи, Төрөлибистин магы, жендиртпес Советский Черүзи, албатыга улу праволорды берген Конституция, албатынын башчыларын—Ленинди ле Сталинди мактаган алтай албатынын кожондоры да база бичилди ок.

Бу книга керегинде шүүлтөлөрдү мындый адреске ийзин деп, издательство сурап туру: город Горно-Алтайск, областной национальный издательствого.

П. КУЧИЯК

АЛТЫН ТАНДАК ЖАРЫДЫ

(Алтай легенда).

Мөңгүн суудый жылдыстарлу
Көк-чанкыр тенери алдында,
Жузун жараш түмен чечектү
Кеен бүткен Алтайда
Жокту Анчы шыралап журтады.
Жаныс боро атту болгон,
Жаныс көк уй сааган.
Жардына кийип жүргени
Жабага терези күрмек тон,
Будына кийип жүргени
Булгуш ошкош эски өдүк.
Ондый да болзо, анчы кижини
Чечен мылтыгы азырайтан.
Агдап жүрүп аай болгондо,
Элден алган кару уйин,
Эки жакшы эрке балазын
Аг-куш эдиле азырады.
Артканыла байга алым төлөп,
Жайзанга калан, камга тарту

Тутагы жоктон төлөп жүрди,
Торо карындарын толтырып турды.

Бир катап жокту анчы
Соок кышта андап барды.
Айга жуук андап жүреле,
Алты тийин адып алды.
Айылына куаукчыл ойто келип,
Ачу короны бадышпай келди:
—Айылдаштарыма жетиреле,
Ашка толуп алгайым!—деди.
Айылынын бозогозын алтап жадала:
—Көзим не керек жоголбогон?—деди.
Торко тонду Торжын бай
От жанында отурды:
—Кулагым сүгүзсин, Анчы,
Канчаны таап, жандын сен?
Жажырбай, меге айдып бер,
Жаман неме болбос,—деди.
Саржу чылап кайылып,
Саныс ошкош жапшынып келди.
—Агаш, ташту Алтайга
Айга жуук андап жүрдим,
Азык-түлүк божогондо,
Алты ла тийин адып жандым,
Артык неме таппадым,—деп
Анчы араай онойдо айдып,
Эки тизези тырлажа берди...
—Ай-ай-ай! Ас ок эмтир,
Же, алтыны да аткачын жакшы,
Алымды неле төлөөр эдин,
База да баратан жерим көп,
Узатпай, тийиндерин алып бер.—
Торко тонду Торжын бай
Калганчызын анчыга айдып,
Торко тонынын эдегин түзедип,
Каткырганча өрө турды.
Арга жокто жокту Анчы
Арчымагына колын сунды,
Алты тийинин чыгара тартала,
Ачап байга берип, айтты:
—Алыгар... турганы алты эди...—
—Адам, тийндерди не бердин?—
Көстөрүнүн жаштары мөлтүрежип,

Кудай да төгүндөйт!..“

Анчы сагышка түже берди,
Айландыра жоннон болуш бедиреди.

Алымы база да өзүп жатып,

Каланы катапла көптөди.

Кара булутка бүркөткөндий

Кара бүрүнгө түже берди.

Торжын байдын кара жоргозы

Анчынын чакызында турар болды.

„Алым учун үйин бер,“—деп

Анчыны Торжын электеер болды.

Калганчыда Анчы үйине айтты:

(Онын сөзи онту болды.)

„Жокту улуска ырыс жок,

Ненин учун жадар жанду?

Кижини кижн жийтен

Учур кайдан келген болгон?

Алтай үстин алты айланып,

Албаты жонго мен жүредим.

Алтай үстинде журтаган

Алтая албатыдан барып угадым,

Жер үстинде журтаган

Л Жетен жоннон мен сурайдым:

Жарык күннин алдында

Жайзанды коркыдар ийде бар ба?

Бастыра жердин үстинде

Байды жоксырадар неме бар ба?

Жоктунын жанызын жиген

Камды мекелеер сүме бар ба?

Карануйды жарыдар күн бар ба?

Оны билер ойгорды таппаганча,

Ойто айылыма жанбазым.

Бис экү база катап,

Бу айылыбыска тушташпазыбыс...“—

Анчы үйине онойдо айтты,

Онон колынан эзендежеле,

Кунукчылду айылынан чыкты,

Женил базып жүре берди...

А Алтайдын үстин алты айланды,

Алтайдын жолдорына үзе басты.

Жердин үстин жети эбирди,

Узун жолдорды жендеп чыкты!

Же, жайзандарды жендейтен

Ийде күч көрүнбөйт.

Байлардын эрдин кургадтан
Башка сүмө табылбайт.
Калжу камды колго тудатан
Ойгор сүмө жолукпайт...
Чөп чөлкөлө ажанып,
Жер болгонына амырап жүрди.
База, база келерде,
Эки таманы уладай берди.
Сурай, сурай жүрерде
Эрмек-тили арый берди.
Бу тушта анчыга сезилип,
Олүмнүн орозы көрүнүп жадат.
Жаркынду күн көрүнбей турат!
Жатса, ойто турбагадый болот.
Жүк арайдан эгмектеп, Анчы
Бийик тууга чыгып келди.
Арып калган көстөриле
Айландыра шиндеп көрди.

✓ Тос кабайдаг ала
Шыралап өскөн бойыма,
Жоонун ачу ыжына
Жидирип салган көзиме
Жаркынду күн кайдан көрүнөр?
Жакшы ырысты кем берер?
Ачанадан мени өлтүрбей алар,
Алып баатыр кайда бар? —
Анчы жокту көөркий.
Ачуун тартынып кыйгырды.
Ары көрөлө, ойто көргөлөктө,
Кыйгы жанылгазы жылыгалакта,
Жер тенери силкине берди.
Алтай үстүн жарыдып,
Ачулу жерди көстөп,
Анчынын кыйгызын уккандый
✓ Ак булут көчүп келди.

✓ Айдын, күннүн чыгыш жанында
Алтын тандак жарый берди.
Күннүн жараш жаркынына
Айдын жаркыны коштой турды.
Анчы эмди көрүп турза:
Карлагаштый албаты баштаган,
Жаныс сөзүнөн жер торгылган,
Эрү жакшы чырайлу бүткен,

Эрден артык ийделү бүткен,
Бир баатыр келбей кайтты.
Кабактары онын кырлардый!
Эки көзи от жалбышту!
Телекейге жаркыны жайылган,
Чокум кызыл мааны көдүрген,
Он колына күн чалыткан,
Сол колына ай чалыткан,
Лйткан сөзи күкүрт кептү,
Алтай үстине жаңылына берген,
Анчыдан ол мынайда сурады:
—Түнге, түшке ыйлап жүрер,
Кайдан келген кижн эдн?—

✓ Оны уккан жокту Анчы
Ойто карузын мынайда айтты:
— Баладан ала байларга иштегем,
Канча күчимди тегин бергем.
Арт учында келеримде,
Жардыма кийер кийимим жок,
Аштаганым тойгузар курсагым жок.
Андап жүрүп тапканымды
Алым деп байлар алат,
Калан деп жайзандар алат,
Тарту деп камдар алат,
Қара кускундый, кетешкилеп тургылайт,
Колыбыстан былаап алгылайт,
Конорго амыр бергилебейт.
Менин комудалым угарыгар ба?
✓ Мендий жоктуларга болужарыгар ба?—

✓ Комудап жүрген анчы, бери ук:
—Менин ийделү табарумнан
Жайзанның жаңы жажына жоголды,
Байлардын тиштери оодылды,
Тойбос оосторы кургады.
Камдардын кара мекези
Қара тозындый ташталды.
Жоктулардын колынын күчи
Ойто бойлорына айланып жанар,
Аткан аныгар бойыгарда артар,
Азыраган малыгар амыр турар,
Жадын-жүрүмгер өңжүп,
Жаныс биледий өмөлү болор!—

От жалкынду ол баатыр
Анчыга онойдо айдып берди.

Ондо турган албаты-жон
Онын сөзин керелеп ийи:
— Айы жок бойыбыска
Жаркынду айды көргүскен!
Күни жок бойыбыска
Изү күнди жарыткан!
Албатыны олүмнөн айырыган,
Ады-жолыгар слердин кем?
Ада-төрөлигер кайда болор?
Оны мен угуп алаа,
Ончо жонго жарлап барайын.
Жокту албатыга айдып,
Канча үйеге адап жүрейин, —
Анчы такып база сурады,
Келер каруны сакый берди.
Баатырды курчаган канча албаты
Анчыга мынайда карузын берди:

— Булутту теңериден түшпеди ол,
Жер алдынан чыкпаган ол,
Албатыдан ол бүткен эди,
Албатыдан ийдени алган эди.
Эр жажына жана баспай,
Оштүлөрле женишип келген.
Атакы учында келеле,
Оштүлөрин жегдеп чыккан.
Ийде-күчи түгенбес онын,
От жалбыжы өчпөс онын,
Баатыр бүткен ол эди.
Мактулу ады—Ленин эди!
Албатынын Улузы ол эди. —
Каруны айдып божойло,
Карлагаштый койу албаты
Ленинди курчап ийдилер.
Жаскы күнди уткып тургандый
Жүстери ончо күлүмдү турды.

Оны уккан анчыга
Айга коштой ай тийди;
Күнге үзери күн чалыды.
Арып калган анчынын бойына
Тынду ийде урулып келди,
Аштаган бойы тойо берди.

Оны айландыра койу агаштар
Тойго жазангандый турдылар,
Ондо тал, јодо, кайындар,
Тату эмилдү мөштөр дө бар

Олор жажытту шымыраныжат,
Ару кейле омок тынадылар.
Олордын койу будактарында
Јүзүн куштар кожондожодылар.

Јалаң учындагы кырдан
Ойноп суучак агат,
Онын токтобос табыжын
Агаштар јалбырагы такып айдат.

Олор ончозы, мен бодозом,
Ол кижі јаар көргилейт,
Јүзүн-јараш кожондорын
Оны мактап ийгилейт.

Ол бу кожонды тындап,
Бастыра кобыны текши азыкгады,
Олорго јандыра кару бергендий
Комыстын үниле кожондоды.

Учына јетире кожонды уккам,
Кунукчыл сөстөр ондо јок.
Сүгүнчилү кожоннын јанылгазы
Алтын суудый кобыла јайылган.

Пастухтын јараш кожоны
Ырысту јүрүмин чүмдейт.
Јажыл торко јалаңда јүргөн
Ак ортолыктый койлорын мактайт.

Мен ого уткуулду јууктадым,
Эки ийди удурә үрдилер,
— Токтогор!—деп кожончы айдарда,
Ийттери уйалгандый туура бастылар.

Мен сурадым:—Јакшы ба?
— Јакшы! Слерде јакшы ба?
Күлердий онын јүзине
Јалбыштый күлүмзирү јайылды.

Ол менин не жүргенимди
Ончозын шылап укты,
Жылдыстай көбөри суркурап,
Суйук сагалын сыймай тутты.

Мендебей наҗызыла чылап
Мениле ол куучын баштады,
Озогы жүрүмүн сураарымда,
Турала, ол мынайда айтты:
— Озодо байга жүреримде,
Кижиге мени бодобойгондор,
Куучын-эрмек ордына
Сыртымды камчыла жолдойгондор.
Эмди колхозто болорымда.
Эрчимдү ижим ырыс экелет.
Озогы жүрүмди билерге,
Улус бойы меге келет.
Сен, поэт, мени ундыбай жүр,
Айдар сөзүм база да көп.
Койлорум таркаарга турылар—
Жакшы болзын, кару айылчым!
Поэт ле пастухтын куучыны—
Сүрекей ырысту тушташ!
Менин колымды тын тудала,
Ижемчилү пастух ары бастты.
Койлор дезе ончолоры
Карузып, оноор көргиледи.

Ойтоло жүзүн кожондор
Лажыл жаланды толтырды.
Колхоз пастугынын жүрүмү—
Ырыстаг ырыска көндүкти.

Мен базала сенин жарадында,
Айылдап келген айкап туръм,
Теренинде жүзүн жаражынды
Ончозын көрөргө күүнзедим.

Баштап сени көрөримде,
Сенин кеенниге жүрегим ойногон!
Он жылдын туркунына десе
Жаражын сенин көзиме толгон.

Сени кижя канайда суубес?
Сен Алтайдын сууларынын күскүзи...
Түргөн канатту суулардын келип,
Амырап алатан энчүлү турлузы.

Кышкы күндөр келгежин,
Тенеридий күркүрөп жадазын.
Жажыл торко жай келгежин,
Кайнап тургандый чайбалазын.

Бийдинг суузын сен бойын
Кыстын чачындык жайылттын.

Лок! Сеге түнейди көрбөдим!
Эмди де сенен көрөрим көп,

Менин көзим озолодо көрөт;
Севин кеен жалбак устинде
Жымжак жорыкту керептегi жүри.

Жарадында жаткан деревнелерде
Жаркынду жылдыстар жарыды.
Ол ийденди ончозын көрүп,
Ырысту албаты сеге айдат:

—Тузан биске жеткен учун,
Алкыш болзын сеге, Алтын-Көл!—

А сен бойынды көкүтпей,
Ойто каруны мынайда айттын:
—Күчигер слердин жеткедий болзо,
Менин ийдем качанда түгенбес!—

Алтайда өскөн агаштарга
Бирден жылдысты күүнзеп берерим,
Албаты аргалу жадарына
Алтынду кабымды ачарым!..

Жүректен айдылган бу эрмек
Поэттин жараш сөзи эмес.
Советте албатынын бүдүргөн иштерин
Телекейге иле, табыскак эмес.

Бу сениле, Алтын-Көл,
Калганчы куучын эмес, билип ал!
Мендий ок, ондор-жүстердин үндери
Сени мактап кожондоорлор.

Муннан колдор сен жаар улалып,
Күүнзеп, сениле эзендежер.
Одорло кожо бистин Төрөлибис,
Күлүмзиренип, сени уткып келер.

А. КОПТЕЛОВ

УЛУ КӨЧҮШ

(„Улу көчүш“ деп романнан).

ЭКИНЧИ ГЛАВА

1

Алтай колхоз ак жалду Түрген-Суунын жараттарына көчкөнүнөн ала удаган жокто, землемерлер ол участок жерди, ондо келер өйдө төзөлөтөн журттын жери элип, столболоп салдылар. Алтай улустын токунап жадар төс жерине көчүп келерине турган журт Советке керектү болгон эки кып тура тургузарына Агаштан плотниктердин ле каменщиктердин артельдери келгиледи. Койу чибилердин жаказында, суунын жарадына жууктай бу райондо алтай школдордын энле баштапкы школы болотон жаан туранын төзөлгөзүн салдылар. Түрген-Суунын келип кирген Каракол деп өзөктин тал ортозында саржу завод тургузып тургандар.

Десятник тилмештү бир айылдан база бирүзине кирип, базып жүрди. Олор алтай улусты ишке кычыргылап, олорго кара кирпич чай, жалбыракту тапкы ла сүрекей жакшы бөс берерибис деп, молжонгылап турдылар. Айыл-журттын ээлери талканду чайды бир эмештең араай ичкилеп, качанда иштебеген ишти барып иштеер бе, айла иштебес пе деп, кере тўжине санангылап отуруп, карузын жүкле эртенгизинде беретендер.

Эң озо өмбөликтин члендери жалдавдылар. Олор эки бригада

2 В горах Алтай

17

1953 г.

14991

Горно-Алтайская Областная

БИБЛИОТЕКА

болды: бирўзи коп-коо тўс тыттар жыгып турды, экинчиси дезде тураны тургузып турган жерге тоголокторды армакчыла сўўртегилеп экелетендер. Айылдар кулурлу боло берди. Эмди алтай ўй улус энгарде курсак ичериве јанысла эт кайнадар эмес болгон, је тездедег теертпектер эди, кўлге быжыратандар.

Борлай Токушев озогыла аайынча ончозынан эрте турар болды. Кўн чыккалакта барып, айылына кургак одын экелип, (эки-уч тыт тоормоштор сўўртеп экелип), оморды айылынын јанына чога салып турды. Онын сонында одын кезип турар болды.

— Уйине килейт: одынла бойы берижет... Шакла ондый килемкей учун, балдарды јыл тоозына да тапса кем јок—деп айылдаштары кўйўнгилеп туратандар.

Карамчы бир будынан база бирўзине уур јайкана базып, одын аларга айылдан тышкары чыгатын, је одынды да Токушев бойы айыл ичине апарып, отты бойы ок сататан. Чай ичип отурала, ўйи јаар кўрўп, сананды:

„Удабас айыл ичинде кабай турар. Эки јылдын бажында дезде отты айландыра тўрт ајак тура берер... јакшы!“

Эртен тура курсактанып алып, школ тургузып турган постройкого барып, ондо обедке јетире артатан. Кажы бир толыкта тоголокты брў кўдўрерине, эмезе косяк тударына болушсын деп, кемди-кемди плотник сураар болзо, Борлай кандыйла бир јангы неме кўрўп аларга, оноор јўгўретен. Ол сонында базала онойыпиштеерине, туранын толыктарын анайда ок шулмус, чыйрак эптў кезерине, плахаларды кезип, тоолыктарды онойдо ок эптў кезе чаап, косяктар тургузып турарына кўўнзеп, плотниктин кандыйла ижин, базыдын, эпчилин кичееп кўрўп аларына албаданатан. Бойына бир тура тургузарын ол удааннан бери сананып јўрген. Тенери бўркелип, таштарда јарылар соокторго тыркыражып отураарга эмди ого болор! Энг озо ол ачиткан калаш быжыргадый јаан печкелў тура тургузар. Партиянын аймакный комитетине калганчы јорыкташ тужында райкомнын качызы Копосов бойы элден озо строительство керегинде куучындады:

— Коммунисттер бойларына тура тургузып турылар ба? Јок? Ненин учун? Билбей турылар дейдин бе? Ўренер/керек.

— Мен кичинек тура тургузып аларым,—деп Борлай айтты. Ол ас, ондый ок тураларды ўскўлўри де тургузып аларына сен болужарын.

— Кем јок...

— Кем јок эмес, эдер керек. Кыш келзе, јылу тураларда болор керек. Онызы јогына јангыс јерде чок јадыш та јок болор.

Ол кўн Борлай озогызын эске алып, сананып турды. Онын санаа-шўўлтезинде кўчўштин јакшызы билдиртпезинен бозомтый бергенин ол кенетийин сезип ийди. Эмди јангы јерге кўчўрдўн болгой, ол керегинде сананбай да, адаларыбыс латаадактарыбыс-

ка да туш јеринде көрүнбегендий эдип, токунап отурап керек.

Бир тушта Бабинос Собонов, бойынын аланзу чочыганын жажырбай, ого айтты:

— Алтай улусты обседлаты эдер закон чыккан деп, орус плотвиктер айдыжат... Канайып, аттардын ордына ба?

Токушев токтодынып болбой, каткыра берди:

— Онызы, бир јерге чок жуулыжып, деревнеле јадатаны оседлость деп адалат.

Собонов озо баштап сонон туура көрүп турала, соңында ол бойынын сагыжыла айдып туры ба деп, оны шиндеп көрүп турган көзи јаар көрди:

— Деревнеле? Алтай кижии деревнеле јадып болбос.

— Деревнелеп јуртаары сүрекей јакшы деп, Совет јаны айдып јат.

— Тенексү!—деп Собонов өкпөлөнип турды.—Айылда алтай кижии тыттый бек, су-кадык јуртап јат, турада дезе оорыыр. Күн алдында өлөн кандый јап-јажыл, јулукту өзүп турганын көрзөн, кижии јатпай турган айыл ичинде өзүп турганын көрзөн, куп-куу, чичкечек.

— Је сен көрзөн, бастыра төрөгөндөринин тизелери кыјыражып, чанчактары оорыйт,—деп Борлай ого өткөнөп айтты.—Ол неден улам ондый болот? Кыштын корон соогы бистинг улусты кичү јаштудан ала кемиретен.

— Бир орус ученый кижии Каракол өзөккө келип јүреле, алтай кижии турада јадар болзо, оорыйла, өлүп калар деп айтканын мен эмди де эске алынадым.

— Мынызы өштүнн куучыны, буржуйлардын. Сен барып агаш кескен болзон, јакшы болор эди: өмөликтин члендери тураларда кыштаар учурлу.

— Тура тургузып ал деп, албадаар болзон, мен тортло барарым, единоличник болуп јадарым.

— Сени бир де кижии албадабайт... Сеге јөп бередик...

Јебрен айылдан чыгып барбазына албадангылап, алтай ұй улустар энирле сайын айыл ичинде отургылап, ыйлашкылайтандар.

Баштапкы жана 2-бөлүмдөгү чыгармалар

Узак күндөрлү энгле јаан-июль ай келди,—кају јерлер ле өзөк-төр бастыразы чүмделе чечектей берди: бийик тууларда агарып јаткан карла коштой түүлген суулардын көпөгөш јаан јаландары јадат, оордон эмеш јабыстай дезе—сүгүнчилү күн чечектердин јалбыштый јолдоры, онон јабыстай—туулардын сап-сары мак чечеги, агаштардын јажарган саптарында бийик борщевник

¹ О б с е д л а т ь —эртеер деп, оседлость дегенин јастыра айтканы.

бойынын ап-апагаш ногондый зонтын жайып, толтырала медтү болуп туру, чыкту жерлерде агаж жиилек иван-чай жалбырап чыгып, алтындей лилия чечектер чичкечек сабында туруп, араай жайканыжып турдылар. Туулар ла өзөктөр чечектеп турды.

Караколдын жараттарында, сугарылып турган жерлерде койу ла жымжак өлөңдөр көдүрилип чыкты. [Озо Сапогтын адазы-Тыдык былаап алып, ээлеп туратан эң артык жерлерди землемерлер өмөликтин жерине жаба кезип бергендер. Ол жер жаар эмди тан атту улус барып жатты. Олор жап-жаны чалгыларды маанылар чылап апаргылап тургандар: чалгылардын саптары энзелегинде жаткылап, болот чалгылар дезде күнге мөңгүндий жалтырап тургандар. Ишке чыгар күн алдында өмөликтин жуунында бир канча час өйдүн туркунына тартыжу болды. Токушевтер эртеңиле күннен ала өлөң чабар ишти баштаар керек деп, кичеегилеп тургандар. Же ологго кару берип, өлөң ол тирү неме, оны бойы кургабаганча чабарга жарабас: качан чечектеп турар тушта чабарын баштаар болзо, шакла ондый өлөңнөн мал үзе өлүп, кырылып калар деп, айдыжатандар. Ол күрүмдерди өртөөрдө, оны база бу мынайда ок коркыткандар, ондыйда болзо, онон бери ол бойы да, онын үйи де бир де катап оорыбадылар, — айдарда кандыйда тынду салым жок болгону жарт, өлөң чабарына шыйдыныжып турар тушта, көбизи шымыраныжып тургандар:

— Өлөң, сени мен чаппаска санагам, же мени албадайдылар.

Бүк жерде бир кезек сүрекей бийик тыттар тургандар. [Ол тыттар керегинде, олог бойлорынын күчтү де бийик баштарыла күкүрттү кара булуттарды тиргиштеп турылар деп өзөктө бастыралар айдышкандар. Ол тыттар ненин учун эмдиге жетире озогыла бойынча өзүп турган дезде, ологдын будактарына өлөң илгендер. Сапог кажыла жыл сайын мындый күнде жайзанын күни болор деп, текши жарлаарга, кажыла өзөктөр сайын атту элчилер ийетен. Тургузылган өйдө бүкке бастыра мундустар жуулыжатандар. Озогы тужында өлөңди үй улустар колло жулатан, жуу алдындагы калганчы өйлөрдө дезде өлөңди кичинек чалгычактарла чабатандар. Эр улус дезде өлөңди колло жууп, узун толгокторго танып, онон ологды тыттын будактарына илетендер. Тоого до онойып ок алынган:

— Жети тыт өлөң... он тыт өлөң...

Жуу алдында Сапог өлөң жуур ат тырмууш садып алган, же ондый да болзо, олог иште бир де катап ченелип көрүлбей, теңиле туратан.

Өлөң чабачылар келип, баштапкыла учураган тыт алдына түжүп, аттарынын ээрлерин алып, армакчыларын чого салып койдылар. Бир канзадан тангы тарткылап алып, өрөгү турган манга жетире ээчий-теечий баргылайган. Једер жерине жеткилеп, бир аай коштой-коштой тургылап алдылар.

— Шақла мынайып, сууга жетире чаап барарыбыстар. Борлай чалгыларды канайда жаңып курчыдып алатанын үй улуска көргүзүп, баштапкы прокосты бойы баштады.

Ол бар кучиле элбеде чаап-аларына сүрекей жаан талайып турды, же чалгызы өлөңди кырка кезе чаппай, жыга согор болды. Мынайып деревнелерде уулчактар чалканды ла агашла кезе чабатан эди. Токушев токтой тұжұп, чалгынын мизин жымжак өлөңлө арчыйла, брусла кичеemelдү курчыдып турды, же андый да болзо, ол ас болуш жетирип турды. Ол тушта чалгыны прокоско чачып, кийининде кезилбей арткан кажы бир өлөңдөрди колло үзе жулуп турды. Тонын чече таштап салды, чамчазы эдине жаба терле жапшынып калган, онын күлер өңдү мандайында дезде чобыргазын сойуп салган тытта саныс агып тургандый болуп, тери тортло агып турды. Борлай алаканына түкүрип, бар жок кучиле катапта талайып, койу өлөңди чаап турды. Оскө улус оной ыраак кийининде артып турдылар, керек дезде Утишка да ого жеджип болбой турды. Эр улус курларын тыңыда курчанып алала, тондорын белдестенип алгандар, жендери салактап, буттарына чаптык эдип, ары-бери согулыжып турды. Изиде чалып турган күннинг чогы күренгиде кызып калган энзелерин тамла кызыдып турды. Үй улус дезде энчейижип алган, өлөң чаап турдылар, чегедектеринин өмүрлери ле эдектери сүүртелип турды. Алтай үй улус бойларынын эдектерине сүрнүге базып, өлөң жаар көнкөрө жыгылып турдыдар. Собоновтын үйи дезде баштапкы ок прокосто колын чалгыла кезип алала, ыйлай, ыйлай өмөликти кармап, тыт алдына жүре берди. Оңдо ол тыттын санызын таап алып, оны жымжада чайнайла, кезилген шырказына жаба салып ийеле, танып алды.

Борлай өлөңди чалгынып бажыла кезе чабарын ченеди, же ол тушта прокос сүрекей чичке болуп, чалгы дезде жерге кадалып турар болды. Айдарда ол чалгынын төзөгөзиле кезе чабарга албаданды—чалгы өлөңди кеспей, өрө күнге жалт эдип, каласла ташталып турды.

Баштапкы прокосты ол бир де тыштанбкй, жүк арайданла учына жетире чаап чыкты. Талдардын ары жанындагы шаркырада агып турган суу оны сүгүндирди. Ол ары-бери жайкана базып, суу жаар тұжұп, јунунып алала, торсоп калган колын көрүп турды. Чалгыны бойынын алдында тудуп, ары-бери айландырып, айкап көрүп, болог чалгыны агаш сапка саптаарда, нени жастыра эткенин билбей турды.

Утишка дезде бойынын прокозын учына чыгара чаап божотпой, чалгызын тудыганча, Борлай жаар базып келди:

— Тутказын сүрекей бийик танып алган. Чалгынын тутказын киндикке түнейлеп тудала, танып алар керек. Орус улус шақла анайып әдетенин мен билетем.

Чалгыны ол бойынын алдында төзөгиле жерге тургызып алып, ичин сыймап турды. Олөн чабачылар ончозы кемјип, туткаларды өскө жерге кондыра танып турдылар, је ондый да болзо, кийиндеги улустыг чалгылары өлөнди коомой чабар болды.

Жергелей турган өлөн чабачылар баштапкы ок прокосто јайрала берди. Бастыразы нак, көдүринилү бүдетен ижи бүтпей калды деп, Борлай көп катап сананган. Уй улус бир канча кирези барала, прокостыг чаап салган өлөндөдорине отуруп, амырап турдылар. Олордын јанынча Токушев өдүп браадала, арбанып турды:

— Өлөн чабар керек... Слер десе айылдарыгарда отурган чылап отурадыгар.

— Је сен биске не адылып турын?— Айдаштын уйи кимиревди.— Бистерде бойыбыстыг өбөгөгдөрибис бар...

Айдаш суудан өрө көдүрилип алала, уйине кату кыйгырып ийди, онызы сөс тө айтпай, өрө туруп, чалгызын барып алды. Оны ээчий арткандары өрө турдылар. Эр улус јаар олор кылчас көрүп, узак арбанып турдылар. Олор баштапкы прокосты чаап турганча, үстиги маннын јанындагы олордын чапкан өлөнг чалдыгып, кургај берди. Суунын јанынан олор чип-чике тыт јаар барып, ондо от салып алдылар. Эр улус экинчи прокостон чаап божодоло, оноор ок мендедилер.

Борлай тортло күүн-күч јок болуп келди. Өлөн ижи сүрекеј сүгүмчилү ле јенил иш деп, кече сананып турган, бүгүн десе санааркап калган өлөн чабачыларды көрөлө, бу иш тортло уур, кижинин ал-чагын чыгарар иш деп бододы.

„Өлөнди колло јулуп, толгоктор этсе артык болор эмеш пе? Ол иш биске таныш, куучын да ас болор...“

Чайды оттын јанында ичкиледилер. Алтай уй улус талканды ууштап алып, чайга салып турдылар.

Баштапкы 3 Өлөн чапкансы

Агып турган сууларды түгезе ичип саларына ла таштарды кайылтарына белен болуп турган аайы-бажы јок ийделү күн туулардын бажына бийик өксөп чыкты.

Өлөн иштеерге тортло јакшынак ой, — чапкан өлөнгәки күннин бажында јараш јытту өлөн боло берер. Је Караколдын јараттарынын јанында чалгылардын табыжы да, улустыг да үндери угулбай турды.

Эртен тура Борлай чакыга илип салган казанныг бир јартык оодыгына малтанын төбөзиле јангырада узак согуш турды, је аттарын ээртеерге айылдарынан бир де киж чыкпады. Айдарда айылдан айылга ол бойы барып, уйуктап турган эр улусты өрө тургузып, уй улуска айдып турды:

— Покоско шыйдын...

— Бойыннын уйинди айда, — Бабинастын уйи арбанды. — Менин өбөгөним бар, мени ол башкараар.

Собонов онын адаанын алды.

— Овдый чалгыларла чабарга болбос. Мен бойым да колдорымды торсодып алдым.

— Чалгылар кем жок, жакшы, жанысла бис бойыс чаап билбей турубыс, үренер керек, — Борлай кичеенип айдып турды, же андый да болзо, Агашский потрепобществодо оны мекелеп салгандар, онооры барып, коомой чалгыларды жакшыларына толып алар керек деп, Борлай бойы да кечеги күнде шуунип турган.

Чалгыларды ол бойы курчмисту тижилерге жукарта таптап салган деп, колхозчыларды ижендирип айдып турды. Айыл сайын ол эки катап жүрүп, улусты жүк арайдангла тал-түште жууп алды. Урматтан башка уй улус ончозы айылдарында артып калдылар.

Бүкте өлөн чабачы улус ойтоло жуулышты. Олор чалгыла өлөндү бар жок күчтерилене жыга согуп турдылар, же прокос ару болзын деп, олор озогыла бойынча кезилбей арткан өлөндөрдү колло жууп турдылар. Борлайдын саптаган сабынан бир чиижи уштыла чачылбаган болзо, ол иш андыйла болуп, өдүп турар эди. Жаны чиишти кондырарда, чалгынын төзөгөзия тыгара базып ийерде, чалгы ичпек боло берди. Ремонттоорун божодып, Борлай озогыла бойынча алаканына түкүрүп алып, кайра тын талайып чаап турарын баштай берди. Чалгы куштын жумудый женил болуп, жаш өлөн орто кылырт эди кире конуп, оны жынырада кезе согуп, бир канча кучак өлөндү өрө көдүрүп, таштап турды. Борлай токтоп, чалгызы жаар, оны кем де билдирбенин солып койгон чылап кайкап көрүп турды. Сүгүнчилу каткырып, чалгызыла түрген, түрген чаба берди, өлөн түрүлүп, туура ташталып турды — прокос эки катап элбей берди.

Өлөн чабачы улус оны ээчий жүгүришкилеп, прокос кандый ару болгонун кайкажып турдылар.

Борлай жанысла суунын жарадына једип токтоды.

— Чиишти шакла анайда селип алыгар... Бис тенектер ле база, кече ого сагыжыбыс јетпеген...

Улус чалгылары жаар жүгүрдилер. Суунын жарадында олор чалгыларынын саптарына өскө чииштер кондырдылар. Чалгылар тургузала өскөлөнө берди: прокосторы тамла элбеп турды.

Өлөн чабачылардын терлеп калган жүстери тургузала сүгүнчилу боло берди. Прокосторды, алдындагызына көрө, учына чыгара төрт катаптан түрген чаап чыгып, кечегизиндий күчтери чыкпай турды. Эмди олордын кийининде түп-түс, элбек, керек дезе коштой турган уч тан аттулар да јортуп барар аргалу прокостор артып турды. Чалгылар чичкечек үнле жынырайт, улустын ижин көрүп, Борлай сүгүнип турды. Алдында брааткан ки-

жиге једижерге, эмезе онын кийининен једиже сүрүп клееткен кижиден түрген ырап барарына кичееп, прокос прокосты ээчий канайда чабылып турганын ол болгообой до турды. Суунун жа-радында чалгынын сабын јерге кадап,—чалгызы десе куунун канадындый ару кейде күнге жалтырап турды,—бойы десе кижинин эдине јакшынак серүүн јетирип, таштарга јада түжүп, туулардын ап-ару, амтанду суузын көптөн-көптөн ууртап, ачаптанып ичип тургандый болды. Түрген агып турган суу онын жаагына јаба согулып, тумчугына киргендий болды. Борлай өрө туруп, бир эмеш чүчкүрип алала, чыкту ташка базала катап ойто јада түжүп турды. Чылаганы түрчеле јоголып, оны Түрген-Суу кожо агыза апаргандый болды. Баладый јенгил өрө ол тура конуп, чалгызын энзезине салала, өрөги ман јаар јаан-јаан база быжулада алтап, барып турды. Бүк эмди јаан көлдий көрүнип турар болды, салкын десе јаныла чапкан прокостордогы өлөңди кыймыктадып, Борлайдын ла көзинче озор көлдөрдүн толкулары чылап өрө-төмөн көдүрилип турдылар. Мавнын ары јанында Тыдыков Сапогтын койлоры жүрген. Озор канча көп болгондор? Ээзи бойы да тоозын јарт билбей турган деп, айдыжадылар. Ол тегиненге болгон эмес деп айдыдылар: карыгандардын айдыжып турганыла болзо, малды тоолозо, озор ол тушта оорып өлөр, эмезе бөрүлерге јидиртер. Борлай оны сагыжына алынып, бир эмеш күлүмзирене каткырып, сананды:

„Бис тоолоп аларыс... бу бүк бастыра ондогы үүр малыла кожо бистин болор...“

Онон манга једип келип, Утишканы ээчий бойынын јерине туруп, өлөңди чабарын базала баштай берди.

Онын проказы озогыла бойынча јалбак болуп турды, је өлөң жангыс бир аай чук јатпай турды. Одоштой чаап брааткан кижинин проказы јаар чалгы коркудулу чыга конуп турды. Утишка чалгызыла түрген, мендей-шингей чаап арбанып турды, је андый да болзо, Борлайдан ырап барып болбой турды, Борлай десе бойынын терен санаганыла одоштой кижиге кандый коркуду болуп турганын билбей турды.

Качан чалгы субак јаар төмөндөй түжүп турарда, Борлай санааркаганынан, ойгонуп келгендий чочып, кайыр јерлерди чалгынын бажыла ол эмезе төзөгөзиле чаап турар болды. Је эмди ол түп-түс јерге чыгып турды,—ойтоло терен санаага кирди:

„Өмөликте нак болоры өзүп јат, ончолоры текши керекти бойлорындыйы чылап кичеерлер.“

Ол кайра көргөн тарый төнөзөккө сүрнүгип, чалгызын озоодо салып ийди, одоштой чаап брааткан кижиге ойтоло өлөңди кезе чабарына чалгызын кайра талайып аларда, Борлайдын чалгызы келип Утишканын чалгызынын сабына кадала берди. Онызы чалгызын колынан божодып, кыйгырды:

— Араай! Сен мени мешке чилеп кезип ийдиг.

Борлай чочый берди, чалгызын өлөңгө арчып алала, брусла курчуда жанып тура берди.

— Уйуктап тургандый чабадын—Утишка арбанып турды.

— Кем уйуктайт? Мен бе? Мен сенен эмдиле озолой берерим. Брусты кончы жаар суга салып, буттарын талтайта тургузып алып, бир эмеш ичкери энчейип алала, ол кирези качанда түргөн чаппагандый сүрекей түргөн чаап тура берди. Чалгы кажыла тушта өлөңди бир сөөм кирези элбеде кезип жынырай берди. Утишка десе прокозын чичкертип, бар жок күчиле албаданып, ичкерилеп турды. Өлөң чабачылар суудан клеедип, каткырыштылар.

— Жаны жөнү бу!

— Утишка алдыртпа!

— Борлай, озолодо акала! Ого өлөңнүн тилин артызып бер.

Ончолоры өлөң чабарын таштайла, олор жаар көрүп турдылар. Субактын ары жанында Токушев Бакчыбаевти акалай брааты, же жаңысла ого кижинин сынына түнөй койу өлөңдү бир төс жыраа учурады. Бу төс жырааны айландыра чаап божобогончо, алдындагы брааткан кижин ичкери бир кулаш кирези ырай берди. Борлай там энчейип алды, онын алдында чалгы жалтырап турды. Удабай Утишкага жедижер эди, же онын жолында таш учураган: чалгы ташка табарып, кижинин куйказы жымырагадый табыш угулды, чалгынын учу жерге кадалды, сынганы күнгө жалтырап, өлөң үстине көдүрилди.

— Сындырып ийди, председатель болгонунды!—Утишка макатып айтты.

Борлай түкүреле, чалгы сабын таштайла, от жаар жүгүрди. Бакчыбаев ого ээчий кыйгырды:

— Сен мени качанда озолоп болбозун.—Айландыра турган чабачыларга бурулып айтты:

— Председатель чалгызын чеберлеер учурлу, ол десе сындырат...

— Бу куучун узун жайга болор. Кимиренип жүрөрлөр: „Председатель сындырып турганда, биске не болзун,—Борлай сананды.—Көрмөс оныла мени бериштирди.“

Өзөк жерде күн жаркын жоголгон кийининде, ол жаңы чалгылу келди, чабачылар аттарын ээртеп алтырлар.

— База эмеш чабалдар,—деп Борлай айтты,—эмди жакшы, серүүн...

— Ийиним оорыйт: чыладым,—деп Бабынас жарбынды.

Онын айтканын жараттылар:

— Жайдын кыска түни—ишке эмес, уйкуга.

— Амырап, аракы ичип алар керек...

Жаңыс Собонов Токна адын чеденге булйла, председательди

ээчий басты. Борлай санаазында өлөн чабачыларды арбап, бойын электеди:

„Улусты жууп болбогон. Чыдабаган. Өмөликтин бастырачлендери сени ээчизин деп эдер керек. Колхоз—жаныс биле, адазы—председатель. Жакшы биледе адазынын сөзүн угатан учурлу.“

Ого једижип, Токна јарт үниле кыйгырды:

— Бугүн кечегизинен төрт катап көп чабылган! Эртен онон көп чабарыбыс! Чын ба?

Каракол үстинде јенил туман көдүрилди. Өзөк јер уйкуга кирерин баштады.

„Тыт бүри јоткон алдында кыймыктанбайтан, андый тым туратан,—Борлай сананып турды,—эртен салкын болор: булуттар күйгөн. Агаштар тазылынан кодорылар.“

Токнаны көрүп, ол калганчы сөстөрүн угуза айтты. Айтканын уул ондойло, Сапог јуртты карарып јатканын көстөп көрөлө, јөпсинди:

— Болор...

4

Кыраы жанынан өлөн чабачыларды ай ајыктап турды. Тымык түндерди чечектеп турган өлөндөр аңылу жараш јыдыла айды уткыйтанын Борлай сүйүтөн. База бир кезек прокосторды өдөлө, тоңыл тыттыг төзине өлөннөн төжөйлө, јымжак төжөккө уйуктаарга саванды, је сакубаган жанынан санаазы айылына көчти:

„Байла, уул чыккан... Үйимди чайладар керек...“

Ол прокосто арткан Токнага кыйгырала, адына барды.

Айыл түндүгинен чедирген кўскиде јылдыс түшкендий чөйлип чыкты: јуртта сүгүмчилү ой, жарык от салынган. Борлай адын јелдирип ийди.

Айылдын ичи түшке түнөй жарык болды. Эр жанында карыган эмегенектер жаңы чыккан баланы сарјула сүркүштеп, јажырту шымыранып турдылар:

— Јаактуга айттырба, јарындуга јендиртпе, колдуга туттырба...

Бирүзи бала тапкан кижі јаар бурулала:

— Уул! Чачтары узун, эмди де кејеге өргөдий; јүрүмди сарјула өткөндий өдөр.

— Ай канатту кас чылап чанкыр тенеринин түбиле учар,—экинчизи айтты.

— Соок көстү улуска көрөргө бербе, колы соокторына тударга бербе,—деп үчинчизи јөптөди.

Бу өйдө Борлай айыл эжигин ачты, көксинен сүгүнгөн үн угулды:

— Уул!.. Уул чыккан!..

Ол чеберлеп эпши жанындагы көжөгөнi көдүрди. Эмегенинин

сүүрейген чырайы терлү, арыганынан көстөрүн жумуп алган, амыр тынып жатты. Борлай эдер немезин таппай, айыл ичинде ары-бери тескинип турды. Карыган эмегендерге бир чөөчөйдөн аракы да уруп берди, же олордун айтканыла болзо, мынызын ол эрте баштаган.

Балада кабай жок болгону санаазына кирерде, малта алып, айылдан чыгара жүгүрди, атты чакыдан чечип, минеле агаш аразына көстөп мантаатты. Бу күнгө жетире көп катап балага кабай эдерге сананган, же тудушла онын санаазына албатынын кеп сөзи киретен болгон:—Чыкпаган балага кабай этпе.

Карыган эмегендердин бирүзи баланы оромыштаарга, торкодый кургак ойонот экелди. Экинчиси оны токтотты:

— Чамча кийдирзин деп, энези айткан: адазынын күүни андый.

Олор, Борлайдын эски ситса бөс чамчазынан балага көк төгөн, чамча таап алгылайла, ого кийдиргиледи, онон кой терезине ороп, айылдын эр жанында оттын жанына жатыргыскылады. Бала ыйлап турарда, учукка буулаган койдун жуузыла оны умчыладылар.

— Эм, эм!—карыган ла дегени, Түктеннин эмегени айтты,—үч күннин бажында энен сени эмизер.

Борлай каазалу ла жаш кайынду келди. Каазадан кабай эделе, эпши жанындагы орыннын жанына илмекке кабайды илди. Кайын онын сүүген агажы болгон. Жаш кайынашты уулына баштапкы сый эдип, кабайдын үстине буулады.

Эмегендерге бир чөөчөйдөн аракы берди. Олор баланы агаш жытанган кабайга кабайлайла, от жаказына отуруп, канзаларын камызып, таңкыладылар.

Адазы уулы керегинде сананды, ада энези балазына ат адабазына комудады. Ол уулын күч ле ийде бириккен жерле—Город деп тегинле сөслө адаар эди. Айылдаштары жаман айдышпазын деп, баштапкы айылчыны сакый берди.

Койлоры ас болгонуна Борлай бир кезек ачурканды. Эмди семис ле деген кучаны сойуп, бир көнөк аракыла айылдаштарын күндүлезе кайдар, уулым чыкканына сүгүнзиндер. Мынан артык неме болотон беги? Уулым өзөт! Беш жылдын бажында ат жалынан тудунар, база беш жылдын бажында окту мылтыктан тийиннин көзине адар адучы болор, база алты-жети жылдын бажында башка туралу болор. туштаган улус айдыжар:

— Борлайдын атту-чуулу анчы уулы ол клеедири...

Кабайга жууктайла, кой терезине орогон кичинек баланын жүзүн аяктады. Уулынын жалбак кабагын, бек бүткен ээгин көрөлө, уулым меге жүзүндөш деп, Токушев сананды,—тымык көлдө көрүнгөн ай чындык айга түнөйиндий. Күлүмзиренип турды. Кабайды көдүрүп, кокырлап айтты:

— Ненин де учунсея женилчек. Түргөн өс. Пионер болорун.

Соргон жуузын ычкынала, бала ойгонды. Адазы уулын алала, Карамчынын койнына салды. Энезинин көстөринин жыкпыгы араай ачылды. Борлай көрзө, уйинин көстөри айландыра көлөткөлү болуп, чырайы саргара бериптир, же бастыра бойы амыр энчү, жымжак көргөнннде—өбөгөнни оны аярып жакшы көрүп турганы учун быйан болды.—„Меге эмди амыраар керек,“—деп эмегенинин көстөри айдат.

Тан эртедеги жаркын түндүктеги тыт чобырганы алтын отло жарытты. Борлай отко турундар кошты. Тактачакта турган чөйгөнди алып, чай асты. Чай кайнаган кийининде, эмегенине жаңы айкака чай урала, орынга тургызып, каймак курутты таап салды. Карамчы чеберленип өрө көдүрилди. Борлай куучындажар күүндү болды, же айдар сөзүн таппай, күүлүмзиренип турды. Карамчы онын сүгүнгенин көрүп, карузына бойынын от жалбышту жүрегинен удур куч жок күүлүмзиренип отурды.

Баштапкы айылчы Түктен болды. Ол бозогодон сурады:

— Бүгүн не жарлабай турун? Өлгөн чабарга шыйдынбай-дын ба?

Борлай өбөгөнди сурады:

— Сен бүгүн жарла... Бастыраларын жуу.

Түктен кабайды көрөлө, ичкеери басты, от бажына отурды. Балага ат адабаганын билип алала, калын эрдин жаланып, аракы сакый берди.

Борлай айылчыга чөбчөйгө төлө аракы берип, айтты:

— Ан болзо, түктү болор, кизи болзо, атту болор.

Жаңы чыккан баланын энези эр улусты шартеп көрүп турды. Өбөгөнди балага жаман ат адабазын деп сураарга турала, жүк ар-айданла санаазынан кыйды.

Түктен Борлайдын колынан чөбчөйди алып, от үстине көдүреле, жарлады:

— Анчы!

Борлай орын жаар бурулала, такып айтты:

— Анчы!

Өбөгөн аракыны ууртап, эрдин жаланала, алтай жаңы аайынча бала жаар бурулып алкады:

Журтын сенин

Түргөн-Суу жаказында төзөлзип,

Жүрүмин сенин

Чокту от жанында өтсин.

Агын суудый күчтү бол,

Бешке туттырба, алтыны женип чык.

Айыл ээзи Түктенге экинчи чөбчөйди берди. Өбөгөн алдындагызынды ачаптанып, ичип ийеле, баланын адазын көрүп кожондоды:

Онын тонын мал жалазын!

Тон эдегин балдар тепсезин!

Җылдыктарга тыт кеберлү жүрзин,

Кардый ак тиштери качанда саргарбазын!

База кубзар болорын Түктен ижемчилү сакып отурды, је айыл ээзи үйген-эерин алып, айылдан чыкты. Өбөгөн ээчий чыгала, чакыга илген казаннын сыныгы јаар басты.

Уулына чамчага бөс аларга. Борлай жуук ла деген кооперативке атанды.

5

Түктен бар јок күчиле казаннын сыныгын талырада согуп турды. Эр улустар казан сыныгын кем сокконын көрөргө, айыл эжигин көдүрүп, ойто кангазын тартарга, аракы ичерге от јанына отургылады. Өбөгөнгө бастыра јуртты айландыра базарга келишти. Кирген ле айылда сураидылар:

— Борлай кайда? Јүре берди бе? Јакшы, бүгүн амырап аларыбыс.

— Айтканынча болзо, покоско бастыразын јуу деген. Баралдар,—деп Түктен тартыжып турды.

Бир айылда ого мынайда айткандар:

— Ол эмегенине сый садып аларга жүрер, бис десе өлөң чабарыбыс. Мен јоп эмес.

Коштой јуртка аракылаарга шыйдынып алган Бабинас колыла јанып ийди.

— Јай эмдиде удаан, өлөңди чабарыва оройтыбазыбыс. Покоско баргандардан Түктеннен башка, Суўнүш ле Утишка болгондор, је олар до түшке јетире иштегендер.

— Иштеерге олар јок, өлөң үлежерге келерлер,—деп Бакчыбаев кимириенип турды.

— Бойы бойынын чачын јуларлар... јөплө үлежи болбостор,—терен тынып, Түктен бажын јайкап турды.

— Кем канча күн иштегенин бичиир керек,—деп Суўнүш айдып ийди.

— Куўнин бар болзо, бичи. Кичи кижиге түней эмезин ундыба: менин јарым түшке чапканымды Түктен беш күн чабар.

— Кем канчаны иштегенин бичизе, бу кандый аайлу өмөлик болотон,—деп Түктен кимирендди.—Өмөликте бастыралары бойы бойына болужар учурлу: кем де болзо, күчи јеткенче иштеер, үлежери десе тен.

Кооперативтен келип јадала, Борлай покоско келди, је өлөң чабачылар јок болды. Ол бастыра јаланла басты. Бут алдында кургак өлөң шылырап турды. Өлөңди ангандырып көрди. Алдындагы өлөң үстиндегизине түней кургак болды.

Оболоорго ой...

Адын айылынын жанына таштап, Сүүнүш айлына барала, овы ойгосты:

— Ненин учун покосто эмес?

— Тыштанып жадылар, — эстеп, керилип, Сүүнүш айтты. — Эмди аракылаарга жакшы ой, өлөңди күскиде де чаап албай деп, айдышкандар.

Беш күн кире аракыларынан Борлай бойы да кыйбас эди, эн артык, санааркабаста, айылдан айылга жортуп, кожондоп жүр, сени жылу аракыла күндүлөөрлөр, же өлөң чабууны таштаарга жарабас. Государство иженип, жерди өмөликке берген, бу ижемчини бүдүрөр керек, ошон башка жадын азыйдагы жолло барар, базала Сапогко жайнаар керек болор, жокту ач жадын болор. Өлөң жуулбай артса, аймактагы партийный комитетте нени айды жарлар? Сүүнүш сурады:

— Кажызыла өлөңди көп чабарын кичеезин деп, улусты кандай сүмеле жилбиркедер?

— Аракыла, — онызы кокырлап айтты.

— Чындап та айтпаза! Жаан аркыт көктөөрибис, эртен-эңир өрөкө бажынан бир-эки аяктан чеген алып уларыбыс.

Иштен божозо, эңирде бир чөөчөйдөң жылу аракы болор.

Баштап көрзө кайдар..

— Бар, улустарды кычыр.

6

Покосто эки бөлүк улус болды: өлөң чабар, өскөлөри өлөң жуур. Кажылары да жаан тажуурда аракылу болды.

Сүүнүш өлөңи чабылбаган жалаңнын ортозында турган тыттын тизине тажуурды салала, жарлады:

— Өлөңди бу тытка жетире чапсабыс, бир чөөчөйдөң аракы уруп берерим.

Ыраак салдын: бүгүн жедип болбозыбыс, — деп өлөң чабачылардын алдына кирерге турган Бабинас айтты.

Тыт чын ыраак турган. Өткөн үч күнге чапкан өлөңи ошон эки катап ас болгон, ошон улам кезиктери жилбилү тажуурга жедип амыраарына аланзып, бүтпей турдылар. Тал түшкө жетире темдектелгенинен тал ортозынан көп чабылды. Обедтин кийининде амыраарга да жатпадылар. Танкы тартачылар кончындагы калталарын узакка албадылар.

Түктөн жаны прокос то баштаганда, түзелбей турды. Өлөңдөги чечектер, кичинек те уурлардый бодолуп; онын медтый жараш жыды ачу аракынын жыдыла солынды. Бабинас чалгызын да таптаарын ундып турды. Жүзи терлеп калган болды. Онын тизелери тырлажып, жарды ооруп та турза, амырабады. Түктөн ошон озолбой до, артпай да турды.

Темдектелген тыт бу туры.

Сүүниш тажуурды көдүреле, айтты:

— Бүгүн нак иштедибис, — бир чөбчөйдөн салыгар.

Тыттан ыраак жок өлөн чабачылар от салып турдылар.

7

Жаланнын кубулганын Борлай бу ла жылда көрөргө турды, агашский крестьяндар чилеп иштееркүндү болды, толгоктор ордына — бугулдар, өлөндү тыттар ордына — обоголор, жалаңда турган тыттарды кезеле, төнөштөрүн кодорып салза, озогызына бурул-базын омор иле көргүзөр. Онын санаазыла бу иш озогы жаланның ээзи ле өмөликтин башказын көргүзөр.

Утишка үч айры айруушла өлөңди айрууштап, онын учына он будыла базып, көдүрип турды. Айруушты учабаган керегинде өлөң түжүп турды. Кургак өлөң терлү жарынга түжүп, чамча жок белин кычыкайлап, тере шалмардын кажына кирип турды. Утишка арбанып, терин алаканыла арлап, айруушты онон терен кадап турды.

Борлай колыла өлөңди алып, обогонун үстине жайа таштап, ортозына тепсей базып, кыры жанына эптей салып турды. Обогонун жанында эки үй кижн жаш кайыннан эткен турмуушла өлөң жууп турдылар. Олорго удур эки үй кижн андый ок жаан, уур турмуушла түргекти тоголодып экелдилер. Олордон ыраак жок база бир канча улус иштеп турды. Борлайдын ару жуузын деген жакылтазын ундыбай, тырмууштарын жаба басканда, тыттан эткен тиштери улам сайын сынат. Үй улустар эки-үч тиш артканда, Айдашка адылатандар: өлөң ижинде тырмууштар жазайтаны баштапкы ла күннен ала онын ижи болгон. Курлап койгон жажыл торкодый өлөңгө атту уулчак келетен; ээрге буулаган армакчы учында жайгы чүмин кийинген кайын агаштар, эр улустар айруушла өлөң салып, буулап турдылар. Волокуша үстинде жаан бугул боло бергенде, омор армакчыларды кайыннын төзинен буулагылап ийгенде, уулчак обого жаар жортотон. Онон ары өлөңди бугулдап тургандар. Онон арыгызында жууп койгон жажыл өлөң жатты, жаланның учында койу өлөң чабачыларга мүргүп турды. Бастыразын улус эткен бе?

Обого учаарын баштайла, Борлай обогонун ортозына өлөңди тепсей базып, удабай бойын састын бийик төнөзөгинде тургандый бодонды: чеберленбей бурулзан — жыгыларын. Ол агаш сурап алды, агашка тайанып, саңар колыла өлөңди алып, күски жаңмыр өтпөс эдиш обогонун учады.

— Болор! — деген кийининде, Утишка төрт кайынаштар берди. Борлай олорды баштарыла буулаштырып салды.

— Бир обого бүтти! Энирге жетире экинчизи болор.

Ол эмди кемјүзи јок сүгүнгенин кичинекте кыр бажына чыгала, бастыра өзөкти көргөндий болды.

Јаныс обоголор эмес—эмди онон түжер керек. Түжери сүрекей де јенил эмес эмтир. Кажыла јанына Борлай будын түжирерге сананза, обого бажы чаал кайын салкынга јайканганы чылап јайканып туратан. Бут тебер јер јок. Борлай өлөңгө көмүле түшти. Көп өлөн онон озо јерге түшти. Обогонун бажы оны јаан бугулдый јаба басты.

Айдаш обого јаар жүгүрип, кыйгырды:

— Армакчыла түжер керек болгон!

Борлай чүчкире-чүчкире, өлөн алдынан чыгала, обогоны айланып јаратпай, бажын јайкап турды. Обого коомой болды: бул-дыр-телдир, ойдыктар көрүнөт: обогонун бажын казып койгон тестектий болды.

Утишка Борлайды ээчий басты.

— Обого салар керек деп мен айтпай канайтым. Обогоны тытка јаба салар керек болгон—качанда јыгылбас эди...

Токушев бойында кимирендиге:

„Обого тургузарыбыс... Кыялта јогынган эдерибис...“

Ол санаазында сурады:

„Орус кижиге жалдап алза, артык болбос по? Ол эки күнге бистиге негеле үредер.“

Бойы бойына угуза карузын берди:

— Бойыбыс үренерибис...

„Јаскыда кыраны канайда сүрүп, аш чачар? База бойыбыс үренерибис пе?“

Утишка ого жууктап келеле, ийининен тутты:

— Бир чөбөйдөн ууртап ийели. Бис иштеп алганыбыс...

Борлайдын мандайындагы чырыштаронон терен боло берди. Ол Айдаш јаар бурулала, кыйгырды:

— Армакчы экел...

Армакчыны обого ажыра таштады.

— Тут. Ойто учаарга чыгадым...

БЕЖИНЧИ ГЛАВА

1

Јуунды јетире јазалбаган школдо өткүрген. Алтайлар тура нчинде полдо отурдылар. Уй улустар эжик јанында тере ужагылап, эн учук катап отурдылар. Јуундын председателине тудылган Байрым јарлады:

— Јаңыс сурак, өмөликтин уставын јөптөөри.

Эр улус бой бойлорын ајыкташтылар.

— Олөңди качан үлежетен?—Утишка сурады.

— Нөкөрлөр! Ячейка жоктуларла кожо жөп чыгарган: өмөлик керегинде сурак бүтпегенче, өлөн керегинде шуулте жок...

— Ячейка мында не керек? Бис чапканыбыс, бис үлежери-бис. Мал аайынча үлеер.

— Мал аайынча болзо, Сүүнүшке бир ле тудам келижер.

Байрым акызына сөс берди. Борлай Копосовло куучындашканын айдып берди. Онын сөстөри аайынча алтайдын эн озо төзөлгөн өмөлиги журт хозяйствонун артелинин уставына көчөрүн айдып берди.

— Өмөликтин уставын жөптөзөбис, өлөндү үлежери керек жок болор,—онон ары айтты,—жаан чеден тударыбыс, бастыра уйларды чедендейле, өлөңлө азыраарыбыс. Сүт көп болор: бала-баркага да, саржу заводко до жедер. Завод биске сүт учун көп акча, чай, жүзүн-жүүр товар берер. Иш жылгыр болор. Уйлар көрөргө жирме кижинин ордына жаныс кижиге тудулар, арткандары туралар тудар...

— Бөрү түлкүлө кожо андаарга санаган, же неме болбогон: мекекеткен!—Бабинач кыйгырды.—Сен бистин уйларды алала, түлкү чилеп куйругунды ла көргүзсөң... Ол тушта сени көргөн ол ло болор. Гран ары жанына көчө берерин.

Бабинач Борлай кезе көрүп, чыдабай кыйгырды:

— Мен көчөрмө бе? Мындай тенек сөстөрдү жүүлгек те кижиге таппас... Менин көчүжим божогон. Болор. Тура тударым. Мындай куучыннын кийининде сениле куучындажар да күүним жок.

Бастыразы кыйгырдылар:

— Сен Борлайга тийбе!

— Ол эмес болгон болзо, эмдиге жетире Сапог алдына мойныгарды энилтер эдигер.

— Уйларды аларына ол иженбезин!

— Бар де кижиге албас. Тегин сурайдчалар: артельге кирер кемнин күүни бар?

Суртаев турала, столды журуктанды:

— Нөкөрлөр! Бүгүн слерде ненин де учун шуганду. Озогудан бери таныш болгонубыс, слердин учун мен уйаладым.

Бастыралары оны көрөлө, кончындагы калталарын алып, канзазына таяккыны тыга бердилер.

— Кажыла кижинин күүнинде: артельди слерге кем де жондобойт,—онон ары Филипп Иванович айтты.—Албанла бир де кижиге тартпазыбыс. Санаазы эки башкаларын да жөптөзөбис: бүгүн мындай айдар, эрген онойдо айдарлардан артельге кандай туза? Биске жалтачыктар керек жок.

Үредүчү лампаны жарытты. Алтай улустар канзаларын учинчи катап танкыла тыктап турдылар.

3 В горах Алтая

Эки күн өткөн кийининде Суртаев үредүчинин айылына түжеле, бойынын бичигине бичиген.

„Тал-табыш көп болгон, ончозынан көп Собонов кыйгырган. Артель керегинде онын угар да күүни жок. Онын орто жатканында экинчи тыны куучындады—алдынан мензинечинин тыны. Борлай Собоновтын арбанганына килебей, иштенкей деп килеп туры. Ачабы артыктаган. Бойынын уулына Токнага артельге ончозынан озо кирген учун бир уй да бербеген.

Утишканын кылык-жанын партиянын бастыра члендери кайкашты. Ижемчизи жок кизи ончозынан озо „Артельде аргарым“ дегени оморды кайкатты. Эмегинин көстөри ыйлаганына кызарган, артельге кирбесим деген турды. Борлай Утишкадан сураган: „Бу не болгон?“ Ол карузын берген: „Түниле мен оны токтогом, же жөптөп болбодым. Сөзинен кыйбайт. Уй улус эр улусла түнгей болгонуна кем де айдып берген. Бастыра жөөжөбисти жети үлү эттибис: меге бир үлү, үйүмө ле балдарга—алты үлү.“ Утишканы артельге алдылар. Өскөлөри Бабинос Собоновко көрө чеберленип турган ошкош.

Баштапкы артельди „Тан адып жат“ деп ададылар.“

3

Тан аттулар туштажып, солун табыштарды угужып турдылар. Өмөликтен артель төзөдилер: бастыра уйларды жаңыс жерге жуугандар, аттарды—база...

Сапог десе жаны мылча тудала, жийтерди кычырат.

Мылча Караколдын жарадында болды. Сапогтын ишчилери күнүнле эртен тура от салгылайт. Сууны жаан казандарга кайнаткылаган. Алтай улус келгенде, айыл ээзи чыгып, уткуулду күлүмзиренип турды.

— Мылчаны аяктап турун ба? Мынан озо көрбөгөн бө? Совет жан жокту алгай улус учун кичеенип туру, —газетти жайга тудуп, чөйбө айтты.—Бу жайда областной газетте алтай улуска мылчанын керектүзүн бичигилейт. Мында атту чуулу комсомолдын күндүлү областной качызы бичиген: „Алтай өрөкөлөрдө мылча тудары—эн баштапкы задача. Мен күндүлү секретарьдын күнзирегенин бүдүрдим.

Ол кееркеп газетти орой тудала, мылчага коштой туткан күскүлү кыпка кирди.

— Бойыгарды бу күскүдөн көригер. Мылчанын кийининде база көрүнигер: комсомолдын качызы јунунзын дегенин ол тушта ондоорыгар.

Күскүгө көрүнгилеп, көстөриле имдеп, тилдерин көргүзүп, турдылар.

Байдын уулы болгон учун Омский сельхозинституттан чыгарткан Чаптыган Сапогов келип, самын улейтен:

— Бу мыны менин адам сый эдиң берет. Мында јунунып алала, артканын айылыңа алып бар.

Алтай улус самынды јытап, кезиктери тилиле јалап, узакка түкүргилеп турдылар.

Сапог уулын көргүзип турды:

— Ол күнүң сайын јунунып јат. Көригер, онын эди јымжак та, апагаш та. Мылча су-кадык эдет. Онын учун мен слерди кычырып турум,

Ол бойы уулдардын бажын самындап, сыртын јышкышла јыжып, јылу суула јунала, айдатан:

— Бастыра алтай улустарды сүү, киле деп меге адам айткан. Бирүзүн де тарындырарга јарабас. Кеп сөс бар: „Өскө кижининг айылын ача,—бойыңдыйы бөктү болор.“

Көп сабазында бойы јунунатан, јиит уулдар оны көрөтөндөр.

— Мынайда эдер керек...—башты самындаарга, јүсти јунарга үредетен.—Көригер, мен кандый ару боло бердим. Самын бастыра кирди алат. Јунунып көр.

Мылчанын јылузы Сапог јаар јайылтат. Алтайлар јылу сууны бойы бойлорына кыйгы, каткыла чачкылап турдылар.

— Јарады ба?—айыл ээзи сурайт.—Келер јайда кайын јал-муурлар белетеп саларым: чабынарыбыс, јакшы болор бо?

Алтай улус мылчадан чыккан ла тушта, күскүге јууктагылайт:

— Өскө боло бердим! Јүзим де кызыл!

— Мылчадан ару чыктыгар! Кир де јок, тоозын да јок,—Сапог айдат.—Албаты алдында санаагар ондый ок чек ару болзын. Јоктуларга килегер, бойыгардын угугардын байларын да көдүрип јүригер.

Јииттерди ээрлү аттарга јетире үйдежеле, Сапог база катап газетти алат:

— Мында бичилгениле болзо, үй улустар база мылчага кирер керек. Слердин эне, эжелеригер база келгилезин. Менин эмегендерим олорды јунарга үредерлер. Меге мылча ачу эмес. Албаты учун менин јүрегим оорыйт.

Ол бойынын айткан сөстөрининг јараганын билерге, улустардын көстөрүн ажыктайт.

— Чырайым менин карыган, је јүрегим јаш. Мен јиит тужын лајииттерди де сүүйдим. Ойынды сүүйдим. Качан ай толу болзо, меге келигер. Бис сүгүнчилү ойын эдерибис. Менин уулым слерди айылдазын деп кычырып туры. Бистин кожонгыбыс бастыра өзөккө угулар.

Сапог Тыдыктын угынын мөнүннен эткен танмаларыла чүмдеген тажуурлар чеденнинг јанында турдылар. Коштой агаш чөб-

чөйлөр. Алтай улустар тажуурга жууктап, кемге канча керек ичип, эрдин алаканыла арчыгылап, тилиле тарсылдадып турдылар. Онын кийининде айландыра жергелей туруп, жайканадылар.

Тенериде ай көрүнди. Сапог уулына табарып:

— Кожон башта.

Чаптыган төрөл Алтайы керегинде, онын туулары ла өзөктөрине жылбиркеп, өткөн он жылдыктарды мактап „алтай улустын ток-тойу жатканы керегинде“ баштады.

Таг атту улус улам сайын келип, кожулып турды. Кезиктери аттардын ээрин алып, агыдып турдылар, кезиктери аттарын чакыга бууладылар.

Кыска өйгө Сапог ойыннан чыгып, Ногонго шымыранды:

— Яны келгендерине көп кабак аракы экелигер. Күсти жас эдерге турум.

Ыраак жок от салган, казандарда семис эт кайнап турды.

Удабай тенеринин кабортозы бүрүнкү булуттын кара тоныла бүркелди. Ай онооры соок салкыннан жажынып тургандый чөндү.

Сапог жайканып, бойы кожон баштады:

Будактарды жулдаза,

Жаш чибі өзөр бө?

Колы-будын кезип салза,

Бай кижі жүрөп бе?

Улус күүн-күч жок жөмөштө. Сапогтын көрөргө санаган омок жыргалы жок болды. Ногонды чыгарала, оны аракыга ийди.

— Отты коштой салыгар.

Жакарып айдала, база катап баштады:

Жулуктаган ол агаш

Тазылына тура кургап калар,

Үзе тартырган ол кижі

Уйадына чыдашпас.

Үндөр астай берди, жайканыш көжини боло берди. Неден улам кабак аракы ииттерди жыргаарына жетирбеди? Айса болзо, соок салкын, карануй түн, теңери бүркелгенинен. Сапог кыйгырды:

— Чаптыган! Айылчыларды этле күндүлө.

Бу өйдө чичке, коо үн угулды:

Койлор тудуп жибезе,

Карыган бөрү жүрөп беди?

Кожонго коо үндөр кожулды.

Жаш корболор бастырбаза,

Алтайда агаш өзөр бө?

Сапог кыйгырала, токтой түшти:

— Кем кунукчыл кожон кожондойт? Олор кемге керек? Же жырган ойнойлыктар. Менде кабак аракы, казанда кайнаган эт көп!

Кезикте карануйдан чарак кар келип түжет.

Ол ок үн чокум кезе чөйилтип турды:

Бөрүни өлтирели,
Койлорыбыс бүдүн болор;
Жаан агашты кезели,
Корболор женил тынар.

Сапог ушкүрүп ийеле, кожончыга удур басты. Токнаны таныйла, багырып ийди:

— Унчукпа!

Будыла тееп, тунгак үниле айтты:

— Мен сенин аданды жаш тужында алымнаг айырып алгам, ат бергем, сен меге үрүп турун.

— Кожоннын нези жаман?—Жалакай үнле уул өнөтийин сурады.— Бөрүлөрдү өлтирер керек деп, сен айтпай кайттын өлтирген бөрү учун эки койдон беретек.

Бастыралары токтойло, тындадылар.

Сапог жамандатканына чыдашпады. Кандый да уулчак „сен“ деп адап, электеп каткырат.

— Бойыннын жаман кожондорынла мынаг тайыл!—Тыныжы бадышпай, жудуругыла кезедип, тунгак үниле айтты.

— Ойыннаг сүрөргө жарабас,—деп уул карузын омок берди. Чаптыган Токнага кийини жанынан жууктайла, жака бойдон тудуп сүүретеди.

— Уулдар, согуп жадылар!—деп уул кыйгырды.

Тургузала кайдан да агаштар ла таштар табылды. Согуш башталды. Кем кемди согуп турганын билерге күч болгон, онын учун Сапог жаар жайылып тургандар тууразында тургылады. Оттон ыраак жок Чаптыганды токлоктойдылар. Кем де казандарды антарып ийерде, озор сууга жетире тоголондылар. Оттор өчө берди. Карануй акты бүркеди.

— Бистинг жаннаг кыйган кожондор учун, бу сеге! Бу сеге! —Токна айдып турды.

Сапог он кирези ижемчилу улусла уулынын табыжына жүгүрди.

Токна нөкөрлөриле Чаптыганды таштайла, бир туруннан ала койдылар.

Салкын калапту карды таштап турды. Баштапкы куйун баштала берди.

Орус колхозчылардын жакшы кырачыларынан „Тан адып жат“ деп артельге узак ойго иштезин деп кемди-кемди кычырага, Борлай Токушев Агашка келди.

— Бу керекке улусты албадарга жарабас. Жөпсинер кижиге бедиреерибис, онын жүреги отту, слерди кыра ижине үреткедий

болзын, — деп алдында партизан, эмди „Искра“ колхозтын председатели Евграф Герасимович Черепухин айткан. — Сен бүгүн биске келип, бойыннын колхозын керегинде жуунда куучын айт, жарады ба?

Колхозниктердин жуунына кычырбаган да улустар келгиледи. Ады чуу чыккан кыйгычылар да келди.

Өдөр жердин он жанында энилчек досколордо эр улустар отурды, сол жанында — үй улустар.

Жуунун председателине тудулган Евграф Герасимович папашын столго салды.

— Айланыгар, нөкөрлөр Кузук чертишти токтодыгар, — деп Борлай жаар көрүп, жарлады: — Сости „Таң адып жат“ деп артельдин председателине берип турым. Артельде канайда жатканын куучындагар.

Тонду, бөрүктү Борлай онойдоло столго жууктады. Таңкы ыжы койылып турган жарымдай бүрүнкүй залдан кыйгырдылар:

— Тура жабынтызы жакшы — суу өтпөйт.

Неге келиштире айдылганын ол ондобой, артель жадыны керегинде баштапкы өлөн чапканын билбей, обологон өлөнүн тал ортозы жыдыганы керегинде куучындады. Жаш колхоз туралар тударга турганын айдып, кыра ижин көргүзөр кижиден башка, тура тудар киж чыгарзын деп сурады. Онын кийининде орус улустын жандаган жаны санаазына кирерде, бөрүгүн чечип мургүйле, ошон ары куучындады:

— Орус алтайга карындаш болды, алтай — оруска.

— Боро бөрү сеге карындаш! — „Кызыл октябрь“ деп жаны төзөзгөн алтай колхозко жери кирген кызыл сагалду киж айтты.

— Карындаш, карындаш, — неге келиштире айтканын ондобой, — Борлай ээчий айтты.

Куучын айтканга кемде сурак барын председатель сурады.

Жалмуурдый барбак сагалду киж карузын берди:

— Туза болор эмеш пе? Менин шүүнгенимле болзо, аланзылу ла неме.

— Жүрүм күүнине тийген киж барарга жөпснерден башка, — деп боро шалдын учтарын мүүс чилеп буулап алган үй киж кимиренди.

— Байлардын граммофондорунун оосторун бектегер!

— Андаарга, мал кийининен жүрерге озор орустардан артык.

Председатель узун столго тайанып турды.

— Нөкөрлөр, мында байлардын кыйгызы болды, — ол үнгүр униле баштап, сабарыла чукулдангандый кезетти. — Кезик коммунарлар кимиренип турдылар: — Алтай улустын тондорунда бийтер жинжидий. — Слерде бийтер жок по? Сураң жадым, жок по? Бойгарды аярып көрзөгөр. Табылар.

Ол столды жудуругыла сокты.

— Алтай улусты жаман көрөтөни каан жаңынан арткан. Колкучиле жаткандар нөкөрлөр болгонун алтай председатель чын айткан эмей.

Куучынын араай токтотты:

— Албанла бир де кижини ийбезибис. Жөплө. Алтай улуска болужар керек! Олорго таныш эмес керекке кизи тургызары керек пе? Керек.

Сөстөр жогунан оморды аш чачарына үредер керек!—деп залдан кыйгырдылар.

Кызыл жүстү, тас башту, кызыл отко курчаткандый, сагалду кизи толыктан чыкты. Сценага чыгала, Борлайга мүргүди:

—Су-кадык жүригер бе? Көрдигер бе, биске базала туштажарга келишти.

Председатель жаар бурулала, сурады:

— Чаазынды меге бичи, жаркынду туулар. Мен бойымнын акту санаамла оморго болужарым.

— Сен, Миликей, омордын бастыра аттарын өлтире де согорун,—койу чачту уул айтты.

Өткөн жайда Миликей Охлупнев коммунаынын столовойына казан-айактар аларга городко жүрген, жанып отурала бир часка Шабалинда ыраак төрөгөнине кирерге шүүнген. Ол чеденге жортуп кирген ле сонында, тургузала турадан эзирик эр улустар чыккылаган, тал-табыш тынган: „Узактан сагыган айылчы өйинделе келдин! Тортло тойдын бойына. Эртен келин калаш эдер.“ Миликейди абырадан түжүреле, колтыктап турага кийдирдилер. Онын адын кайдаар да үүрлү малга, кырга айдап ийгендер, дуга-хомудын кайда да сугуп салгандар. Миликей тойдо эки күн жыргады, үчинчи күнде эзирик төрөгөндөриле керешти, адымды тургузала экелзин деп бастыраларына кыйгырган. Онын кийинде айыл ээзине жүдурукла кезедип салган. Учында, төртинчи ле күнде божоткондор. Деревнеден чыккан ла кийининде абырага жадала, уйуктап калган. Богочыда балкаш болгон, жаан кайырчакту абыраны он жанына кажу жаары жайган. Ат база онооры барган. Коктыйга келеле, абыра алдындагы жастыгынан алынала, андана берген. Казан-айактын оодыктары кайырчактан төгүле берген. Эмалированный айактар кыр төмөн тоголондылар. Охлупнев бойы ыраак чачылала, кара сууга түшкен. Балкаштан чыгала, передкелү озо жүре берген адына жедишти. Миликейге уятту да, коронду да болды. Ого эки выговор болорын ол билген: председателден—узак жүреле, айактар ооткон учун, эмегенинен—балкашла уймалган кийим учун. Атты сүрүжип турала, жедегинен тудала, түктү жүдуругыла талайган. Омок ат бажын өрө көдүреле, агааш аразына мантады.

— Сен укпай турун ба?—деп кыйгырала, Миликей сол колы-

ла атты изў тумчугынан тудала, айу табажыла сокондый жетире талайбай, эки кулактын ортозына сокты.

Ат алдындагы буттарына жыгылды, селт эделе, тын жок улама ўстине жада берди:

Бу уйатту керекти койу чачту уул коскорып, жуунга айтпай кайтты.

Миликей айтты:

— Кажыла кижиле бастыра жүрүминде ондый жаман неме болордон магат жок. Алтай улус керегинде мында жаман сөстөрдү жастыра кыйгырышкандар. Кижинин жүрегин жеткерге кирзен, билерин: иженерин торт жок, ол десе сени кенетийин корып алар. Бу кижинин жүрегин мен билдим, — көзиле Борлайды көргүсти. — Макриданы суудан чыгарарга онын болушканын бастырагар уккан болорыгар.

Председатель карандажыла чернилалу шилинин оодыгына токулдатты:

— Нөкөрлөр! Охлупнев бойынын коммуна алдында бурулу болгонун алтай колхозтогы ишле түзедерге сөзүн берип туры. Ийер деп жөп бар...

6

Таң аттулар базытла брааттылар. Каракол ичи керегинде, Тыдыков Сапог керегинде, „Таң адып жат“ артельде туралар, дворлор тудар керегинде куучындашкылап брааттылар. Олордын шүүлтелери келижип турды. Бу Борлайды сүгүндирди. Коштой брааткан кижинен шүүлтезинин жуугын билип, карындаш деп айдарга белең болды.

— Миликей, сен партизандарда болдың ба?

— Болгом, жарык туулар, болгом! Баштапкы күндөрдөн ала! Экинчи полкто, үчинчи ротада.

— Партияга чийдиргенинен бери удады ба?

Охлупнев партийный эмезин айтты. Борлай ондобой, чийинин кыймыктатты. Калганчы жылдарда, кооператив ле сельсоветтин ижин жарандыарга, собрание өткүрөргө келгилейтендер. Же олор партийный ол эмезе комсомолецтер болгон. Олорды партия ийетен. Миликей десе бойы жөпсинген. Бу жакшы да, кайкамчылу да болгон.

Борлай Охлупневле коштой жортул, көзине көрүп, сураган:

— Партияга не керектү кирбеген?

— Ээ, уул, сече мен чынын айдарым, — Миликей Никандрович онын ары куучындады, — баштапкы өйдө ого кирерге, менин жажым жетпеген, политикин коомой билип тургам. Партия кудайга бүдөргө бербей жат, менин бажымда ол тушта туман болгон: „Кенетийин ол бар болзо,“ — деп сананатам. Онын кийининде тарын-

гам. Анкета бичийле, городко ийгем, оноң жарабаган деп, карузы келген. Бу мениң жүрегимди сытатты. Агаштар аразында жүргем, жүрүмимди кысканбай. Колчакла согушкам, — партияга десе меге нениң ле учун јол јок?..

Охлупнев аттын јалын тудуп, болгообой, өрүп турды.

Ол јаан ишти билип турды, эмди онын алдында бүткүл алтай колхозты кыра ижине үредери болды. Кечеги көчүп жүрген улусты аш саларына үредетени күнүн сайын санаазында болды.

Эмегенине јети айдын бажында јанарым деп айткан, је бойынн шүүлтези мындый: Карокол ичинде аштын јайканып өскөнн көрбөгөнчө, јаныш јок. Јуун алдында берген молју айынча болзо, „Таң адып јат“ деп колхозтогы ижиле коммуна алдында бурузын түзедер.

Сен мениң айылымда јадарын, — деп Токушев айтты.

— Јөп. Мен сооктоң коркыбайдым. Је эртеннен ле ала туралар төзөөрин баштаарыс.

7

Борлай айылында Миликей талканду беш аяк чай ичти. Карамчы алтынчызын берерде, өбөгөнн алтайлап айткан:

— Бу орус та болзо, јакшы кижі. Бистин кылык-јаныбысты жаңдап, бистен јескинбейт.

— Мен јескинбес кижі, не де болзо, јиirim, — јастыра-быстыра алтайлап айтты.

Охлупнев турарга темденеле, тизезинен тудунды:

— Ой, будым уйуктай бертир, јарык туулар! Бис экүге ылтам-стол-састал эдиң алар керек. Огургуштарды десе тоормоштон кезип аларыбыс.

— Керек, — Борлай јөпсинди.

Олор экү тура тудар јерлерди көрөргө бардылар. Јолой олорго өскө колхозчылар кожуды.

— Мында ором болор, түп-түс, — Миликей Никандрович чөйбө айдып турды. — Эки јанында туралар тургузарыбыс. Олор јаскыда акка јергелей турган кыстардый болор!

Борлай сурады:

— Кем тура тудар?

— Агаштар белең, — деп комсомолецтер айтты.

Борлай Утишканы көрөлө, сурады:

— Сен бүгүн не кунукчыл? Тура тударын ба?

— Јок. Меге тура јогынан да јакшы.

— Сен кайда јуртаарын.

— Айылда.

— Ол айыл эмегенимнин деп айтпай кайттын. Бойын колхозто до болзон, единоличникле јуртап јадын. Онойдо јарабас.

— Мен оны колхозко кирзин деп, јөлтөп турым.

— Слерге керижерге болор!—деп председательдин јенинен тартып, јайнады, качан ол токтогон кийининде, көөрөгөн кемдү айтты:—Бу јаратта менин сананганымла болзо, јаан, ак мылча тударга керек. Энирде күүнин јеткенче ле чабынган кийининде, сууга кўп эдерин. Онойдо эдерин мен сўўп турым.

— Эки јылдын бажында теерменегеш тудуп аларыбыс,—деп јилбиркегендий чөйө айтты. Теерменди сўўп турым! Тегеликтер алдындагы суу јыл туркунына кожондоп турат. Теерменге привод (шестернязын толгоп, машинаны иштендирер кайыш) тургузала, аш тасогорын баштаарыбыс. Бууган суу јараш. Оңдо кастар болор! Јаркынду туулар, бис канайда јадарыбысты оңдодын ба?

Борлай уч бажынан көчүрип турды. Охлупнев таныш эмес сөсти угала, Токушевтин јенинен тутты:

— Кандый? База такып айт. А орустап канайда?

Олор Түрген-Суунын ол јанына кечтилер.

Чеден-кажаган тударга јакшы јер... мал тударга, уйлар тударга,—деп Миликей куучындап турды.

Онон олор өзөкти өрө бастылар. Охлупнев сананган шүүлтезин колыла јанып, көргүзип турды:

— Мынайда манаарыбыс, оңдо мал жүрер, курсагы тойу болор, мында кыра ла өлөн чабар јерлер.

— Арба мында јакшы чыгар ба?

— Канайда иштеерин, онойып ок кезерин.

Миликей бут бажыла јерди аңдандырып көрди, онон кыстанган малтаны алып, јөннөн кезип алала, колында узак уужады.

— Мындый јерди, јаркынду туулар, тартарын јалкуурбазабыс, ырысту јадарыс. Јаңы јер. Мында буудай да кижі сынынан бийик өзөр, мажактары дезе, камыш бажындый болор. Буудай жаңы јерди сўўп јат.

— Тартарга сондоорыбыс. Јер сооп јат,—Борлай бажын јайкайла,—салданы Айдаш эртен экелер,—деп айтты.

— Салда салдала, хомут-шлейлер кайда? Јок. Оңдый керектер! Төрөмөл кайыннын төзи керек, онон хомут јаактарын эдип, хомут көктөөрибис.

Ол база катап јөннөн кезип алды.

— Жаңы јер јакшы,—јаныс оны јаскыда оодорго келижер. Удабай кыш келер. Кастар бу јыл эрте јанды,—деп ол алтайлап айдала, түштүк кўнбадыш јаар колыла көргүсти.

Миликей эр јанында учаланып уйуктады. Айыл ичинде карануй ла соок түшкен сонгында ойгонды, элик јакыны кийеле, эжикти ачып тенери өрө көрди.

„Ээ, жылдыстар тан адарын сезип јат! „Алтын казыкты“ айландыра „Јылдыс ат“ та мантаган.“

Ол Јети каан деген жылдыстарды бажын кекип, көргүсти. Эжикти јабала, айыл ээзине айтты:

— Тур. Тура төзөөр керек...

Көнөктөги суу тонуп калыптыр, Миликей јунунарга сууга барды. Ойто кызарган чырайлу, јалбышка күйүп тургандый сагалын сабарыла тарап, кыркылдап келди:

— Атту-чуулу сооктор тынып туры!

Карамчы чөйгөндү коско тургусты.

— Бис эмди чай ичпезибис, эмеш иштеген кийининде, ичерибис,—деп Миликей айтты.

Тан јарыыр алдында айылдан ыраак јок туранын баштапкы жоон тоормошторын олоо салды.

Карамчы уулын эмизип, кожондоп отурды:

Кабайын сенин

Шалтракту болзын,

Сен бойын

Карындаштарлу бол.

Бала јаар энчейеле, јаагынан окшоды.

Уулы тойгончо эмип алала, энезине күлүмзиренип јатты. Энези оны бойына јаба тугты. Баланын су-кадык өзүп турганы оны сүгүндирип турды.

Эжик кыјырт этти. Утишка јалтанбай бозого ажыра базала, маалкадып, Карамчыла эзендежеле, айыл ээзине түнөйлөнип, эр јанында, от бажына күндүлү айылчыларла айыл ээзи отуратан јерге отурды.

— Сенин сүүген өбөгөнің кайда?

— Јенес аларга барган,—деп күүн-күч јок айыл ээзи карузын айдып берди.

Эзирик айылчы јаар кылчас эдиіп көрүп салды. Бойын ајыктап турганын сезеле, бала кабайлаарга туура бурулды.

— Сен турада јадарга јөпсинип турун ба? Айылчы айдала, көзін сыккытып ийди.

— Өбөгөнім кайдала јуртаза, мен ондо.

— Турада өлөрүн...

— Орустар өлбөйт лө.

— Олоо таскагандар. Слер алтай улус оорыырзагар.

— Амыр болор, оорыязыбыс.

— Айылда артык. Мен сеге јаны айыл тударым, кел.

— Тьфу! Көрмөс!

Карамчы турун алала, талайды.

— Сен чугулданба. Ончозын сананып көр. Мен сеге килеп турум ийне.

— Өбөгөниме айдарым...

- Айтпазын,—деп Утишка айтты.
 Ол эжикти тын жабала, жүре берди.
 Борлай каптарда жenes экелип жатты.
 Утишка туранын төзөлгөзине отурала, сакыды:
 — Таң аткананнан бери бедреп турым. Эмегениме самооб-
 ложение салгандар, көп акча сурайдылар.
 — Бу сельсоветтин ижи.
 — Көп салзын деп Байрымга сен айткан болорунг?
 — Бир де неме айтпагам Бичилген закон ондо.

10

Хозяйственный иштер Миликейден түнде де айырылбай турды. Түш жеринде туралардан ыш чыгып турганы, дворлор эдилип калганы ла поскотина тудулганы, база жаскы кыра ижи көрүнөтөн; жерди жажыл торколо бүркей өскөн койу аш та көрүнөтөн. Эртең тура бажы оорыйтан. Иш жылгыр өткөнү ле алтайларды мендетпези сүгүндирип турды,—кандый ишти канайда эдерин олоор бойлоры амыр бербей сурагылайт.

Агашты тартып, туралар төзөлгөн кийинде, Охлупнев жери- не барып, агаш жарар кирее экелген. Удабай плахалар жарып ал- гандар. Борлай туразында полды струштайла жайгылады. Тура жанында турган улустар көзүнөктөн көрүп турдылар.

— Жакшы, же жангыс... тыныш буулар,—деп пол ортозында отурган Түктен айтты

— Ой! От саларга жарабас туры ийне.

Карамчы бажын жайкады. Айылдаштары ого килегиледи:

— От салбаза, кандый жадын...

Карамчы карузын берди:

— Слердин өбөгөндөригер база тура тудадылар. Бирге кый- наларыбыс.

— Чайды, аракыны кайла азатан?

Үй улустардын куучынына Борлай санааркай берди. Чындап та айтпаза, аракыны кайда азатан? Эмегеним улус күндүлеерге өскөлбөринен артпас.

„Айылды турага коштой тудар,“ —деп ол шүүнди.

11

Борлайдын туразынын ичинде аайы-бажы жок той балкаш. Той балкашты көнөккө салып, печке туратан жерге урала, кичее- нип печке согуп турдылар. Милекей каа-жаа бир кичинектен тус кожуп турды.

— Бу не керектү?—деп Токна сурады.

— Печкеде изү көп тудылар. Печке—айыл ээзине сүгүнчилү.

Энирде Миликей жаны печкеге от салала, тулку агаштан кескен отургушка печке оозына одоштой отуруп, оттыг көндүгип күйгенин көрди.

— Ыш чыкты! Маланья Ивановна эмегеним болзо, эмди бир чөбөчөйди берер эди. Баштапкы ыш чыкканына керек.

Ол бурулала, Борлайды женинен тарты:

— Жарык туулар, мен эмегениме барып келетем! Эмди ол жөпсинер, тура бар.

Чын, эмегенинди экел.

— Экелерим. Жажым ойинен өткөн эмес.

Ол турала, терең тоскуурга суу урды.

— Эмди тургуза, Маланья Ивановна жокто, айыл ижин бойыма эдерге келижер.

Ол тоскуурга кулурдан урала, кичееп булгады...

Эртен тура калаштар этти. Суйук тесте ары-бери жайралып турды. Миликей турундарды печкеден чыгарала, калаш отургызарына мендеди. Калаш жалбайа жайыла берди, үстине такаа баскандый булдыр-телдир болды. Же Охлупнев кузукпайт:

— Жеткер эмес. Калаш эмей база. Негеде болзо, жедерибис. Жаркынду туулар, бир эмештен үренерибис!

Кичинек өтпөкти— „кырынтыны“ печке алдына таштады.

Борлай кайкап көрөлө, кату сурады!

— Сен мыны кемге берип турун?

Миликей Никандровичтин жаагына аспактын кўски жалбыраткары жапшынгандый турды. Жаныс көргөнүнөн болды: алтайды мекелеп болбозын, мекелезе де бойун бойынды недеlege чыгара арбаарын, жартап айдарга болбой, бойы бойына айтты:

Оны көргөн Борлай амыр боло берди, үстиги эрди кыймыктап, аайы-бажы жок каткыргадый турды.

— Печкенин ээзине, жалкын, оны соксын... „Печке ээзине кырынтыны кысканбазан, калаш та жакшы быжар,“—деп энем үрөткен эди.

— Миликей, онойдо куучындаба ондый неме жогын бойун билерин.

— Кудай да, көрмөс тө жогын билерин билерим ле... Кырынтыны не керек таштаганымды бойум да жартап болбой турум.

— Мен бүтпейдим, сен дезе бүдүп турун,—Борлай уялтты.

Бу керектин кийининде бир канча күнге чыгара, председателге куучындажып тура, санаазына киргенде, чырайын жууруп туратан:

„Ол кырынтыны узаакка ундыбас. Көрмөс мени ол ортозына таштазын деп ийткен!“

Өткөн жылдын күзүндө Тыдыков Сапог сельсоветте тудушла болотон. Онооры ол баштапкыла катап, ого самообложение салынган деп айдыжарда, барып жүргөн. Бойынын көдөчизин Ногонды оны сакуп алзын деп, өзөктө артызып салган.

Сапог сельсоветтин бозогозын алтап ла ийерде, Токушев Байрым оноң кату сурап укты:

— Самообложение ненин учун төлөбөй турун?

— Ойгор — киж, ол кандый ондый самообложение? Мен бойыма бир де неме салбадым.

— Жуунла салылган. Сен төлөбөскө турун ба? Торга эдип, сенин уур малынды садарыс.

— Совет жанды мен бойымнын төрөл энем чилеп ок сүүп жадым. Кандыйла приказ-жакаруларды ончозын качанда болзо, сүгүнгөндү бүдүрүп жадым. Менин төлөйтөним канча кирези болуп туру?

— Бир мун жети жүс.

— Мен ол кирези акчаны төлөгөн эдим. Квитанцияларын барып, бүгүн ок ончозын экелерим. Экинчи катап некеп турун? Самообложение ол бо?

Сапогтын сагалы тыркыражып турды, жаактарында күрөңзү темдектер чыга конды, же ол андый да болзо, байагыла бойынча куучындап турды:

— Сен, ойгор киж, төрөл советтин килемкей председатели, бисте төрт башка ээлерболгонын ундыбадын ба? Төрт болгоны удааннан бери ийне... Мен уулымла база уй улустарымла айырылыжып калгам. Олор Совет жаны аайынча жадарга болбой турулар. Мен десе озогызы аайынча жадарга болбой турым... Менин жүрөгүмө жарабай туру.

— Акт жок. Онызы жогына айырылышканы керекке бодолбой жат. — Аргачы айтты.

Сапог эки минут кирези суйук сагалын сыймап, оозы жаар сугуп турды, — кату сагалы тишке кыжырап турды, — комудалду кайдаары барза, жакшы болгой эди деп, бойынан сурап, же бойынын оору бажынан карузын алып болбой турды. Сананып турганы жудруктын жаныганыла үзүлди:

— Айылыма барадым.

Ногон Сапогты сакуп, өзөкти өрө-төмөн ары-бери жортуп жүрди. Бу минутта көдөчизи бойынын ээзинен озолой барып турар болды. Мундус сөөктин бажы болуп турган кижиден көдөч кийининен жүрөтенин ундыла, озолодо жортуп браатканын кем-кем көрүп албазын деп, Сапог адын эмеш кайра токтодо тартып, тын жөдүлдеди.

Ногон кайра көрди, терен чырыш кире берген, жаан кырлайган качарлу жүзи тургузала жажара бозомтый берди, аржаш сагады десе тыркыража берди.

„Карыган тенек, көрбөй калдың...“ Ногон сананды.

Ол бойын арбап, адын түргөн бура тартып, ээзин уткып, удуга барды, ол өйдө, качан Сапогты ончолоры жайзаг деп бодогылап турарда, тудушла бажырып туратаны аайынча ок, бажыла төмөндөдө бажырып турды.

— Карга сенин көзүңдү ойго чокубады ба?—Сапог, көдөчизинин жаныла браадып, кыйгырды.

Ногон жүзин аттын жалы жаар жажырып ийди. Онын кийининде Сапогтын кийинине онын јединип алган јединин-достойнствоозын јамандабаска, јортуп брааты.

2

Сапог айылынан барар тушта, тостойып калган жаакту, үзеле алтын акчаларга илмештеп салган чичкечек өргөн чачту баштапкы үйи Хожага тижиге јок, тешкек карыган эмегенге айтты:

— Сен өрө турбай, јат ла...

Ол тарый көзине орын јаар көргүсти.

Карыган эмеген јарым түшке јетире өрө турбай јатты. Кичинекей мандайлу, кичинекей кыстык тосток көстү ле кып-кызыл жаакту, одус јашту Эрпечи—экинчи үйи десе ол карыган эмеген јаар бир минутка күнзегендү көрүп турды. Качан Хожа айылдан чыга берерде, Эрпечи аптү барс чылап јалбак орыннын үстине калыйла, төжөк үстінде чирейте јадый алып, он колун жаан јастыктын алды јаар сугуп алды. Тыныжы онын кыскарылып, түргөн тынып турды. Тостойо тижип калган көзінде јалбыш јалт этти. Чичкечек бос таарычактан ол колына толтыра оок акчаларды ууштап алды. Мөнүн бежен акчалар онын колында суркурап, шыныражып турдылар.

Эрпечи бойунун өбөгөнү клееткенин, онын түргөн база кату базыдынан танып алып, кыскалым өндү уур чегедегинин кыптары јаар колдорун сугуп алып, тескери бурулып алды.

Айыл ээзи үйге кирип келип, озоло баштап эпиши јанында орын јаар көрди.

— Карыган кайдаар барды? (Ол эмегендерин олардын адыла качанда адабайтан.)

— Эмдиле келер.

Эрпечи аяк-казанду шкаф јаар басты.

Сапог оны токтотты:

— Чай ичпезим, керек јок.

Монгол канзанын соргуулына тижиле араай торсылдадып, очокко јуук отурды.

Качан карыган Хожа үйге ойто келерде, Сапог кату айтты:

— Ончогорды башка чыгарып турым... Сельсоветте төрт башка биле эдип бичип салар... Башка-башка айылдарда жадар...

Хожанын колындагы таары жерге тўже берди—таардагы сокков тараан жинилер чилеп кебис ўстине жайа төгүлө берди: оной ээги тыркырай берди, бозомтык көзи көстинг жажыла толо берди:

— Менде уул бар. Сен мени чыгара сўрбес учурлу.

Эрпечи кебиске жад тўшти, көстинг жажы төгүлип турган жүзин тонынын элбек жениле бектеп алды:

— Мен кандый ырысту эмес! Жаан кижиге ненин учун мен жарабадым? Ненин учун ол ўчинчи эмегенин алып жат?

Сапог жерге будыла тепти:

— Токтогор...

Жаш ўйин жерден бойы өрө көдүрип, орынга салып, айтты:

— Бийлер билзиндер деп, мен айырылышып турганымды билзен... Тўште төрт биле, тўнде—жаныс.

— Таарлар кайда болор?— Эрпечи сурады.

— Таарлар кайда болотоны сенин керегин эмес!—Сапог сынырап айтты,—ончозын слерге бичип саларым: ўй улустан сураары да ас. Бойыма ла Чаптыганга бир де неме артыргыспазым.

Ногонды алдырзын деп, жакару берди. Карыган Ногон өбөгөн айыл ээзи Сапогтын чугулду ўнин угала, айыл ичи жаар тортло төрт тамандап кирди.

— Бойынла кожо эн жакшы кўдўчилерди кожо алала, укту жылкы малдын ўурин ол туунын ары жаны жаар айдап апар, ўўрлў малды ойтто мен алдырбаганча, жаман көстөрдөн ырада тудуп тур. Бойынла кожо мылтыктар ла ок-тары алып ал. Айылдарга көрўн-бегер, слер кайда болгоныгарды бир де кижиге билбезин...

3

Сапогтын журтында агашский плотниктер эки неделеге чыгара иштеди: чеденди бийик заплотторло төрт башка бөлүп салдылар, жаңы каалга жазайла, турага жаба жаны кирнесте жазадылар. Чаптыган туранын алдындагы кадында журтаар болды. Сапог бойы дезде ўстиндеги жаан кыпта курсак жип, чай ичип турды, энирде дезде Эрпечининг жаны кийис айылы жаар барып ондо таң атканча болуп турды.

Алтынду таарлар жаголо берди: айыл ээзи Сапог оморды кайдаар апарып сугуп салганын Ногонног өскө бир де кижиге билбей турган.

Башка-чыгып, айырылышканы керегинде Сапогтын акты сельсоветте баштапкызы болды, качыга жаны папка эдерге келишти.

Бир канча кўн өткөн соңында Сапог сельсоветке угузу бичик әкелди:

„Совет жан келгенинин баштапкыла кўнинен ала,—ол бичип

туры,—мен тууларда ак-жарыкты көрдим. Менин жүрегим айтты: „Албатынын чындыкту жаңы шакла бу, ол жаң аайынча кажыла айылда журтап жадарга ырысту болор.“ Мен, жадын-жүрүмди жарандыраарында Совет жаңга болужар болдым. Канайда жакшы жадар керек, оны улус билзин деп, ончолорунан озо өмөлик төзөдим. Же Совет жаң меге айтты: байлардын жүреги ару болбойтон. Мен көп түндерге чыгара сананып, ол сөстөр—алтын сөстөр деп, билип алдым. Качан ончолоры жоктулар болуп, жаңы жүрүм-жадынды төзөөрин баштап алза, албаты ол тушта ырысты көрүп алар. Мен жокту болуп алдым. Башка-башка чыгып, айырылышканынын акты аайынча менин жөөжөм: турамнын кабортозы, ат ла уй. Онон башка менде база бир де неме жок.

Меге, тортло жокту болгон кижиге үнимди ойто берзин деп сурайдым. Анайда ок „Таң адып жат“ деген колхозко мени сыраңайла активный кижиге эдип, бойунын билезине кожо бичизин деп жакару беригер деп, сурап турум.

Байрым угузу бичикти жумактайла, печкенин ичиндеги күйүп турган от жаар таштап ийди.

— Үнинди сеге ойто бербезибис.

— Ненин учун?

— Ненин учун десе, сен—бай.

— Кандый бай! Менде бир де неме жок...—Сапог күлүмзирене, каткырып ийди.—Мен мында энг баштапкы пролетарий. Бичикти жакшы билерим, ончолорына көп туза жетирерим...

Кичинек кыбычакта каткы көдүрилди.

АЙ-ТАНА

(төрт бөлүктү ойынның эки бөлүгү)

О й н о о р у л у с

(„Ай-Тана“ деп пьесадан)

1. Ай-Тана— жылкы мал кабырар малчы, 20 жашту кыс.
2. Эртечи— зоотехник, 22 жашту кыс.
3. Байрамова— малдын фермазынын дбашчызы, 35 жашту.
4. Кыстанай— озогыда кам болгон эмеген, 60 жашту.
5. Калан— Тананын адазы, р60 жашту.
6. Тымый— колхозтын председатели, 28 жашту.
7. Амырҗ— колхозчы, 30 жашту.
8. Колхозчылар.

Бу ойындагы немеу 1942 жылдагы жүрүмнөнг алынган.

Баштапкы бөлүк

Күс. Айдын тун. Тананын туразы ла айылынын ортозында жаан кайыг өзүп жат. Онын алтын сары р жалбырактары эзинге жайылып түжүп турат. Туранын көзнөгү ачык. Уйде улустын ко- жондогон табыштары угулат:

Кайран менин көөркийек,
Кайа көрүп кунукпа,
Жуулажарга барала,
Ундылдым деп санаба.

Ачап жутпа өштүни
Агаш кептү кезип жүр!
Албатыны корыйтан
Алып баатыр болуп жүр!

Көзим жажы төгүлбей,
Келеринди сакырым,
Жуу божогон кийининде
Жажына эжин болорым!

(Тымый ла Байрамова баскылап келди).

Байрамова. О, калак! Сен менин санаамды, менин жүрегимди билерин, көөркий, билерин... (Терен тынып). Мен эмдиге жетире сенен бир де жылу сөс укпадым. Качан бир тужында угарым ба, айса анайдала санааркап жүрүп, өлөрүм бе?..

Тымый: Сени эмди канайдар? Сен меге тортло көлөткө болдун.

Байрамова. Чын, мен сенин көлөткөн... кайда да болзун, мен анда.. Качан бирде көрүнбей жүргенде, мен отурар жер таппай барадым.

Тымый. Сенин эрмегин качан түгөнөр? Мен иштиң бажыны чыкпай жадчырым, сен десе сүүжип ле божобос сыранайон сегис жашту кызычактый. Болор, иштенер керек, нөкөр Байрамова.

Байрамова. Сен мени нөкөрлө нөкөр деп турар кайткан? Мен сеге өскө кижидий көрүндим, а? О, калак! Канайдайын? Тымый! Эки суунунг кожулып агар жолы бар, эки аттын жергелей мантаар маны бар. Бис экү куучындажарга сөс таппас па, журтаарга эп таппас па?

Тымый. Жок сыранай санбашка! Озогыда да эр улус үй улусты сөстөйтөн, эмди, бу жуу ойинде эмегендер тортло атыланып чыккан. Эр улусты бойлоры сөстөп турар болды.

Байрамова. Сен жокко, бу ак-жарыкка менин жүрер куу-ним жок. Тымый! Меге киле! Бир жаныс та катап болзо, меге киле! Кайран көөркийим...

Тымый. Мен сеге көөркий эмезим! Мен колхозтын председатели, сен жылкы малдын фермазынын башчысы. Бис экүниң кичеерибис, колхозтын ижи, өскө неме бистин ортобыста жок болор учурлу, јарт па?

Байрамова. Билерим! Мен сенин сүүп турган кижинди билерим! Сен Тананы сүүп жадынг... Танада не болзын. Ол јараш

та, јиит те. Онын үстине көп сый алып турган мактулу кижн. Мен ондый бай эмес.

Тымый. Сенин Танада не керегин бар? Онын сеге бир де јаманы јетпеген. Билерге турган болзон, бастыра керек менде. Мен сүүбей јадым! Сениле јуртаар күүним јок. Сен оны билип турын ба, јок по?

Байрамова. О, калак! Кандый коронды айдазын? Сен мени сүүбей јадын, а? Сен мени сүүбей турган болзон, мен сени сүүп јадым, уктын ба?.. Мен сени сүүп јадым! Түнейле мен сенин учун өлгөнчө согужарым! Кемге де бербезим! Ол эмезе өлөрим!

Тымый. Токто! Канайда јуртаарын, кемле јуртаарын мен бойым билерим! Менин учун улусла уружарым деп санаба! Мен качанда сенин болбозым. Болор, нөкөр Байрамова, бу тенек эрмектерин ташта! Тегин јерге килинчектенбе, иженбе! Онын ордына, экү нају болорыбыс. Сенин де менин де сүүйтен неме колхозтын ижи, колхозтын улузы. Колхозтын ижи јакшы болзо, сенин де јүрүмин јараш болор. Андый эмес пе?

Байрамова. Черүден келеринде, сеге удур јолго кем чыкты? Айакка изу чайды кем уруп берди? Шырканды көстин јажыла кем јунды?

Тымый. Сен! Чын, сен меге болушкан. Менин шыркам оорыярда, түндү-түштү сыстаарда, сен мени јаш баладан артык кичееген, онын учун јаан алкыш болзын. Сенин јакшы эткенинди мен качанда ундыбазым! Кандый, керек болзо, не керек болзо, мен сеге јаантайын болужарым, айла болужып та јадым, сен оны бойың билерин.

Байрамова. Эмди сен мени јаман көрүп, кижиге бодобой турар кайткан?.. Мен сеге мындый јаман, нени эткем?

Тымый. Сенин меге бир де јаманын јетпеген. А, мен сени качанда јаман көрбөгөм, ол төгүн! Мен оору јаңарда болушкан учун, сеге сок јаныс койымды да бердим, акча да бердим. База не керек? Берейин. А, сениле кожо мен качанда јуртабагам, качанда јуртабазым! Оны ундыба!

Байрамова. Бу мен, капшагай өлөтөн болзом кайдат... (Көзнөктөн Каланын бажы көрүнди).

Калан. Бу колхозтын башчылары мында туры не. Байадан сакуп тургам. Киригер, улустар, киригер!

Тана (көзнөктө өткүрө). Ой! Тымый... киригер, киригер.

Калан. Је акыр, мен бойым да чыгайын ла... (Бажы јылыя берди).

Тымый. Калан апшыйак айылдазын деп кычырып јат. Бис баралык, нөкөр Байрамова. (Байрамова унчукпайт. Уйден Калан, Тана, Кыстанай база кыстәр чыккылады).

Калан. Бу слер үйге кирбес кайткан улус? Мен слерди келер болор деп, байадан сакуп тургам.

Байрамова. Тананын сыйын байрамдап турганыгар ба? Ырысту кижини көрөргө дө жараш.

Калан. Эйе! Кызыма, колхозтын кулундарын жакшы өскүргөн деп, Совет жанынын башчылары жаан сый берген: акча да, өскө дө немелер келди.

Тымый. Онын устине колхоз Танага түк, эт. акча, база да жүзүн-жүүр немелер берип жат.

Калан. Балам торт байый берди. Кызым жакшы, балам жакшы! (Тананы эркеледип турды).

Тана. Болор, ада, болор. Мен жагыскан иштеген эмезим, бастыра малчылар мен чилеп иштеген. Олорго база сый берерге керек.

Байрамова. А, сен бастыра улустап артык иштеген. Сенин колында бирме үч бееден бирме торт кулун чыккан.

Кыстанай. О, жайла! Бир бее эгис төрөгөн жат.

Калан. Эйе, бир бее кенетке эгис төрөп ийген.

Байрамова. Жылкы малдын фермазынын башчызы мен. Менин малчыларым кандый жакшы иштеп жат, көригер! Тана кулундарды бөрүгө жидирбей, ооруга жүгуштырбай коркышту кичееген, сүрекей азыраган. Уу, кайран балам, кайран сыйыным. Бери бас... (Тананы окшоп ийди).

Кыстанай. О, жайла! Ай ашканча иштенген ай Тана!.. Күн ашканча иштеген күмүш Тана!.. О, кайракан!

Тымый. Тананы чыдап ла Ай-Тана деп адаар керек. Ол жаантайын айдын ла түн болзо, айылына квобос. Түниле кулундар кабырып, олорло куучындажып, базып жүрер. Кезикте кижини таппас та.

Улустар. Чын!.. Чын!.. Ай-Тана, Ай-Тана болзын!..

Тана. Ой, болор, болор. Бу слер мени ойинен өткүрө мактап салдыгар ошкош. Угарга да уйату. Менин айдын түндерде кулундар кабырганымда бир де солын неме жок. Жайгыда, изү түште мал онду отобос. Айдарда түнде кабырбаста, мыны качан кабырар неме?

Байрамова. Жок, жок, сен колхозтын малын бойыннын тынын чылап кичееген. Оны кемнен де жакырып болбозын.

Калан. Сок жагыс кызымды атту-чуулу кижини эткен Совет жаңга баш болзын! (Тымыйга бажырды). Кайран баламды мактаган албатыма баш болзын. (Улустарга бажырды).

Тымый. Бу слер канайып турыгар, өрөкөн! Бис Танага бажырап учурлу. Ол жакшы иштеген, ол макталган. Кулундарды кичееген, айдын түндерде малды кабырып баштаган кижини ол. Ого бажырап керек.

Тана. Токтозогор, Тымый! Мен бу эрмекти уккамда, жүзим кызарат. Торт үйге баралыктар. Байрамова, слер бистин айылга кирзегер, айылдазагар.

К а л а н. Сүрекей сүгүнеле, мен бир койымды сойуп ийдим. Же канайдар база. Ой, улустар! Айылы-журтыма киригер, аракы, чегеенди амзагар.

Б а й р а м о в а. Чындапта, кирип айылдаза кайдар. Карыган улустыг аскан аракызы тату болотон, кайнаткан эди семис болотон. (Улустар жиркиреп, турага кирерге ичкери баскылады).

Т ы м ы й (шымыранып). Тана! Артып кал!

К а л а н (кайа көрүп). Тымый, не турын? Сен колхозтын башчызы, айылыма кир, күндүлү айылчы болорун, карыган Каланын жыргалын көрөрүн.

Т ы м ы й. Мен эмдиле келерим. (Улустар үйгө киргенде, Тана Тымыйдын жавына жүгүрип келди).

Т а н а. Кайран эжим! Мен сени улус көзинче көргөмдө, эрмек айдып болбой, тилим курулып калат.

Тымый. Байа жаңы газетте сенин сүринди көрөлө, кыйгырып, кыйгырып, кожондоп, кожондоп ийер күүним келди. Сен ол газетте, сыранай тыг жараш чыккан: чырайың дезе кызылгаттый кыл-кызыл, көстөрүн дезе көк тенгеридай жап-жарык!

Т а н а. Чын ба? У-у, мен ол газетти көрөтөн болзом.

Т ы м ы й. О, менин ай сүрлү Ай-Танам! Күүним жеткен көөркийим! (Тананы өрө көдүреле, айландырып турды).

Т а н а (буттары тарбандап). Ой! Ой! Божот мени, божот! Жүрегим жарылып браадыры... Божот!..

Тымый. Божотпозым! Окшобогончо, божотпозым! (Окшоп турды). Амыр топшуурын жүктенгенче, жүгүрип келди).

А м ы р. Ай! Ай!.. Бу слер мында канайып жадыгар? Тымый! Болор, болор! (Тананы Тымыдан айырыды).

Т а н а. Болор дейдим. (Тымыйды ийде салды). Арайла бажым узулбеде.

А м ы р. Бу слер не болгон улус?

Тымый. Амыр! Сен бого не келдиң? Үйгө кир, жырга, ойно.

А м ы р. Кулунды бөрү жолына таштаза, куйругу да артпас! Тананы слердин колыгарга артырза, кулагы да артпас!

Т а н а. Айырып алганыгар жакшы, Амыр. Акыр, ол газет кайда? Мен оны эмдиге жетире көрбөгөм.

Тымый. Сен мында тур! Мен жүгүрип, барып айылымнан экелейин, Амыр! Сен оны каруулда, ары-бери жүгүрө бербезин. Каруулда!..

А м ы р. А, менде не болзын. Мен Тананы сыранай ары-бери божотпозым. Бу ла турган жеринен кыймыктатпазым.

Т а н а (каткырып). Мен ыйлазам, канайдарыгар?

А м ы р. Колымда топшуурым ойноп берерим, ого болбозо, эркеледерим.

Тымый. О-о!.. Андый болгожын, Амыр, сен торт мынан ары бар.

Амыр. Жок, жок!.. Танага тийбезим!.. тийбезим... слер коркыбагар. Мен сабарымла да тийбезим.

Тымый. Көрөрим, најым! (Каткырды).

Амыр. Билерим мен слерди, билерим. Јүгүрзе, койон ошкош, ачынза, айу ошкош кижн слер.

Тана. Газетти капшагай экел! Уйдеги улус мени сакуп турган болор

Тымый. Браадырым... (Барды).

Амыр (кенетке). Тана! Ай-Тана... (Тизе бажына отура түжүп, алгыра берди). Калак! Калак! Канайдайын! канайдайын! Окло јүрегим кодорылып браадыры, өзөөгим менин үзүлүп браадыры. Көзимнин јажы, көксимнин каны!.. Ай кеберлү Ай-Тана!

Тана (манзырап). Уй! Амыр, бу слер кайттыгар? Öрө турыгар. (Колынан öрө тартты).

Амыр. Мен сеге куунзиреп, өлүп браадырым. Мен сени сүрекей, коркышту, айдары жок сүүп јадым! Сүүп јадым! Кайран эркем! Кайран кучкажым! Кичинек койоногым... ой, канайдайын!

Тана. А, кудај! Улус укпазын...

Амыр (бажын көдүрүп). А? Улус укпазын деп туйка куучындажалык па? О, эркем, о эжим! О, најым! Баш болзын сеге! Је, улус жок јерге баралы.

Тана. Болор! Турыгар капшагай. Ол түкү Тымый клеедири. (Тымый көрүнди).

Амыр. А, Тымый! (Тура јүгүрди). Мен торт качадым. (Үйге уланды).

Тымый. Акыр, Амыр, сен менин көзиме көрүнөрин. Ол мында нени этти?

Тана. Мени сеге барбазын деп сөстөп турды. А, сен ачынып турын ба?

Тымый. Мен ол күлүкти билерим, онын кылыгы јаантайын аядый. Јараш ла кыс көрзө, эдегинен тудала, јада берер.

Тана. Сенин газетин кайда?

Тымый (койнынан кодорып). Көр, сен кандый...

Тана. У-у, газетге мен чылапта кандый санбашка чыккам.

Тымый. Кычырып көрзөн, сенин ижинди кандый сүрекей мактаган.

Тана. Кычырбазым! Öскө улус кычырзын! Сен мени мактаба, уйалып јадым. Сырагај эби жок...

Тымый. Мен сенин јаражын мактап турган эмезим, ижин мактап јадым. Катап јууга барзам, партия райкомы сени колхозтын председатели эдер дейт.

Тана. Ой, болор, болор! Мени электебе, өчөбө! Сен мени өйинен өткүре мактап турын, сүубей јадын ошкош.

Тымый. Анайып айтпа, меге ачу. Бастыра санаам сениле ко-
жо. Экү качан айылду-јуртту болорыбыс? Сенин јобин сакуп,
јүрегим түгенип браадыры.

Тана. Чын эмеш пе? Кару эжим! (Тымыйды кучактап).
Чын болзо кайдат! (Кенетке ойто ийде салды). Јок! Сен мени ме-
келеп турын ошкош.

Тымый. О, эрјине Танам! Сен меге бұтпеске, мен нени эт-
кем. Ме! Менин колым тут. Кату ой келзе, бу колымла иштеп
алган кара болчок калашты бойым јибей, сеге берерим. Өлөр,
шыралаар чак келзе, сенин учун тынымды кысканбазым, каным-
ды да карамдабазым! Сенин учун кызыл јалбыш отко до калы-
ырым! Туби јок талайга да калыырым!

Тана. Кайран Тымый! Көксимде јүрегим сокконча, көзимниң
оды өчкөнчө, мен сенин, мен сенин... (Үйден Байрамова чыкты).
Тана ла Тымыйды окшошконын кенетке көрөлө, јүрегин кабы-
ра тудынды. Ол, көстөринин јажы агып: „Тымый!“—деп кыйгы-
рала, түрген база берди. Тана ла Тымый Байрамованы көрбөгөн.
Үйден Калан чыкты).

Калан. А-а! Јаңыла колыма кирдигер. Бу слер байадаң
бери үйге кирбей тышкары нени эдип туыргар? А?.. Тымый, сен
менин сок жаңыс кызымды сөстөп турганын ба? Токто уул! Ток-
то! Ол эмезе, сен меге бир карыган тижен эмеген сөстөп бер.
(Каткы. Кыстай база өскө улус чыккылады).

Тымый. Мен слерге бу Кыстанайды сөстөп берзем, јараар ба?

Кыстанай. Эйт, кедери эт! Калан карыган неме, ачынза, ме-
ни јыга согуп салар.

Калан (каткырып). Калак-кокий! Көрзөгөр, уулдар, алтан
јашка јеткен, агарып бажы буурайган бала камнан бери јиит уул-
дар бедиреп јат. (Каткырды).

Кыстанай. Токто ло токто! Калак бу сенин ичиге алмыс
кирди бе? Не оморкоп чыктын? (Амыр кыстарла туйка шымыра-
нып сүмележе, бала камды чочыдарга ичкери өңөлөди).

Амыр. Кыстанай! Алдыгарда алмыстар!

Кыстанай (белиндеп). Алмыстар! А, кудай, алмыстар!

Амыр. Уй! Мойныгарда бакалар!

Кыстанай. О-о-ой! Бака! Бака! (Тепсене берди).

Тымый. Амыр, бу сен бала камды жаңы көрдин бе? Токто!
Белинчи кижини кыйнаба!

Кыстанай. А, кудай! Баш болзын, балдарым... Чочытпа-
гар мени, чочытпагар. Чагым чыга берди.

Калан. О, таң жарып келген туры не! Мындый айдын түнде
тышкары да отурып јыргаза кайдар. Ой, кыстар! Ол уйдеги та-
жуурларды бери чыгарыгар. Је, нөкөрлөр, слер меге ачынбагар.
Мен бүгүн кызым сый алганын угала, сүгүнип, бир кичинек јыр-

гал эттим. Бијелейтен кижі бијелезин, кожондоор кижі кожон-
дозын. Байрамова кайдаар барды?

Т а н а. Ол жанган болор.

К а л а н. Калак-кокый! Сала берген туры не. (Улустар ширдек
айды, тажуурлар экелди).

А м ы р (тилин жаланып). Кайран тажуурлар, кайран аракы...
Кайда, урыгар капшагай, амзап көрөйүн. (Уруп ичеле, торт та-
шуурды колтыктанып алды).

Т а н а. Тажуурды Амырдан былаап). Амыр! Бу аракыны өскө
улуска эмеш артыс. Ачап борсук!

А м ы р. О, аракы дезе аракы! Торт ичам изий берди. (Ўшкү-
рип). Жакшы аракы артканча, жаман ичим жарылзын! Берет, та-
жуурды! (Базала ичерге санады, Тана бербеди).

Т а н а. Ада! Айылдап келген улусты отураарга кычырзагар.

К а л а н. Сен кычыр! Бүгүңгү жыргалдын бурулу кижизи сен!
Сенин шылтунда жыргайдыбыс.

Т а н а. Ширдектерге отурыгар, улустар! Куруттан, эттен, сар-
јудан јигер.

А м ы р. Аракы ла бар болзын.

К а л а н. Бис јуудан ыраак: кыйгы, сыгыт укпадыбыс, кижі
канын көрбөдибис. Јуудагы ла улусыбыс эзен-амыр болзын! Ан-
дый ба, айылдаштарым?

О н ч о л о р ы. Чын! Чын!

К ы с т а н а й. О, јайла! Айланайын, Ай-Тана! Бу менде мын-
дый кызычак бар болзо кайдат.

Т ы м ы й. Чөбөчөйді өрө көдүригер, көкөрлөр! Амыр жадалы,
јакшы иштейли!.. Гитлердин бажы жарылзын, ачана черүзи кы-
рылзын!

О н ч о л о р ы. Гитлер өлзин! Кырылзын! (Ичкиледи).

А м ы р. О, аракы! Кандый јакшы! Ой, улустар! Ол Гитлер деп
ийтти боо менин колыма туттырып берзе, мен оны кайткай эдим?
Мен оны бу кайыпта бууп салар элим.

Т а н а. Мен кайынымды Гитлерди буурга бербезим! Ол кир-
тивр. Слер, Амыр, јууга барала, Гитлерди бери чаптык эдип сүүр-
тебей, андала јоголтып салар керек.

А м ы р. Сен мени барбас деп бодоп турын ба? Барбас деп ту-
рын ба? Мени тургузала јуулажарга бар дезе, мен элес эдип
каларым. Чындапта мени јууга ийзе, мен Тымыйдан артык јуу-
лажарым. Тымый јангыс орденду болзо, мен эки орденду болор
эдим. Военкомат көзи оору деп, черүге албайт, канайдайын?

К а л а н. Озо колхозко иштеп јүрөн!

А м ы р. Мен ачынзам, колхозко бу Ай-Танадан артык иштее-
рим. Је акыр, аракы тура калды. Мен бу чөбөчөйді Ай-Тана учун
ичедим. (Көдүрди).

О н ч о л о р ы. Ай-Тана оңон артык иштезин!.. Кадык јүрзин!..

Амыр (кыйгырып). Ай-Тана учун ура-а!..

Тана. Амыр, токтогор! Неменин ойин билбес бу слер кайткан кижиге?

Амыр. А, мен ненин де ойин јарт билерим. Мен ол турган тажуурды ичийзем, ол меге оп-ой болуп калар.

Кыстанай. О, јайла, Ай-Тана балам!.. Тогус тунгей уулду, сегис туней кысту бол.

Амыр. Ол арай ас! Тананын балдары оног до коп болор, мен билерим!

Тымый. Амыр, сен биечи кайракан, биелебес кайткан?

Амыр. Бу колхозтын ичинде мениле биелеер кижиге кайдаг келген?

Тымый. Ол Кыстанай отуру. Кыстай сенин ачу терин агыза биелеер.

Кыстанай. Базала нени таптын?

Амыр. Јо-ок, мен ондый карыган немелер ле урушпас кижиге. Меге ай кабакту, ак чырайлу кыстар керек.

Тана. А, мениле биелееригер бе?

Амыр (Тура југурип биеледі). Эди каным јымырай тушти, эки будым ойной берди, Ай-Тана, Ай-Тана!.. Буттарымды чылатпа, куунимди соотпо!.. (Тана Амырла кожо биеледі. Оско улус кол чабынды).

Амыр. Э-эйт, таманымда от куйет.

Тана. Эки кылду топшуурым, эдиске деп сананба? Иш иштебес сен бойын, кыс аларга иженбе!..

Амыр. Јок! Андый болзо, мен биелеп болбос, менин будым оору, санаам карануй... (Чыга басты).

Ончолоры. Ма! Амырдын куни јетпеди. Тегин јерге мактанган! Тегин јерге мактанган!

Калан. Калак-кокый! Айса мен биелейин бе? Мен биелезем, бу агаштар-таштар јайканар, агын суулар ажынар, ол тушта не болор?

Тана. Токтогор, ада! Мен слерле биелебезим. Слер биелебезер, бу јуулган улус гарап-таркап барбаганча, божобозыгар! Кыстар, турыгар биелейли...

(Кыстар јуулала, „Алтай кыстардын биезин“ биелегиледи. Чурана, топшуурдын ундери агаш-ташка јаныланып, јайыла берди).

Тымый. Бие јараш та болзо, кожонг оног артык. Најылар! Кожондожып ойнойлыктар.

Калан. Акыр, акыр! Кожонды мен баштайтам, мен карыган да болзом, уним эдискедий! (Кожондоды):

Тунде менин нокорим,

Туште менин канадым.

(Ончо улустар јынгырада кожондошты).

Југурик менин аргымак,
Јуу јерине баралык.

Өштөп келген фашистти
Өлтире тепсей базалык,
Ырысту Төрөл јеристи
Ылтам корып алалык.

Канду јуудан чыгала,
Сенин сынын серизин,
Калапту баатыр бололо,
Менин јүрүм јаранзын!

(Эртечи соок чырайлу југурип келеле: „Тана!“—деп кыйгыр-
ды. Кожон кенетке үзүлди. (Улус кайкажа берди).

Эртечи. Тана! Сен мында јыргап јадарында, сенин азыра-
ган кулундарын кенетке оорыгылай берген!

Тана. А-а? Неме дедин? Кулундар оорыган?

Улус. Кайткан? Не болгон? (Эртечини арадай түшти).

Эртечи. Оору айгыр кулундарга кожулып калтыр!

Калан. Калак! Ол оору айгырды кулундарга кемигер кошкон?

Тымый. Тана! Сен кулундарды каруулы јок таштап ийген бе?

Тана. Бир де кулун, бир де кулун өлбөс учурлу... (Ончоло-
ры мендеп баргылады).

(Көжөгө).

Төртинчи бөлүк

Тананын туразы. Тананы јуурканла жаап салган, ол орында
араай онтоп јадыры. Калан орыннын јанында туры.

Калан. Кару балам! (Араай Тымый кирди). Кандый ийт сени
тиштеди, кандый шилемир өлтирерге саванды? О, калак, балам,
качан өрө турарын?

Тымый. Тана! Тана!.. Бажы кандый изү. Тана! Онын санаа-
зы эмдиге јетире ордында јок! Тана! (Тана унчукпайт). Кай-
ран Тана... Мен јууга браадырым, а сен өлүп јадырын... Сенен
бир де сөс укпадым..

Калан. Канайдар? Кечегиден бери бир де сөс айтпайт, јангыс
соок чай оозына уруп турадым. Балам та ондолор, та јок? Баламды
кем бычактаган, капшагай тапсагар!

Тымый. Кандый шилемир Тананы бычактаган, кем де билбес.
Тана билинетен болзо, бойы куучындап берер эди. О, Тана, Та-
на! Кем өштү? Кемнин бычагы сеге тийди?

Калан. Мен айгыр бедреп жүре бергем, а Амыр деп кулугур, кулундар көрбөстө, нени эткен?

Тымый. Байла камла аракыдап база берген.

Калан. Андый неменин бажын үзер керек! Айдый немелер торт жер үстинде жок болзын.

Тымый. Ол тургузала каруузына турар! Прокурор оны шылап жат, онын аракызак, жалку керегинде кижиде шыркататты фронтко баратан аттарга оору кулундар да кожолды. Тогузон аттын кезиги оору. Бу не болгон неме? Бистин колхозто коркышту өштү бар. Биске ол өштүни кыйалта жок, тургузала талбар керек. (Амыр кирген де бойынча Тананын алдына отура түштү).

Амыр. Ой, Тана! Тана! Мен бурулу... Мен бурулу! Менин өлтиригер...

Тымый. Араай! Тын алгырба!

Амыр (араай үниле). Кулундарды мен таштагам... Мен аракыдап база бергем. О, калак, мен аракыдап барбаган болзом, өштү оору кулундарды аттарга кошпос эди, Тананы да бычактабас эди. Мен! Мен бурулу! Мен, онын учун каруузына туратам, өлөргө дө мен белең. (Кыстанай кирди).

Кыстанай. О, жайла! Тана эмдиге жетире ондолбогон бо?

Амыр. А-а, сен келдин бе? Сен!.. Сен бурулу! Меңе түнде келбеген болзом, мындай неме болбос эди. Сен кижиде эмес сен көрмөс... Сен күрүм!

Кыстанай. Уй! Бу кал-генек кайракан нени айтат? Мен сениле аракыдабагам! Мен сеге түнде барбагам. Төгүндө бе! Төгүндө бе!

Амыр. Пот, кандый, пот кандый!... А-а, сен меңе барбаган? База нени айдазын? Аракыны сен меңе бербесте, алмыс экелиң берди бе?

Кыстанай. Ой, улустар! Калак, слер ого бүтпегер. бүтпегер! Менин акту жүргенимди алтыгы ороондо эрлик билер, устиги ороондо буркан билер. Керек болзо, олардон сурагар!

Тымый. Араай! Оору кижиге чаптык болгылаба! Амыр да Кыстанай да экилегер каруузына турарыгар.

Калан. Бу карыган кам кадытты чочкого мандиреле, алтыгы орсонго, эрлик бийдин жерине айдап ийер керек! Жаантайыңла улусты төгүндөп, аракыдап базып жүрөр. Слер бурулу! Менин балам өлүп жаткан керегинде слер бурулу. (Эртеңи киреле, бу табышты тындап тура берди).

Кыстанай. Калак, Калак! Мен Амырла кожо аракыдабагам! Акыр, Амыр! Өлгөнүңди көрөрим, сыктаганың угарым!... Кыйнак сеге тийзин! Көрмөс сени алзын!

Эртеңи. Кыстанай! Слер мында кемди төгүндөп турыгар? Мен кече тан алдында Амырды бедиреп барзам, ол слердин айылда ээрик, уйуктап жаткан жок по?

Амыр. Чын! Чын! Мен эзирик те болгомдо, төгүн неме айтпайтам.

Кыстана й. А, куда-ай, кудай! Канайдайын? Канайдайын? Менин алтан јашка јетире албатыга бир де јаманым јетпеген! Јетпеген!

Тымы й. Карын, Амырды эзиртеле, ол оору кулундарды аттарга бала кам кошкон болор.

Кыстана й. А, кудайымай! Бу слер канайып турыгар? Мен эмес! Мен эмес! Слер меге тийбегер! (Ыйлап). Менин эмди өлөр-им арткан.. Мен амыр јалып өлөйин, слер меге тийбегер! Менин јаманым да, јакшым да мевиле кожо өлөр! А, Тана көөркий меге ачу! Кайран кызым...

Калан. Канду көстөриннин јажын, балам јанына төкпө!

Тымы й. Докторлор келди бе?

Эрте чи. Јаңысла малдын докторы катап келген. База эки ат оорый берди. Эмди фронтко до баратан аттардан он бир ат оорыды.

Тымы й. Кадык аттарды бүгүн ле мен јууга барзам, кожо аварарым.

Эрте чи (араай). Кем бычактаган, јарты јок по?

Тымы й. Өштү эмдиге јетире табылбаган.

Эрте чи. Улус, Тана сачааркайла, бойы бычктанган болор дежет.

Тымы й. Төгүн! Тананы сыргына киж и бычактаган... Бистинг колхозко јылан бар, онызы јарт.

Калан. Балам өлгөнчө, мен өлгөн болзом кайдат...

Амыр. Тана јок болзо, мен бу алтайга јүрбезим де. (Доктор кирди).

Тымы й. Баш болзын, доктор келди...

Калан. Доктор... Ой... Калак... Кайран баламды өлүмнен айырыгар, айырыгар...

Тымы й. Оору кижиден јайлагар! Доктор оны көрзин. (Ончолоры туура басты. Шыкла эдип тура бердилер).

Доктор. Качан шыркалаткан?

Тымы й. Кече тунде.

Доктор. Кечеден бери эрмек айтты ба, јок по?

Тымы й. Јок, јок. Торт увчукпаган.

Калан (ыйламзырап). Баламды јазап көригер...

Доктор (Тананы тудуп көрүп). Бу киж и көп кан јылыткан, онын учун санаазы ордында јок. (Тындап угуп). Јүреги кем јок. Мен эм берерим, база укол эдерим. Ол ондолор. (Танага эм ичирди). Колын јазап тудыгар. (Укол этти. Шырказын танды). Јинт те, јараш та кыс эмтир. Алдырбас! Бу кызычак јүрер, јазылар...

Ончолоры. Јазылар ба?

К а л а н. Баш болзын слерге! Баш болзын! Балам жазылза кайдат!

Д о к т о р. Нөкөр председатель! Оору кижини эмдеер јерге не аткарбаганыгар?

Т ы м ы й. Прокурор слерди бери алдырарда, апарбаганыбыс. Эмдиле апарарым! Калан! Слер барып аттардын јакшызын јегигер! К а л а н. Браадырым! (Чыга жүгүрди).

Т ы м ы й. Эртечи! Сен ол оору кижини кичееп көр. Санаазы ордына кирзе, мени тургузала кыйгыр. Мен барып, јолго немелерим јууп алайын

Д о к т о р. Прокурор кайда?

Т ы м ы й. Школдын туразында шылу эдип јат.

Д о к т о р. Нөкөр председатель, прокурорго кожо бара-лыктар.

Т ы м ы й. Танага өскө, башка улус јууктатпа! Уктын ба, Эртечи?

Э р т е ч и. Уктым, уктым! (Тымый ла доктор чыктылар. Эрте-чи Тананын бажын сыймап). Тана! Ай-Тана! Көөркейдин, санаа-зы ордында јок... Кайран најым...

А м ы р. Бала кам! Сен мында не отурың?... Чык ары, көр-мөс! Сенин учун мен эмди јаман керекке кирдим... Аймактап келген прокурор мени кату шылайла, арайла түрмеге отургы-пай салды.

К ы с т а н а й. Јо-о-јо! Тилин кыска тут! Кыска тут! (Эжик-тен бачымдап Байрамова кирди).

Б а й р а м о в а. Тананын оорузы кандый? (Жүгүрүп барып, Та-наны кабыра кучактап, сыймады).

Э р т е ч и. Тийбегер Танага!

Б а й р а м о в а. Калыраба меге! О, калак, калак, кайран Ай Тана, кайран сыйыным! Сенин јаманын кемге јеткен? Сени кан-дый шилемир, кандый јутпа бычактаган? А? Айт, көөркий, айт? Сени соккон ийт, менин колыма киретен болзо, кејирин кезе чайнаар эдим! О, калак! Кайран најым, кайран Тана! (Ый-лады). Бу мен сениле кожо өлөтөн болзом кайдат! (Тана тын онтоды, Эртечи онын бажын өрө көдүрди. Тана көстөрин ачып, бастыра улустарды ајыктады. Байрамова туура калыды).

Б а й р а м о в а. (Туура көрүп шымыранып). Өлтиргем деп бо-догом, көрмөс тирү эмтир... (Тана Байрамованы лаптап көрөлө, ачу корон кыйгырып ийди).

Т а н а. Ой! Ой! Байрамова! Байрамова! Тудыгар оны!

Э р т е ч и. Айт, айт! Не болгон?

Т а н а. Байрамова мени бычактаган!

Б а й р а м о в а. Бу нени айдат? Ол јуулип јат. Доктор керек... (Эжик јаар басты. Эртечи эжикти туй алды).

Эртечи. Байрамова! Мен сени божотбозым! Тананын канын ичкен ийт! (Кыйгырды). Тымый! Тымый!

Амыр. Божотпо! Божотпо! (Эжик жаар жүгүрди).

Байрамова. Слер мени божотпой кайдарыгар? Мен слерге ан эмес. Былаап чыгарым!

Эртечи. Жууктаба меге! Жууктаба! Амыр буу экел!

Байрамова. Бала кам! Бу тенек Амырды туура тарт! (Кыстанай коркып, тыркыражып турды).

Эртечи. Тымый! Тымый!

Байрамова. Эртечи! Сен оору кижиле кожо жүүлип турун ба? (Калайла Тымый кире жүгүргиледи).

Тымый. Не болгон?

Эртечи. Тананы Тананы Байрамова бычактаган...

Калай. Байрамова?

Тымый. Кем айтты?

Эртечи. Жаныла Тана айткан.

Байрамова. Төгүн! Төгүн! Тана изүге жүүлип жат.

Калай (жүгүрүп барып). Тана! Тана! Айт, балам, сени кем бычактаган? Тана! Калак-кокый! Калак! Билинбес жадыры.

Тымый. Амыр! Сен Тананын бу айткан сөстөрүн уктын ба?

Амыр. Уккам, уккам! Байрамова мени бычактаган деп, кыгырып ийген.

Тымый. А, слер Кыстанай уктыгар ба?

Кыстанай. Мен бе?

Тымый. Слер, слер... капшагай айдыгар, жажырбай!

Кыстанай. О, жайла! Уккам! Уккам!

Калай. А-а... Байрамова, сен соккон бо? Шилемир! Мен сени өлтирерим! (Калып келеле, Байрамованы согорго турарда, Тымый колынан тутты).

Тымый. Токтогор, өрөкөн! Токтогор! Ол тегинде бойынын бажыла каруузына турар! Колго кирдин бе, канду жылан? Тудыгар бу ийтті! (Улустар Байрамованы туткылады).

Калай. Калак-кокый! (Ыйлап). Мен бу кадытты үзе тартып, ийттерге таштап бердим! Менин өскүс кызым, кандый жаман сеге эткен, а? Нени эткен?

Байрамова. Жүүлгек оору кижинин сөзиле слер мени жиирге бе? Божодыгар! Божодыгар мени! Кирлү колдорыгар ары тартыгар!

Тана (ондоноп). Ой! мында кем бар? Ол... Ол! Мени бычактаган! Ол! Аттарды, аттарды айырыгар!

Тымый (Тананын бажын сыймап). Өштү тудуяган! Тургузала Байрамованы прокурорго апарыгар. Колдорун кулигер!

Байрамова. Жааш жаныс менин бажыма жаар ба? Буру жаныс менин мойыныма түжер бе?

Кыстанай. Мен жаар көрбө! Бар! Бар ылтам!

Байрамова. Ол бала камды мениле кожо апарыгар! Мен
өлзөм, ол база өлзин!

Кыстанай. Токто, токто, кайракан! База нени табазын?

Байрамова. Сен артып калзан, меге женил болбос... Сен
база бурулу? Амырга аракыны сен берген?

Кыстанай. А, мени Амырга сен ийген, сен!

Тымый. Кыстанай! Оору айгырды кулундарга база Байра-
мова кошкон бо?

Кыстанай. Ол! Ол!

Байрамова. Унчукпа! Унчукпа! Төгүн эрмек айтпа!

Калан. Уктыгар ба, улустар? Уктыгар ба? Оору айгырды
кулундарга Байрамова кошкон дейт.

Кыстанай. О, жайла! Байрамованын кылынган кылыгы
кудайлар бойлоры көргөн.

Байрамова (кыстанайды кезе көрүп). У-у, шилемир!

Тымый. Бала кам! Слер Байрамовала кожо барыгар!

Кыстанай. Жок, жок, мен барбазым! Меге тийбегер!

Эртечи. Бас, бас! Барарын!

Тымый. Бу не эрмек! Апарыгар олорды!

Байрамова. Јүр! Јырга, Тымый! А, мен өлөргө барайын!

Калан. Чын сендий немеде јүрүм жок! Улустар, Байрамо-
ва ла Кыстанайды апарыгар. (Үйде Тымый жагыскан артты).

Тымый. Тана! Тана! Унчукпас.. Билинбес. О, калак! Көөр-
кий билинбес. Кайран Тана! жагыс та катап болзо, мен јаар көр,
јагыс та катап болзо, база бир сөсти айт... Эмди та јолыгарыс,
та жок. Мен јууга браадырым, Тана! Ойто јанарым ба, жок по? Мен
јокко өлүп калзан, не болор? Ол тушта мен тирү де артсам, јак-
шы да јүрзем, сени сананып, санааркап кунугып јурерим. Сенен
өскө кижиге меге керек жок! (Көстөринин јажын арлады).

Тана (болгонып келеле). Мында кем? Кем? Меге суу...

Тымый. Мен, көөркийим! Мен... Тана! Ме, сууны ич.

Тана (шымыранып). Тымый! Тымый! (Колын чөйө тартты).

Тымый. Тана! Кайран эжим! Кайран көөркийим... Мен ба-
рып јадым.

Тана. Кайдаар?

Тымый. Јууга браадырым, көөркий. Мен сенин учун, кол-
хоз учун өштүлөрдү кыарым! Олордын баткадый кара канын
төгөрүм. Сен јазыл! Кыйалта жок јазыл! Мени сакы, мен јанарым!
Тана! Јакшы болзын... (Карап көрөлө). Базала билинбес... Тана! Са-
наазы ордында жок. О, калак... (Тананы араай окшойло, өрө тур-
ды. Эжиктен Калан ла Эртечи кирди).

Тымый. Фронтко баратан аттар белең бе?

Эртечи. Јетен тогус ат белең. Байрамова эмес болзо, тогу-
зон ат фронтко барар эди.

К а л а н. Калак-кокый! Ол Байрамовадый немелерди жердин устинде жок этсин деп жаргыны сураар керек!

Т ы м ы й. Жаргы, андый өштүгө килебес! Же, жакшы болзын, көөркийлер!

К а л а н. Сен... сен... эмди браадын ба?

Т ы м ы й. Браадырым, ада, браадырым...

Э р т е ч и. Колхозтын башчызы эмди кем болор?

Т ы м ы й. Тана! Тана удабас жазылар. Колхозты ол баштаар... Тананы кичеегер!

К а л а н. Тымый! Акыр, токто! (Тымыйды кучактап). Менин айтканым ук! Угала, качанда ундыба! Бис амыр жадарга, сен өштүлөрдү өлтир! Колхоз журты байызын деп, сен өштүлөрдү өлтир! Тымый! Совет жан жок болзо, бисте де жүрүм жок. Сен качанда недең де жалтанба! Керек болзо, отко калы! Тана учун согуш! Менин учун согуш! Эртечи учун согуш! Кайран эне Төрөлисти өштүгө тепсетпе! Өштүни көргөн лө жерге өлтир. Мылтыкла ат! Мылтык жок болзо, бычакла. Бычак жок болзо, агаш-ла, ташла сок! Агаш, таш таппазан, өштүниң эди-канын тижинле жытып, ташта! Уктын ба? Же, уулым, жакшы болзын! Э р т е ч и. Жакшы болзын, кайран Тымый!

(Көжөгө).

Ч. ЕНЧИНОВ

АМЫРКА

Күн ажарга кырга отурды.
Көлөткө өзөккө жылып түшти.
Арка ичинен койчы Амырка
Араай кожондоп, базып чыкты.
Күски эзин согордо,
Кулузун өлөн кожондойт,
Куу туманду тайгалар
Күлимзиренгендий көрүнөт.
Агаштардын алтын бүрлери
Амырканын үстине төгүлөт.
Кара желбер тайгылы
Койлорды жууй уркүдет.
Алдындагы жыш аралда
Ат тибирти угулды.
Кожонду, каткылу улустын үни
Кайа-ташка торгыла түшти.
Таң атту эки кижин
Агаш аразынан чапкылап чыкты.
Ташту, сайлу оок суулардын
Ак көбүктөри чачылышты.
Олорды көргөн Амырка
Алан кайкап тура берди.
Ачынар, сууңерин аайланбай,

Балтырган комыргайды үзе тарты,
Ајарбай оозына сукты.
Амырканын аказы Токна
Адынан јенил јерге түшти,
Кару сыйынынын колын алып,
Јүрегине јаба тутты:
— Кайран сыйыным, эзен болзын!
Қалапту јууга атанып јадым.
Өштүлерди кыарым мен,
Өткүрип бери ийбезим,
Тыным јеткенче соғужарым,
Бу јаныс сыйынымнын,
Бу көк туулардын,
Ак чапкынду суулардын,
Кеен Төрөл јеримнин
Алдына мен чертенип турым,
Кереестү сөзим айдып турым. —
— Агам, әрјине агам!
Айтқан сөстөрін меге быян.
Бу колдорым иштенип,
Арығанын билбей јүрер.
Бу колхозтын койлары
Бөрү, уурчы јокко өзөр.
Тынған тыныжын өрт болзын,
Тудунғанын јалкын болзын.
Фашисттер јолында кырылзын,
Баатыр агам, эзен јүрзин. —
Колдон Амырка эзендешти,
Көстөринин оды мөлтүреді.
Токна куулы канзазына
Таңкыны толтыра азып тарты.
Оозынан ыжы быркырап,
Карғаңа ортозына кире басты.
Кудачы адынан түшкенин
Бойы да ајарып билбей калған...
Аларға турған кызынын
Ийивине колын араай салды.
Онын көстөрін лаптап,
Удаан көрүп терен тынды.
Кудачы алдында оныла
Таң атқанча әрмектежетен,
Уғужар неме де көп болгон,
Удур айдарға чечен болгон.
Әмди нени айдарын Кудачы
Әптеп таппай, төмөн көрді.

Амырка онын тўлкў жаказын
Араай сыймап, эркелей тутты:
—Өлўмнен сен жалтанба!
Ол тужында өлбөзин.
Өштүден сен коркыба!
Ол тужында жанарын.
Аксак та келзен, сокор до келзен
Артык сөс айтпазым...
Јүрегим сени сақып јүрер,
Јүрүмим сениле кожо өдөр.
Сени өлўм јенбезин,
Сен өлўмди јенип ал!
Сени өштў баспазын.
Сен өштўди базып сал!—
Амырканын айткан сөстөри
Аткан октон курч угулды.
Кудачы удур кўлўмзиренди,
Кыстын бажын сыймады:
—Алкап айткан сөстөрин,
Менин санаам жарыдып јүрзин.
Өштүлерле согушсам,
Олор мее куйак болзын.
Фашисттер уйазын кырбаганча,
Барып Берлинди албаганча,
Эбирип ойто јанбазым,
Экў ойто тушташпазыбыс.
Кунугып, ыйлап отурба,
Кудачыны ундыба!—деди.
—Атаналык!—деп Токна келди.
Капшай аттарына мингиледи.
Калганчы катап көрүшти.
Таң атту улустар,
Төмөн өзөккө чапкылай берди.
Амырка јаныскан кунугып,
Арка жаказында тура калды.
Койлор кенейте манташты,
Кыс чочып ајыктанды.
Түн кирип келген әмтир,
Түмен куштардын уни серип,
Коиор јерине учкылай бертир.
Аркадан койлорын тўжүрип,
Амырка мендеп, айылына јанды.

Он эки жыл мынан озо,
Амырканын энези өлөрдө,
Ол тогус жашту бойы
Адазынын колында арткан.
Онын адазы жокту Борой
Катап эмеген албаган.
Колхозко киреле, балдарыла
Койчы болуп иштеген.
Эмди Борой айылында
Куулы чөйгөнгө чай асты.
Кызын сақып энчикпей,
Чыгала, ажыктап көрүп турды.
Ыраактан кызын таныйла:
— Акана жолуктың ба?—деп кыйгырды.
— Жолуккам, жолуккам!—деп Амырка
Жолой удур карузын берди.
Борой жетире неме укпас,
Борош деп байга кулга жүрүп,
Коркышту кыйнадып соктырган.
Онон улам тын оорыйла,
Кулактары тунуп калган.
(Канду камчынын сорбылары
Эмди де сыртында арткан)
Кызынын үнин ол аайлабай,
Канча катап сурады.
Амырка базып келеле:
— Акама жолуккам,—деп тын айтты.
— Эйе, барган...—деп адазы
Төмөн көрүп, сананды.
Эркелүү кызын ойто ажыктап:
— Бисти корырга барган,—деди.
Койу үниле араайдан:
— Койлорун ончо бо?—деп сурады.
Койлорды Амырка тоолозо,
Бир эчки жетпей турды.
Колхозтын малы жылыганы
Амыркага ачу болды.
Уйге кирип жылынбады.
Изүү курсак амзабады.
Астыккан эчкини бедиреп,
Ойто кырга базып ийди.
Бойын бойы санаазында
Бурулап, кату адылды.

Жолдо агарып ла неме көрүнзе,
Жууктап келип, аыктап турды.
Көөркий бойы сүүнер эмес,
Көргөн немелери эчки эмес,
Корумдагы ак таш болот.
Кайыгдардын төнөжи болот.
Арканын ичине кирип келди.
Алдынан кандый да куш кенерте
Талбырап, өрө учуп чыкты.
Канаттарын сый тудуп,
Агаш аразына жылыып калды.
Комыргайларды шалырадып,
Чырбагалдарды оодо базып,
Канча кайаны эбиреде,
Канча куйды шыгалап көрди,
Ол арканын ичинде
Амырка жүрбеген жер жок болды,
Арып, терлеп суузады.
Айдын жаркынына аккан суу,
Айландыра жаткан немелер
Мөңкү жамынгандый болды.
Амырка туруп, тындап укса,
Агаш ортозы тым болды.
Аркадан аккан суудан өскө
Бир де табыш жок болды.
Алаканыла сууду ууртап,
Түргөн, түргөн ичти.
Жодолоры сыстаарда,
Жадыктын үстине отурды.
Алтынан өрө кайаларды
Аыктап, куныкчыл көрө берди.
Кара бийик кайалар
Канкайыжып унчукпас болды.
Кайда, нени жажырганы
Кайдан да билдирбеди.
Кенерте өрө кайда да,
Эчки маараганы жаныланды.
Санаазына күн тийгендий
Амырка тура жүгүрди.
Кайалардын үстине,
Катап ойто чыгып келди.
Эки кайанын ортозында
Жыландый түрүлгөн жол жатты.
Амырка ол төмөн жынылайла,
Арайла кайадан ашпады.

Тегенектү жырааны кабыра тудып,
Колдорынан кан акты.
Темирдий жылым бир кайаны
Ўстинен барып, карап көрди.
Эчкининг ўни мында угулды,
Эбире жүгүрап Амырка түшти.
Кайанын алдында эчкиле
Кандый да ан ойноп турды.
Кайага капсалган эчкини
Калып барып, тиштеди.
Амырка кыйгырып ийерде,
Ан кайра бурулды.
Кижини көргөн көстөри
Коркышту жалтырап тура берди.
Амырка шүлүзинди танийла,
Ары барзын деп үркүтти.
Тапканын шүлүзин бербеске,
Ыркыранып, калып келди.
Калжуурган онын оозынан
Канду көбүк шуурай берди.
Амырка оныла соғужып,
Кыйгырганын билбей калды.
Казыр агла кучактажып,
Кара жерге тоголонды.
Калапту колдорыла өштүнинг
Мойынын кабыра кезе тутты.
Шүлүзин эптү анданала,
Эки колынан божонды.
Ташты тутканча, Амырка
Талайып согорго тура жүгүрди.
Катап келген шүлүзиннинг
Коркышту таш бажына тийди.
Кан жолдолып жайрай берди,
Кызып шүлүзин отура түшти.
Онон ары энмектеп жылды,
Өлүм көстөринде көрүнди.
Амырка тыркырап, макатып,
Аннын бажына тееп ийди.
Кайкап көрөр самтар тонду,
Колы, жүзи бастыра канду,
Эчкизин буулайла, жединип,
Өлтирген анын жүктенип,
Меестен Амырка түже басты:
„Менин мөрим болды,“ — деди.
Каткырып, сүгүнип, келип жатты.

Тууразында карарган,
Туйук жыш аралдан,
Үч жоон көк бөрү
Удура чыгып, баскылап келди.
Көстөри от чылап куйгилеп,
Кейди жыткарып, тургылай берди.
Алдындагы кижиден жалтанбай,
Ачап тиштери карсылдады.
Олор нени кылынарын
Ончозын Амырка сезип ийди.
Отыгын алып тын чакты,
От кууга белен куйди.
Кургак өлөңди жула тартып,
Жаба тудуп үрүп ийди.
Жалбыш жалбырап күйүп чыкты,
Жанында немелер жарый түшти.
Оттон жалтанган бөрүлөр
Ойто туура баскылады.
Эчки олорды көрөлө,
Ээзине жапшынып калды,
Колында отту Амырка
Алып-баатыр боло берди.
Казыр каныркак бөрүлөр,
Кату чырайлу Амырка
Удур-тедир көрүшкиледи,
Унчугышпай, өдүшкиледи.

* *
*

Бир катап Амырка
Кудачынан бичик алды.
Ыраак фронтто жуучылдын
Чийген сөстөри мындай болды:
„Бичикти чийип те отурзам,
Колдорум тарыла жытанат.
Жуу жаныла божогов,
Ыш та, кан да буулап жат.
Бисти кулданар фашисттер,
Журтыбыс тонойтон жутпалар,
Алдымда өлгөн жаттылар.
Артып калган тындулары
Түймөп, качып браадыры.
Өштүни сүрүп ичкерлеп,

Түндү, түштү барганыбыс.
...Атанарда айткан сөстөрүн
Менин санаамды жарыдып жүрди.
Өштүлөрлө согу жарымда,
Олор меге куйак болды...
Жайым Совет Төрөлибисти
Өлүмнөн, шыранан корып алдыбыс.
Удабай экү тушта жарыс,
Үргүлжиге кожо болорыс!"

АЙЫЛДАШТАР

К. РАСМЕГАЕВ

Јол үрелген, кар алдынан көрүне берген өтөклө аттар чанакты жүк арайданла тартып брааткылады. Кезик жерлерде, трактык жанында чарактала берген карлу јол јаар аттарды буруп ийгенде, олор јанып браатканын сезип, бачымдап турдылар. Энир кирди. Карануй тууларга тўжўп, тамла төмөндөп турды.

Удай берген тымыкты эң озо Матвей Сысоев ўсти. Алдында барып јаткан чанакка эптў отурып алган, сөөги јаан, талазак, је јиит эмес Сысоев кўлўмзиренеле, айтты:

— Сўреен де јыргалду байрамдаш болбоды. Эмдиге јетире ал-санаабыска кирип болбой турыбыс.

Карузын бир де киж и бербей турганын Матвей көрўп, экинчи чанактагы улуска тыныда айтты:

— Эй! Јелечи! Аш јаар көрўп турган көрўк чилеп не унчукпап отурыгар? Эрмектешпей барзагар, айылдаштардын кўндўзи карында јакшы быжар деп бодойдыгар ба?

— Сен тенексиирин ташта!—деп оныла коштой отурган колхозтын бригадир-полеводы Тарбай Машлаев айтты.—Сен качанда андый: кары јажын јеткенче калас эрмектежерин ле модорлоорын сўўйдин. Јиит эмес те болзон, эрбудўмин бир де эмеш јок. Эмди каткыргадый ой бō? Председательди көрзōн, ўч јыл черўде јўрзе де, је фронтто андый ујатка ол учурашпаган болор. Биске јанып ла келеле, керектерди колго алып, бистин килинчектерибис—менийи, Матвей, сенийи учун, карузын берип туры...

— Менин кандый килинчектерим бар,—деп Сысоев айтты.—

Мен чике кижи. Чын, кезигинде өткүрө аракылайла, каткырыжарын да сүүп жадым, же ол керекке тутак этпейт. Же бастыразын ойлоп алар керек. Сенин бригадан ла күстен ала фермада курагандарды корулап албаган Желечи бурулу болор, карындаш. Менин керегим десе. Кадыннын суузындый жап-жарт—кере тўжине маскала токулдадып салза ла, бастыразы ээжилў болор.

— Онызы андый эмес, Матвей. „Яны жол“ колхозтын улустары канайда иштеп турганын көр— олордын кажызыла жагысла бойыннын участогы ла нормазы керегинде сананып турган эмес, эбиреде элбек көрўп жат. Шакла онын учун, олор бисти жеңдеп артыктадылар.

— Же андый да болзын,—деп кузнец айдып, токтодынбады.— Бүгүн олор бисти, эртен десе бис олорды жеңерибис. Тумчукты бош салбай, онойдо эдер керек.

Чанактарда отурган колхозчылар жаар Машлаев кайра бурулып, эрик жок кўлўмзиренди. Ый улус бойы бойына жуук отурып алып, санааркап калган, унчукпай жортуп отурдылар. Бөрўктердин торко чачактары кезигинде олордын жүзин бектеп турды. Олор баштарын силкип, чачактарды кайра таштап ийеле, эбиреде не болуп турганын айкатабай, онойдо ок терең сананып калган, эрмектешпей, жортуп отурдылар.

„Эйе олор тойгончо айылдап алгандар, бойыннын айылдаштарын ундыбастар. Председатель кандый?“—деп Тарбай сананды.

Монус Ызўков онойдо ок бастыра жорыкта унчукпай отурды. Ол тискинди тартып салып, таг атту чанактардын алдына барып жатты. Эмди онын санаазы бүгүн айылдап жүрген „Яны жол“ колхозто болгон.

Качан партиянын райкомынын жакылтазыла айылдаш колхозко барар бригада көстөөр тужында, андый жаман болорын ол сеспеген. Керек жарт болгон—мөрўйлўжөрдө, баштапкы жерди, ўзўк жок алты жыл ченемелчи ээ Байрам Бахтушкин башкарып турган „Яны жол“ колхоз алган. Монус десе черўден бу ла жуукта демобилизоваться эделе, энгле баштап андый жаан коллективный хозяйствоны башкарып туру. Ченемелчи жаан нөкөринен үренерине—Монус уят болор деп бодобогон. Онызына, качан таскадулу офицерлер ле солдаттар фронтко жаңы келгендерге сўрекей баалу да, керектў де болуш жетирген фронтовой айалга оны ўредип салган. Фронтто ўч жылдын туркунына, взводло командовать эдерге жединген ченемел ондо бар да болзо, же колхоз адучылардын взводы эмес. Ыскөлори канайда иштеп турганын айкатап көрөргө келижет. Шакла онын учун, бригадага иштин карулу участокторын баштаган колхозчыларды—фермалардын заведующийлерин, полеводты, кузнецы, счетоводты өнөтийин көстөди. Барала, жакшы айкатап көрзиндер.

„Яны жолдын“ колхозчылары олорды жакшы уткыдылар. Олор

мөрөйлөшкөнүнө бери удай берген; аймакный организациялардын көчкүн Кызыл Маанызы „Красные орлы“ колхозко эмес, ологорго берилгенине сүгүнип калган „Яңы жолдын“ колхозчылары бойлорынын айылчыларына жакшынак ремонттировать эди алган малдын дворлорун, малдарын көргүзүп, иштери керегинде куучындап турдылар. Үзүковко ло онын нөкөрлөрине канайда сестирген эди, онызы андый болгонын, болбогонын кем билер, же ологор дезде эки жара күлүмзиренип, улам сайын айдып турдылар.

— Күндүлү айылчылар, көригер, көригер, слерде де андый боло берет эмеш пе.

Бозулар турар жердин эжигинде дезинфицирующий чейинтиге салган саламга буттарды ферманын заведующийи узак аргычткан.

Ферманын заведующийи су-кадык бозуларды көргүзө, тегинде айткан чылап эрмектенди:

— Слердин бозуларыгар арык, ал-чинеэи чыгып калган дежет. Канча бозуны чыгым эдип акт тургустыгар?

„Слерде кандый“ деп айдылган кубулбас эрмектер улам сайын бригаданын улузын текши жерде истеп, ненин де учун ологорго эп жок болды.

Же ондый да болзо, онон артыгы кийяинде болгон. Монус онызын канайып та ундып болбойт. Бахтушкинле куучындашкан эрмекти эске элганда, Монустын бастыра эди калтыражат. Көчкүн Кызыл Мааны „Яны жолдын“ колхозчыларына берген сонында, колхозный клубта күндү болгон, Бахтушкин айылчыны ажарулу күндүлөп, онын стаканын жылу аракыла өп-өйинде толтырарын ундыбай, Монустын алдында турган аяк аш-курсакту болзын деп аяктап турды. Качан улус калай берерде, колхозчылардын унгур табыштарыла клуб толо берди, Бахтушкин Монустын стаканына аракыдан уруп, онын алдына тургузала, ийиндерине колын салып ийди.

Бахтушкиннинг ого айткан сөстөрүн бастыра улус угуп жаткан ошкош, клубта тымык боло бергендий Монуска билдирти:

— Председатель, ич! Тегиннен эригерге жарабас, мыны бастыразын түзедип ийерге келижет. Слердин колхоз коомой эмес, көрзөн, улустар кандый—баатырлар! Же андый да болзо, коомой командир тужында, жакшы да черү жеткерге тужуп жат деп, айтканы чын неме. Сен иит, ондоно берерин. Же көчкүн Кызыл Мааныны слер көрүп болбозыгар, меге ачу да болуп турган болзо, мынызына канайып та болужып болбозым.

Андай сөстөрдүн Монустын кежирине кандый да неме токой бергендий болды. Аракылу стаканды туура тургузала, бут бажына түрген тура конгонынан, онын төжиндеги медальдар шыгыража бердилер.

— Күндүлү айылдаш! Менин эп-сүмелеримди сен коомой билерин, бойындыгыла эмеш эрте чимеркеп турун. Күндүлегенин учун жакшым жетсин.

Монус столдон чыгала, бойынын колхозчыларына үнгүр айтты:

— Же, нөкөрлөр, айылга жанар ой жетти. Айылдаганыбыс болор. Өткөн күнде не болгонун ээчий-деечий эске алып, ойто жанар жолды өдө бергенин Үзүков сеспеди. Жаскы күннин чогына кургай берген күрле, аттын туйгактары үнгүр токулдада берерде, ол ал санаазына ойто кирди. Суунын ары жанында, эгирдин бозомтыгында журт карарды.

Ээчий келип жаткан чанактар жаар кайра бурулып, Монус бир эмеш ачык-жарык айтты:

— Нөкөрлөр, бачымдагар! Тумчукты бош салбагар! Бис тарты-жарыбыс!

Эртенгизин де, жер жакшы жарыгалакта, жиит Чүнкек колхозный бригадирлердин ле фермалардын заведующийлеринин айылдарын түргөн эбире жүрүп ийди. Айылга сыранай түргөн киреле, бачымдадып турды:

— Курсакты кийининде ичеригер... Бастырагар тургузала конторага келигер...—Үнүн жабызадып ийеле, кубултпай, айдып турды:

— Бүгүн председатель сүрекей чугулчы, айдары жок коркышту. Байла бир-бир немени шүўнүп алган. Шыйдыныгар, мен де-зе ошон ары жүгүрейин.

Уйуктабаганынан көстөри тижип калган Үзүков председателдин столында кебери чугулду, терен сананган бүдүштү отурды. Онын алдында жаткан чаазындарды ээчий деечий антарып, карандашла бичип салган кичинек блок-нот жаар көрүп, жуулыжып турган бригадирлердин жакшылашканына карузын араайын берип турды. Бригадирлер унчукпай, бойы бойлоры жаар көрүжип, скамейкаларга отургылап, конторанын стенезине былтыргы жылда илген плакаттарды жылбиркеген аайлу көргилеп отурдылар. Кузнец Матвей Сысоев полды аыктап, кангазына танкы салып, жаан сабарыла ныкый базып турды.

Эн учында келген Ойношева табыш этпей, эжиктен кире конордо, Үзүков бажын өрө көдүрди, отурган улус председателдин жүзүндө жаңы чийүлөр көрдилер. Онын жараш, жаан кабактары тумчугы жаар бир эмеш жылыжып калган эмтир, онызынан үч чийүлөрле кичинек чырыштар туура барып жат. Көстин тижигени ле чинеzi чыкканы өткүн кара көстин жылтыркайын тамла жарыдып турды. Бир эмеш кымынып калган эриндер, бойынын ойине жетире тудуп жаткан жан-кылыктын жаана баспазын ла жүрек-сигения иле көргүзөт.

„Әйе, не болоры эмдиле башталып жат,“ — деп Матвей председатель жаар көрөлө, сананды.

Ўзүков бут бажына тура конды.

— Эмди ончолоры ошкош?

— Бастырабыс жуулыштыбыс.

— Онызы жакшы. Же, нөкөрлөр кандый уйуктадыгар? Бойагар кандый?

— Кем жок, нөкөр председатель, — деп бастыралары учун каруны карыган Жолдош айтты.

Ўзүковтын жүзи кызара берди. Ол Жолдош жаар түрген бурулала, бойын токтодынганынан, онын жаактары болчойо берди.

— Слердин амыр болгоныгар, слердин аш-курсак ичеригер мени сүрекей тоқынадып жат деп, слер терең санандыгар ба? Матвейдин аш ичер күүни жок болгонына, мени тўниле уйуктабаган деп, бодоп турган болорыгар.

— Менин кирелү жеримди билип туры, — деп Матвей каткызын бадырып болбой, каткырып ийди.

— Кейлеген бозу чылап, Матвей, темейле не бышкырадың? Биске каткырага жарабас. Сананар керек, иштеер керек. Колхозты адаган ат „Красные орлы“ сүрекей жарап. Анайтканда бис сууга түшкен куштар чылап иштеп жадыбас. Озочыл жерди кемге бердибис „Красные орлыны“ алар болзо, аймак ичинде озочыл болгон эмес пе? Не болды? Ненин учун андый? Иштеер күүнибисти жылыттыбыс па, ол эмезе уйкучы боло бердибис пе? Ол эмезе жакшы отряд коомой командирден улам түбекке түшкер деп, Бахтушкиннин айтканыла жөпсинип турыгар ба? Же мен дезе башка саванып турым. „Жаңы жол“ колхозтын көчкүн Кызыл Мааны шак ол толыкка көчөрине жетире слер энчигип отурбазыгарды мен билип турым, — деп алдында Кызыл Мааны турган жер жаар он колыла көргүзип, Монус айтты:

— Бу керек аайынча прение этпезибис. Озчозы жарт. Мында менин бичигенимди канайда түрген бүдүрерин шүүжерине берип жууктап отурыгар.

Бригадирлер столды эбиреде отурдылар.

* * *

Энгирде уй саачылар көнөктөрүн калырадып, уягүр эрмектешип, айылдарына жана бергенинен удай берди. Складтардын жанында үрен ашты арулаган ла сортировать эткен веялканын бир аай жараш табыжы токтой берди.

Журтта жакшы энгир кирди. Туулардан соккон серүүн, женил салкын жыдыган жалбырактардын жыдын экелип турды. Кардан жайымдалган жердин тыныжыла кей толуп калгандый көрүндү. Андый энгирде кижиле анчадала женил тынар. Жакшы кей төшкө толуп турды.

Сысоев кангазынан танкын тартып алып, когын кактайла, кейди бойына тыныда тартып ийеле, кузницага ойто кирди:

— Майныс, тышкары сүрекей жакшы жас мында ла коштой турганы билдирет. Жакшы жытту да, жараш та. „Матвей ле Майныс мени уткырга белең бе?“ — деп сурап туру. Майныс, нени айда-таныбыс?

Көрүкле от күйдирип, горидын жанында турган бойынын маскачызынын ийинин колыла таптап ийди. Жиит колхозчы сүрекей ачык күлүмзиревгенинен онын түп-түс жоон тиштери жытырай берди:

— Каруны берерге жалтаныш жок, Матвей. Ремонтты бүгүн бүдүрерибис. Андый эмес пе?

Сысоев бойынын болушчызын сүйүп турган. Ол жиит те, бөкө дө болгон, ол кажыла ишти, фронтто узак жылдардын туркунына санап калган неме чилеп от жалбышту бүдүретен. Бүгүңги күнде эдип салгадый ишти ол онойдо ок Матвей чилеп эртенги күнге артырып саларын сүйбөйтөн. Ойди калас өткүрерин ол сүйбөйтөн. Фуфайказын чечеле, жаныс гимнастеркалу бек ле бөкө уул уур маскала эптү иштеп турганын көрөргө жараш болгон. Ол сеялканын дискаларын керосинге жүнүп турды. Сысоев Майнысты көрүп туруп, бойынын ыраакка өдө конгон жайт жылдары сагыжына кирди.

— Сен чын айттың, уул, ремонтты бис бүгүн бүдүрүп саларыбыс. Көрсөн, нак иштеер тужында, иш те бачым бүдүп жат. Жасты уткырга, жанысла бис экү түргендеп турган эмес. Мал ижинин ле кыра ижинин бригадалары онойдо ок кичеенип тургылайт.

Эртенги күнде Машлаевтин бригадазына табыштырып берери не сөс берген калганчы сеялканын ремонттын кузнецтер бүдүрүп брааттылар. Олор ишке көкүдилгенине ой канайда өткөнүн сеппей, колхозный клубтын жанындагы жиит үндерди уккылабады.

Кенетийин кузницадын эжиги кайра ачыла берди, кузницага уй кичи кирди. Бозогонын жанында тура конуп, жарыкты айкаптап ийеле, арбана берди:

— Матвей, сенин сагыжын чыга берди бе, айылына не жанбай турун? Тал орто түн боло берди. Аскан аш сооп калды, балдар уйуктаарга жаттылар, сен десе жок ло жок.

— Майныс, көрсөн, кичеемкей эмегендү болоры кандый жакшы—курсак ичерин ундып салзан, кычырар, амыраар керегинде де кичеемкей. Сен десе уй кичи албай, бойдон жүрин.

— Сен, улусты сүмелеерин токтот. Айылына барарын ба, ол эмесе конорго турун ба? Мынызы кандый андый жеткер болды. Улустыйын көрсөн, эр кичи—эр ле кичи болуп жат, менийи десе кандый да санбашка. Айылынан бир ле алтам ыраза, коно до жүрер.

— Карыган, арбанба, болды. Эриге бердин бе, он беш жылдын туркынына күүнине канайда тийбегеним? Мен десе бичир-тунге сего жайым берерге санагам.

— Сен карыган тенек эмтирин. Удабайла айылына жан, — деп ол айтты.

— Акыр, сен сүрекей не бачымдап турун? Сен уксан, Майны эмирде сүүген кызыла туштажар болгон, же онызын да туура салды, ненин учун десе түргөн бүдүрер иш бар. Сен десе мени айыл жаар апарарга турун. Ишти удабай бүдүреле, жанарым.

Эмегениле эрмектежерин токтоткон аайлу Матвей кос куйдирер көрүк жаар бурулала, коркыган аайлу, колдорун жайып ийдирер.

— Ай-ай-ай, мени карыган шилемирди! Куучындажып турала, ишти ундып салтырым. Көрзөн, темир өткүрө кызыл бертир. Майныс, масканы бачым ал, төжинин жанына тур!

Степанида ошон ары эрмектежери тузазы жок болорун көрүлө, эжикти тыныда жабала, кузницадан чыга берди, кузницадан десе эр улустын жызырт эткен каткылары угулды.

Боос койлорды одорлоткон, жуукта жаткан одордон Ызүков ферманын заведующийиле кожо жанып браатты. Аттар коштой барып жаттылар, кезигинде үзенилер бойы бойына табарыжып турат. Аттардын туйгактары кайа-таштардын корумында жарт чатылдап, балкашка бадалып турды.

Ферманы ла одорлорды Монус жакшы деп көрди. Кичеемкей ле килемкей Желечи Болдина койлорды жөнүлү төрөтирерине, бастыра керектү немелерди ажындыра белетеп салган. Туулардан—кыштын одорлорынан кышкы түгүн кыркыбаган желбер ле жоон койлорды койчылар айдап экелген, озор ферманын жанында түс жалаңда одорлоп жүрдилер. Жаны чыккан курагандарга апару кажагандар белетеп салган. Жаңы чыккан быжыраш бек курагандар бөлүнтилерде турдылар.

„Мында бастыразы жакшы,“ — деп Ызүков сананды. — Бозучылардын ижи база жакшы. Эртенги күнде Машлаевтин бригадазы кырага ченемел эдип барары ла артты.“

Монус Желечинин айтканын уч-башла угуп, бойынын керектерин сананып жортты. Таштардын алдынан агаштар ортозында, анчадала суунын жанында жаланычактарда койу, жакыл өлгөн өзүп турганын ол көрди. Жуулган тоозыннан бороро берген кардын үстине бийик турган күннинг жаркыны чике түжүп, оны кайылтат, кар кайылып, суучактарла агып, жаш өлгөннинг тазылдарын чыкла сугарып турды. Жүрүм ойгонгоны бастыразында танылу болды. Онызы бастыра жүректи кандый да тату ла сүрекей жакшы немеле толтырып турды.

Жасты канайда да каруулдап, сакыган болзо, же ол кенетийин келди. Анчадала аяс ла жылу күндердин бирүзінде, туулардын кажуларында суулар тамла тыгыда шуулай берди, жалаңдарда калганчы кар жоголо берди, карара берген ле чыкту жердин үстінде суунун бууларынын жеңил иргилјини көдүрилди. Жер тыныштанып турды. Ыраактан учуп жеткен баарчыктардын кожондоры кайындардын ортозында толо берди. Түштө олор сүрген жерде курт-коныстар ла чойлошкондор жемитеп турдылар. Балдар агап аразынан жастын эн баштапкы чечектерин экелдилер. Жас бойы келгенин ончолоры билип алдылар.

Кажыла күн колхозчыларга бачым бүдүретен жаан иштерле толо болды. Мал ишчилер сүрекей иштедилер, жаңы чыккан ондор тоолу курагандарды ла бозуларды корулап турдылар. Жер ижинин бригадазынын ишчилери дезе, жердин кыртыжында чык чеберлеп аларына ла кыра ижин өп-ойинде бүдүрерге бачымдадылар. Ызүков канча-канча күндөр туркунына бойынын айылында болбогон—кандый-бир бригадада ол эмезе кыра ижинин бригадазында болотоп. Иштерде узүктөр болорын ажындыра жоголторына ла текши жерде кичеенип, улустарды көдүрүп, бар тутакты тургузала жеринде жоголтып саларына болужын жетирген.

Андый күндердин бирүзінде Монус кырада балкашка уймалып калган, күннен ле салкыннан карарып калган Сысоевке жолукты, ол иштебей турган сеялканын жанында иштеп турды. Чивези ле чырайы чыгып калган, же алдындагызындый ок омок болды.

— Председатель, сего јакшы эмей,—деп ол айтты. Эмди тургуза сен јайым кижи, айылында сени кемде каруулдабай јат. Меге дезе кандый. Мени айылыма айдаарына эмегенимнин чивези чыкты. Мен бүгүн таң атканынан бери айылымда болбодым. Удабай эмегеним бригадалар сайын разведка эдип барар.

— Матвей, онызы бастыразы кокыр. Је сен кокыр јок айт, сеялка качан иштеер?

— Председатель, кокыра иштеерге жеңил эмей. Кокыр јогунан мында эки күн иштеер керек, эмди дезе сеялка бир частын бажында иштей берер.

Сүрекей уур ла жаан, жаңыс күн чилеп он күн өдө конды. Колхозчылар бир де эмеш амырабай, иштедилер. Кыра ижи башталганынан ала, он экинчи күннде бойынын колхозы керегинде статьяны Монус газеттен кычырды. Фронтовик Ызүков башкарган „Красные орлы“ колхоз јаскы кыра ижин он күннин туркунына бүдүрди, колхозтын мал ишчилери мал төрөөр кампанияны жеңүлү өткүрүп, жаңы чыккан јаш малды бастыразын корулап алгандар деп, статьяда бичиптир.

Je, кырлар јаныс анла бай эмеш пе?
Агаш чы,
Куйузынан куйузына јетире?..

Суучактарга кемирткен каскактарда,
Бөкөн будагыла араай јайканган,
Баштарын булутка бұркеткен
Чибилен тургылайт.

Јайтам, сары јаратту сууларга
Ак өдүктү кайындар түшкилейт.

Аспактарды ийткилеп, кајуларга
Карагайлар чыгарга јүткүгилейт.

Мөштөр чи, мөштөр!—
Өзөктө олоз энчикпейт.

Түрген суулар јаказында
Нургулай јаранып өзөтөн
Агаш угынын баатырына—
Јиит теректерге јайым.

Кезикте,
күкүртле бойлозын јоботкон,
Јелбер јалдарын јайылткан
Туулар колтыгында
булуттар тыштанат.

Бу кырлардын јөөжөзи ума јок!
Айыл јурттарды айлана јоктогон
Озогы куучындар база да көп ок:

Олордын өзөги мөнүнле толгон,
Тамырларыла алтын агат.

Онон улам мында куштардын ичинен
Эрјине баалу чарактар табылат.

Мынан ок улам
Јиилектү каскак јерде
Алтын казачы туразын тудат.
Колдоры күчтү, таларкак бүдүлү
Агаш кезечилер јуртабайт тегиндү.

Кыштар сайын анчылар чаналу,
Лажыл бурди туура ийткилеп,
Шуурган алган чолдордөн мылтыкту
Тегиндү келбейтен андагылап...

Анайдарда, мениг наажым, бери ук,
Бистингууларыс мындый бай болгондо,
Кажы ла кажуда суу октолгондо,—
Бис байлар деп, неге айтпайдык!

Женүүге жакшы сезингени бар да болзо, областной газетти кычырган кийининде, Монус токынабады. Ненин учун десе ол ок статьянын учында „Жаңы жол“ колхоз жакшы кыра ижинен орой-тып турганы бичилген.

Ол ок күнде Сысоевке баштаткан бригаданы ол төзөди. Бригадага эн артык кырачылар, үрөн чачачылар, аттар ла инвентарь берди. Монус бригадала кожо „Жаңы жол“ колхозко бойы барды.

Байрам Бахтушкин оморды күүни жок уткыды.

— Мен слерди берн кычырым ба? Ишти бойыс та бүдүрүп ийбей.

Монус эрикчилин жылытпады. Болушка Байрам бойы сүгүнип турганын ол билген, ненин учун десе ол оны керексинип турган, же болуштан мойногону десе жолду эмес уйалганын ла андый немени жажырып ийерге кичеенгени болды. Онын учун Монус Бахтушкинге өнөтийин үнгүр айтты:

— Бис сего болужарга эмес, колхозко болужарга келгенибис. Колхозко до эмес, государственного болужарга келдибис. Слердин колхоз кыра ижин узатпазы, государственного сүрекей керектү.

Шакла ол тушта келген бригаданы иштедерине ле оны курсактаар керегинде Бахтушкин жакару берди. Монус жанарга шыйдынды. Же эзендежер тужында Монус токтодынып болбой, Бахтушкинге айтты:

— Байрам, база ачынба, бу керекти түзедерге арга бар. Чыпчын, слердин колхоз коомой эмес, улустарыгар сүүреен жакшы. Чын, кезигинде жакшы да отряд... Же онызын эске албайлык. Мен слерге сүрекей килеп те турган болзом, мааныны бис жаар көчүрерге келижет. Же мында слерге канайып та болужып бол бос турым.

Бистин кырлар бу!
 Көрөргө дө сүрлү,
 Жажыл, көп агашту!
 Мында айу айылду.

Качан ол тайгала жемзеп жүргенде,
 Оны ээчий чечектер куйулыжат,
 Жер көчкөлөп, жадыктар бы жыражат...

Кезикте жараш сыгындыр да мында
 Байбак чибилерди аралада
 Базып, жажыл бұрлерин жайкагылайт.

Кырдан кырга көчкүндөп,
 Корум таштарга, кобы, жаланда жемзеп,
 Түлкүлөр кызыл жалбыштый сунгылайт.

Кижн табыжын сескен бойынча,
 Тымык агаштан койу жыраага
 Болчок кардый тийиндер чурагылайт.

Өлөнлө барзан:

босуктын ичеени кайдала,
 Көрүктин жолу элбек такталган...

СУГУҢЧИНИҢ КОЖОҢЫ

Урсул өзөктө кожондойт,
Суу устин ай жарыдат,
Менин жүрегим кунукпай,
Жиит көксимде согулат.

Өлөңдөр түнде чечектейт.
Олорды чалын сугарат.
Кырлар ары жанында
Карындаштарым журтайт.

Менин каным барынкый,
Кежегем көмүрден кара,
Олордын чачы алтындый,
Чырайы дезе ак база.

Чөл олордын жерлери,
Олор аш салып иштейт,
Же олордын жылбулери
Бисле жагыс жүргилейт.

Балага тартынган куудый,
Шонкор тенгериге учкандый
Ыраактан бистин жүрегис
Эрке болгонын сезедис.

Мында көп өзөк суулу
Чанкыр туулу Алтайда,
Анда чөл жалаңдарда
Албаты жаткан ырысту.

Ай жаркыны алдында
Башкабыс бистин жок.
Кезикте тан ажыра
Иштеп турганык түней ок.

Сен кожондогончо, Урсул,
Анайдарда бу кожомымды.
Текши жерлерде качанда
Ундыбай, кожондоп жүр!

МӨНҮН СУУ

Таң качан ок кайаларды жарытты,
Элбек торгу агашка жанылат,
Менин кожоным токтоголок болды,
Салган одым дезде өчкөлөк жадат.

Сүгүнчилү. Чылаганым сенди,
Каным ару, балгырым да кату.
Агаш чечектериле кожо эмди
Мөнүн суу тапкан байрамым макту.

Эбире жиктерди, көп таштарды
Ажыктап жүргеним тегиндү эмес,
Чаган-Узун, сенин баштарыңды
Кырлап басканым тегиндү эмес.

Анда өлөн дө, тат та, чиби де жок.
Анда тоштын көк корумун шыңырадып,
Карды түрүп, шуурганду калап соок
Текши жанынан меге чурады.

Булуттар бүркөп, карачкы киретен,
Же, куйунга жендетпей, каскакта
Кыпту таштарды тепсеп жүрө, мен
Динамитти таш алдына салатам.

Терен оронун түбинде кенетий,
Сарызымак ыш таркагалак тушта,
Киноварь, койу кан сызып өткөндий, —
Мөнүн суунун изи жарт бойыла, —

Таштын сарызымак өнинен өдүптир...
Ол тушта меге тош кобычакта,
Шуурган куйулар ордында, кајуда
Ишмекчилер клееткени эбелиптир...

Мынын учун мени чечектер чүмдейт,
Кара суунун, кайа-таштын жуугында
Менин кожоным түниле серибейт,
Менин одым да өчпөйт таныла.

КЫШТУДАГЫ ТУШТАШ

— Киригер, киригер!—деп Илгей кажаганның каалгазынын жанында туруп алып, одордон мендеп келип жаткан койлорды эрке көрүп туру:—Сен сакып ал,—көгөлтирим эне коиды тудуп алала, онын койу түктеринин ортозына сабарларын сугуп, күлүмзиренди.—Сеге бүгүн өскө кып келижип жат. Бу мынаар, сол жаны жаар.

Ол коиды көрүп, тестейип калган тууразын сыймап көрөлө, оны араайынан ичкери ийдип, бөлүк чеденин каалгазын ачты. Койлордон барбаска мойножат.

— Алдырбас, алдырбас, — алдындагызы чылап кызычак эркелеп,—сен, менин керсүм, мынаар бар. Экуни ле бер. Угуп турун ба? Экуни... Эмезе кучин жетсе, онондо көлти, кем жок,—деп Илгей каткырды.—Сен билерин, Илгей жайгы одорго үй койлорынын тоозын эки катапка көптөдөргө сөзүн берген. Бу беш жылдыктын учында биске көл, жакшы койлор керек. Же кыйгырба. Мында жангыс сен эмес. Бар, бар.

Ол араайынан чеберлеп, эжикти жаап ийди. Алдындагызын сананала, кенетийин отко өргөгөндий изий берди. Төрт жыл мынан озо Ойыска фронтко барар алдында ундыбазын деп, ого бу жараш каалгачакты эди берген. Ол эки тыт столбоны струштайла, эски абырзанын соказын чончойына жетире көмөлө, кокырлап айткан:

— Каалга ырысту болор. Илгей, бу каалга жөөжөгө. Мен онойдо ок ого бичип салайын.—Жардак күдүчи Ойыска айтты. Жаш

уул кокырлап айдарда, онын сөзи ол кыстын жүрегине кычыру чылап артып калды. Канча жыл өткөнчө, ол оны сананып жүрөт. Бичигени де арланбаган. Онын көзинин алдына күнүн сайын жаныла бичигендий көрүнөт. Онын келерин колхоз частын чакса сакыйт. Ойысканын бичиген сөстөри качанда арланбас! Илгей арайдагла көрүнип турган сөстөрдү кычырып, күлүмзиренди: „Ойыска, бу каалга чын ырысту, жөөжөнүн каалгазы. Оны өткүрө бир де катап койлор ач өтпөгөн. Бир де...“ деп бойында сана-ла, Илгей ушкурди. Маны ол кичееген. Бу жылдарда канча күч уур күндөр болгон. Ол колын бош салды ба? Жок, Ойыска, онын уур койлоры жылдын сайын өскөн. Бу каалгадан койлордын өдөрү уламла көптөп турды. Эмди кырларда көп мөрөйлөр өдүп жат. Кем билер, айса болзо, жаш өскүрүмнүн бригадалары, чабандары бу мөрөйдө жөнүчилер болор.

Кыш учуна чыгып браат, олордын койлоры күчин салбайт. Олор күчин жылытпас. Ижен, Ойыска. Илгей сени куру колло уткырга турган эмес, онын уур койлоры колхозтын магы болбогон бо? Ойыска, бу каалганы жөөжөнүн каалгазы деп чын айткан.

Удабас кырда албатынын жаан байрамы болор. Сен ого жетире келетен болзон. Бойуннун рапортынды бичип ок ийер эдин. Сен бир неме этпей отургай бедин? Бу байрамды сен бастыра жүрүмнө ундылбас эдерге кичеенер эдин. Эх, Ойыска, мындай ырыс кажыла кыста жок!

Булуттын ортозынан одош кырдын курч арказына күн түш-ти. Көсти талдыраган кардын жаркындары көрүндү. Олор күйүп, жалтырап, жарык чачылганында мызылдашты. Илгейдин көзине көрөлө, тулунгындагы мандык торконы көдүрип ийгендий болды.

— Же, ненин керегинде сананып турун? Сен мен жаар көр. Бүгүн мен ас иштегем эмес, тын арыган да болзом, сүгүнип ту-рым,—деп күн айткандый билдирди.

Илгей сыгаалай берди. Онын жүзүндө ырысту күлүмзиренгени жаркындала берди. Ол эмди де санаазында жарык, жакшы ырысла курчаткан турды. Онойып турганча, кажаган жаар кыстын жортуп келгенин билбей калды.

— Илгей! Илгей!—деп ыраактан ол кыйгырды. Же Илгей де-зе оны укпаган.

Кыс аттан түжеле, тыныжы бадышпай, кажаганнын каалгазы жаар жүрексиреген жүгүрип келди.

— Илгей! Бу сениле не болды? Сен мени угуп турун ба?—Ол оны жегинен тудала, чөйбө тартып айтты:—Жедип келди! Он-доп турун ба? Же, Илгей, не турун? Бойымнын көзимде көрдим!

Илгей онын жүзи жаар көрүп, нени де ондобой турды.

— Чындапта, сен кайттын? Кизи айтканын укпас неге күлүм-зиренип турун?—деп кызычак чугулду айтты:

— Не, не, Мөрөй?

— Једип келди...

— Једип келген бе?—Илгей оное ырап, ыраактан бойынын уүрези јаар кайкамчылу көрүп турды.—Јок, сен нени де ондобой турун, Мөрөй... Ол ондый болбос керек,—деп бойына шымырнала, жаңы јетирүни кайкай берди.

— Не, мен эмди бойымнын көзиме бүтпезим бе?—Мөрөй тартынды.—Оны бүгүн сагып турганын сен бойың билерин ийне. Једип келген ле бойынча МТФ јаар бардылар. Көрүп ле тур, удабай мында болгылаар.

Илгей уүрези јаар база канча кирези көрөлө, нени де сагыжына алынып, билип алала, сүгүнчилү каткырып, оное оны кучактайла, окшоп ийди. Онын кийининде бойынан ийдип ийеле, тура јаар жүгүре берди.

— Је, сагыш јокло. Акыр, акыр, јөптөжип алалык!

Је Илгей ого колыла јанып ийди:

— Кыстарга бар. Келген деп айт.

Мөрөй адына минди. Јүзи дезе взип турды.

— Сеге јакшы,—кыс кимиренди,—сенде јаантайын ончозы амыр. Менин дезе бир кой аксай берген.

Удаган јок ол чала-была көрүне, эки чанчагыла аттын мантагавына келиштире, каткымчылу талбандадып жүрүп отурды.

Илгей койлорды айландыра көрүп келди. Онын жүреги тын согулып турды. Бир кучак јалбыракту кургак өлөн тудувган, боос койлорго кирди. Эне койлор өлөнгө јууктайла, тумчугыла түрткилеп, јалбырагы амтандузын талдап, јигилей берди.

— Јок, комыргайларыла катай,—Илгей айтты.—Күүнигер јок то болзо, угуп турыгар ба?

Ол көөлтirim койдын мойынынан искеди.

— Калтырайдын ба? Јүрексип турун ба? Коркыба. Мыны ји.

Баштапкыла јыл төрөп турган койды шинжилеп көрөрдө, коидын жүрексип, коркып турганы кыска берилди.

„Кыйгас,—ол сананды.—Түниле каруулдаарга келижет.“

Илгей јажыл өлөн экелеле, чеденнин ичин арчыды, оное тонун чечип таштайла, качанда тонбос кара суу јаар жүгүрди. Чоокырлана агып турган сууга көрүп ийерде, ондо омок јиит баланын, кызарып калган качарлары ла чичкек чийилген кабактары көрүнди. Јаркындалып турганына јүзинин көлөткөзи элбегдеп турды. Илгей ого күлүмзиренеле, көстөриле сыкындадып ийди; бу ла јыла түжүп келген тулунына јыра таштап ийип, соок кара сууга јунуна берди. Јүзин јунарга алган суу ойто табышту тамчылап турды.

— Уф! Болор! Болор!—тыныжы бадышпай, колдорыла јүзин канайып күйүп турганын билип, јук арайдан тынып ийеле, ол өрө туруп, турачак јаар жүгүрерге белен болды. Соок кабакта

рын жапшыра тоңуруп ийди. Кенетийин өзөк жаар көрди. Илгей „калак“ дегенин билбей калала, оду жаар жүгүрө берди. Өзөктөн кышту жаар келип жаткан бир кезек атту улустар көрүндү.

Удабай Илгейдин кыштузында аттар бышкырып, айылчылардын табышту үндери угулды. Айылдын жипт ээзи оттын жанында түргөн иштенип, жаан казанды очокко асты.

Эзен, Илгей, айылчы экелгем, уткы,—деп колхозтын председатели омок айтты.

Келгендердин ортозынан ого жабызак сынду, көстөри омок, каткак өбөгөн басып келди.

— Сен мындый бедин, стахановка,—деп айдала, ого колын берди.—Эзен, эзен, жараш кыс! Сакубадын ба? Улус мени ийген. Сенин бригадан керегинде көп жакшы эрмек айдыжат. Тегин айдып турган эмезин мен бойум да эмди көрүп турум.

Ол оттын жанына отура түшти, Илгей десе онын мактаганына кызара берди. Ондый макты аймактын атгу-чууду чабанынан Чарак Салбашевтен алганда, канайып сүгүнбес! Ол онын ижи керегинде нени де айдып жат.

— Тургуза көп эрмектенгедий неме де жок.—Ол айдала, күлүмзиренип аяк-калбагын жуа берди. „Бешжылдыктын учына жетире менин кыстарым кандый көп мал азырап аларга сананып турганын слер билген болзогор,—ол сананды.

— Э-э, тууразынан артык көрүнөт,—деп өбөгөн айдала, кан-зазына костон салала, сабарыла жаба басты.—Айылыма жанзам, куучын көп болор. Слер жалтаныш жогынан бийиктеп жадыгар. Торбокторыгарды көрөрүмдө, жүрегим сүгүнип турды—жакшы торбоктор,—деп председатель жаар көрөлө, ол айтты.

— Председатель күлүмзиренди. Чарак десе онон ары айтты:

— Аттарыгарды көрдүм, баатыр бүдүмдү аттар эмтир.

— Ферма эн жакшы малчы сакып жат,—деп председатель айдала, Илгей жаар омок көрди. Кызычак онын темдектеп көргөнүн билеле, жүреги сүгүнди. Кандый малчы керегинде эрмек болуп турганын ол жакшы билер: чын, ол база оны сакып жат!

Чайдын кийининде ончозы койлор көрөргө, кажаган жаар бардылар.

Бастыра жайдын туркунына кайда, кандый өлүн өзүп турганын темдектенин, канайда кыстарла кожо түни-түжиле азырал беле-тегенин, койлор кабырар жаңы одорлор арулаганын Илгей куучындаарда, Чарак оны күүнзеп укты.

Боос койлор туратан ару чеденди көрөлө, өбөгөн сагыжына жаратты:

— Жакшы эдилген. Одордогызы кандый?

— Жакшы, айас күндөрдө кажуларда кабырадым. Анда жайгыда койлор болбогон. Өлүн көп. Салкыннан ыжык меестер бар. Ол таштын кийини көрүп турыгар ба? Анда тымык. Анда кујурлар,

— Сен јиг, сагыжын десе карыган кижинин сагыжынды. Спасибо. Сенин учун мен сүгүнип турум. Койлор ижемчилу колдо. Бистин кыстар сени айылдап келзин деп кычыргылаган. Сенен үренип, севилен мөрйлөжөргө тургандар, — деп өбөгөн айтты. Илгей кемзине берди.

— Бис онын керегинде бригадада куучындажарыбыс.

— Же эрмектежигер.

Ойто одуга келдилер. Олордын колхозы уур малынан продуктивнозын бийиктедерге канайда кичеенип турганын, олордын чабандары койлорды, канайда кабырып турганын, ол бойы малды бийик көрүмжилу өскүргенин, оны Москва билгенин ле канайда онын учун Лениннин ордениле награда алганын Чарак куучындады.

— Же, слерлер, — өбөгөн аң учында айтты, — јаш өскүрүмдер, бистен чыйрак. Эмдиги өйдө јанысла күннин изүзинен корккытандар, бийикте бажы айланарлар өрө көдүрилеринен јалтанар. Бистин күнге сүгүнгендер оны кучактангадый болгылайт. Слер бойыгардын магыгарга бастыра коллективле јүригер. Андый мак јажына, ненин учун десе ого көп улус акту күчин салган.

Айылчыларды Илгей өзөктин бурулчыгына јетире үйдешти. Кызычак узак туруп, ырап јаткан улустарды көрди. Онын јүрегинде сүгүнчилу, јаркынду болды. Ол неге де күлүмзиренип турды. Эмесе санаазынан, ыраактан јакшы таныш үн угудды ба, айса ол омок малчы бойы јаар онын санаазын тартты ба?

Бу акту күчинин сүгүнчизи болгон. Бойынын јакшы ижи учун ичинде араайыннан сүгүнди. „Мен сени уткырынан ујалбай, чике көрөрим, — санаазында ого айдып турды. — Мен сеге бистин изу јалбышту сагыжыбысты, (онызы јогына бистин сууште јок болор эди), бастыра колхозчыларла кожо көдүрип јүрген јаан санаабысты куучындап берерим. Бу санаалар Алтайдын үстиндеги јаан күн ле албатынын эмдиги өйдөги чике јадыны керегинде. Бу санааларды сен јууда јенип алдын, мен десе үйде — јакшы ишле. Же алдыбыста эми де көп иштер, Ойыска, сен анчадала бу күндерде јанатан болзон, јакшы болор эди.“

М. ТЮХТЕНЕВ.

ДОЯРКАНЫҢ КОЖОҢЫ

Ак уйлардын ак сүдин
Артык сааган мен эдим.
Албатыга маткаткан
Ады чыккан саачы мен.

Байрам күнде кийетен
Бөрүк көктөп аладым.
Кара көстү пастухла
Мөрөйлөжип иштейдим.

Күрен торко пладымды
Күнүн кийип жүредим.
Күүним жеткен малчыла
Мергендежип иштейдим.

Койу сүүттин саржузы
Қолхозымда көптөзин,
Кайран Совет орооным
Күнүн күнге тынызын.

Калык-жоннын ортодо
Сүттү уйлар макталзын,
Кара көстүм келеле,
Меге көрүп сүүнзинг.

Менин сааган уйларым
Ак сүдин кошпой калбас.
Мергендүчи пастугым
Меге әш болбой калбас.

КАРУУ

— Алтын жүстүк берейин,
Аларын ба, көөркийим?
Акту санаам айдайын,
Угарын ба, сүүгеним?

Жайды, кышты чыгара
Мал күдетен малчы мен.
Санаан једип туры ба?
Күлүмзиренип, айдып бер.

Јаскы, күски күндерде
Уйкузы јок малчы мен.
Санаан једип туры ба?
Күлүмзиренип, айдып бер.

— Кырлан јерде јолынды
Кара түлкү тактаар ба?
Канча малды семирткен
Күдүчини јектеер бе?

Күнүн јүргөн јолынды
Кандыйда түлкү тактабас.
Кичееп иштеген бойынды
Кандыйда кыстар јектебес.

Канча јылга чыгара
Мал кабырып таскады,
Колхоз јуртта мактаткан
Мергендүчи сен болдын.

Сары чечек јаландагы
Семис малына сүүнедим.
Кызыл марал бойынды
Тудуш санап јүредим.

СНОП БУУЛАЧЫНЫНГ КОЖОНҒЫ

Алтындый арышты жуурынан жакшы
Жер устинде иш те жок!
Ажы көп жалаңдардын стахановказы мен,
Жаш өскүрүм мени ээчий браат ок.

Көгүске толо аш жыды урулып,
Жүректе сүгүнчи оттый жалбырайт.
Тагдак күйүп кызаргажын,
Энирди экинчи трудкүнле уткыйдым.

Ойноп аккан Кадын-суу
Ай алдында мөңүндий жалтырайт.
Колхозный жүрүм ырысла толо
Оны одуда мактап кожондойдыс.

Жүрүмибис кайкамчылу чүмденет,
Колхозыбыс байлык чечектейт.
Жену жолын биске Ильич берген,
Сүүген Сталин ырыска экелген.

КҮДҮЧИНИҢ КОЖОНҒЫ

Унчугужы жок корум төндөр
Чөлдин тоозынын жажырат,
Мөңгүн өндү ак өлөн
Уйгунып келгендий жайканат.

Ачап байдын койлорын
Адам күлүп жүретен.
Озодо онын кожондоры
Көстин жажыла толотон.

Жиит тужында соктырган,
Жүрүминин учы кунукчыл болгон:
Оорып жүреле, ачанадан
Батрак адам чөлдө өлгөн.

Кунукчыл кожон кожондобозым!
Ырыстын кожоны кайна!
Колхозымнын уур малы
Жаланда жайым жүргейле.

Уужалбаган өлөнлө май чүмделет,
Смоланын жеңил жыды жытанат.
Жирмезинчи жазымда мен
Комсомолго кирип алдым.

Чалынга жундырып, араайын жайканган
Чечекти мен сүүп турадым.
Чөлдө жайылган колхозымды
Жүрүмим чилеп сүүп жадым.

Омок сүгүнчи, кайнап тур,
Менин үнүмө тура жүгүр,
Жайым кожомым, буудак жогынан
Куйун чылап шургуй бер!

Салкын, кырангла согуп,
Чөлдин тоозынын айдап бар,
Мөнүн өндү ак өлөн
Табышту толкула жайканып тур!

п. кучияк

Тойчы

Колхозчы Торколоева Тойчы алтан јаштан ашкан. Је, эмешле ого јууктап, јазап куучындашсагар, ол јаштын кабортозын алып саларыгар. Эрмеги јарт, үни омок, чыйрак, јаш улуска јендетпес! — Эйт, арайла эрте чыкканымды!.. Ол эмезе Совет јан эртеде келген болзо кайдат.

Бу сөсти Тойчы көп катап айткан.

Онын јангыс кызын, Эркелейди, былтыр кўскиде колхозный курска ийгендер. Энези бу керекке јөпсинбеске сананган, је Эркелей энезинен сураган:

— Слер мени база бойыгардый ок бичик билбей јүрзин деп, турыгар ба?

Кызынын андый јымжак сурагы энезинин јүрегине табарды, ол ойто кару берерге, сөс таппай калды. Јангысла кызы атанып ары јортордо, көзинин јажын тўжургенин билбей калган.

Јаскыда Тойчы бир катап колхозтын конторазына келеле, председателге мынайда айткан:

— Мен алтан јаштан ашканчј Корумдойдон ыраак кайда да болбодым... Эркелейге атты мен апарзым, ол айас городты да көрөдим.

Председатель карузын тутканчала бербей, бир кезекке нени де сананып, Тойчыны кезе ајыктап отурала, кўлүмзиренди.

— Слердин сурак бүдер учурлу... Курс божоор бажында, кызыгарды экелерге слерди ийерибис.

Je чынынча болзо, Тойчы городко тегиндү барарга сананган эмес. Бу жуукта, өскө өзөктө жаткан, мынан он беш жыл кайра Эркелейди кудалаган, (эмди Эркелей жирме жашту) өлгөн бай Жазнайдын уйи Балаңка келип барган. Кудайга эңши жанында отурган, жүзи кайыннын эски каазанындый кугарып калган, килин бөрүктин алдынан арчыга сүртүлгендй, буурул чачы сарбайып көрүнүп турган. Ол беш канза танкы тарткан. Жаңыс аяк чай ичкен. Атанып жанар алдында мынайда айткан:

— Мен күрөң атты өнөтийин сатпай турум, слердин чакыга экелип буулаарым деп, тын иженип турум.

Балаңканын бу сөстөрүнүн жымжагы сарјудый, чичкези торко учуктан да чичке болды.

„Азыйда калыңга бодоп, бир чалдар ат берген, бис оны колхозтын малыла бириктирип койдыбыс. Эмди база ат берерге туру. — Ол тушта, Балаңка жана берген сонында, Тойчы бойында айдынган. — Кыстын табына салбас. Оны көп ўредерге де болбос, түргөндөй барып, эжелер керек...“

Je, Тойчы городко келген сонында, күрөң атты да, Балаңка кудайга да торт ундыган. Ого городто неле немелер ончозы солын көрүнгөн, ол десе кичү баладый ончозын шиндеп, аяктай берди.

Ол бир катап, студенттердин столовойында канзазын күйдирип, танкы тартарга сананарда, — „Мында танкы тартпайтан,“ — Эркелей араайын айткан. Экинчизинде ол кинодо отурала, танкылаарга сананган. „Мында танкы тартпайтан,“ — деп Эркелей база токтоткон.

— Бу не болгон? Городтын улустары танкы тартпайтан ба? Ондо тартпас, мында тартпас, айдарда кайда тартатан?

Эркелей кайда тартарын, кайда тартпазын энезине жаап айдып берди.

— Бу көрмөсти ары, кедери, отко таштабай мында не керек көөркөдип тургускан! — Тойчы областной музейде камнын наадайын көрөлө, жескингендй тын айткан. — Бистин колхозто камдар жок, городто десе оны улуска көргүзөт. Ол ненин учун андый болуп жат?

Эркелей энезинин андый кайкамчылу сурактарына тарынбай, ончозын жаап айдып берип турды. Ол кам эмес, камга түндөп жазаган наадай болгонун, тынду ан, куштар, кижилер эмезин айдып, музейдин учурын жартап берди.

* * *

Эмди омор Чолмон кырга чыгып келгендер.

— Мында кандый колхоз жылкыларын кабырып туру не? — Энези жолдын жанында, жаш өлөңдө, малдын изин көрөлө, Эркелейлен сурады.

—Кайдан билейин, эчем.— Эркелей энезине карузын береле, чала азыктана берди.

„Жайгыда малды Чолмонго чыгарып кабырарым деп, ол бичиген эмес пе? Айса болзо, ол ыраак эмес... Кайда бир барбак мөштин төзинде байадан өчүп калган канзанын ондобой, соруп отурган болбой кайтсын. Сагыжы десе кайда да тенип жүри... Мен десе оны көрбөй турган кижилер болуп, оны суу бей тургандый коштой өлүп браадырым...”

Эркелейдин көзи жаркындала берип, күлүмзиренди. Ол сүрекей сүгүнип, канайда туштажарын сагышла журап браатты: „Ол эмдиге көрүнип келер. Көргөн бойынча каткырып ийер...”

Ол терен сагыштын ортодо Эркелейдин колынан тискини боюнало, аттын бажынан ажа берди, ат тискинге базала, бүдүрилдерде, аттын бажынан арайла ашпады.

— Тискин жазат тудуп болбос кичү бала боло бердин бе?— Энези жаратпай айтты.

Эркелей адын токтодо, тискинин ойто алып, кайын жажыл чырбагалла адын эркелегендей жанып, сокты. Ат жорыгын кожуп ийди.

Жолдон ыраак күүктер жаныландыра, жараш эди тургылады. Жайгы жүзүн жараш чечектер жолдын эки жанында күлүмзиренип турдылар. Эркелей күн-келди чечекти үзөтө төжине жаба тудуп, кожондоды:

Күрлемелү күр кечү
Күрөң аттын кечүзи..
Күүним жеткен көркийим
Колымда туткан чечектий...

— А-ай, жаан тууны ажарда, кыйгырбайтан, кожондобойтон, учурлу!— Энези чукулду айтты.

Эркелей унчукпай барды. Же санаазы ойто ок байагызына табышты.

„Мында Шонкор малын кабырып турган болды ба? Байа бу жолло барбазабыс кайдат.“— Энези кувукчылду сананала, түрген-деде жортуп жатты.

Саат болбой, Эркелей ле энезине эр кижинин үни угулды. Онын кожоны койу, чөйө болгон. Тойчы уккан бойынча, тискинин кайра тын тартты. Онын кулагына жеткен кожонун сөзи мындай болды:

Ак жарыкта жараш кыс
Менин эжим болбой не?..

Бу кожонун жанылгазы жылыгалакта, жолдон ыраак эмес мал бышкырды.

„Ару сүрлү тайгада мал кабырып жүрөтө, коркыбай кожон-

доп, ыргап жүрер, кандый жүректү кижн болгон?—Тойчы сной-до сананала, кайра көрбөскө сананып алды.

Эркелей аттын жорыгын араайлатты. Аттн түшпей, элик бал-тыргандарды үзүп, терезин сойуп жип турды. Онойдо энезнен бир эмештен сондоды.

Агаштын ортозында ак боро атту, канжагазында адып алган кара чайды канжагалаган, шыйралу мылтык жүктенгенче Шонкор жор-туп келди. Онын күрөн чырайы тайганын изү кунине там кара күрөн болуп, калын эрди кара көк болуп калган эмтир.Б

Эркелей оны көрөлө, бажын туура тудуп, байа терезин сойуп койгон балтырганын катап сойуп турды. Же А онын тижине десе суузымак балтырганнын башка, неме илинбей турды.

— Якшы ба, кару Эркелей?—Жаба жортуп келеле,РШонкор сурады.

Т Ой!.. Якшы, якшы ба? Ой, кандый сүрекей чочыдым!.. Жуук-таганча канайып билбей калдым...

Эркелей эрмегин учына чыгара айтпай, эердин алын кажына кезе көрө берди. Олор экүУбир кезекке унчугышпай, коштой араай жорттылар.

— Бүгүн кайдан атандыгар?—Калганчыда Шонкор болгоонбой сурады.

Эркелей чала тарынгандый карузын берди:

✓ — Бичикке якшы үрендин бе, курсты кандыйРбожоттын деп сурабай, конгон жерди сураарга керек болды ба?

Эркелей аттан түже секирди. Ол онойдо не учун эткенин бойы да билбей калды. Шонкордын ады, бачым токтоп болбой, эки-үч алтам ичкери басты. Ол адын кургак чибиге буулап турала, Эркелейдин якшынак кару көзи оны кезе аяктап турганын жарт көрүп ийди.

Шонкор ого жууктап келеле, он колынан тудуп, онын колын эрке сыймады. Чырайлары туштажа бергиледи. Эркелейдин эрке көзиндеги сурактарды ончозын тутканча кычырып ийгендий, Шонкордын куучыны көндүкти. Бу унчукпас тайгада канайда журтап жатканын, түнде оду жанына отурала, кандый кожондор, чөрчөктөр чүмдеп турганын айтты:

Бу кожонды сени күндүлөп, чүмдегем,—Шонкор калганчыда айдала, комыс ошкош койу үниле кожондоды:

Өрө кейде куш кайыйт,
Онон бийик чыккайнем?
Ай кеберлү жараш кысты
Бойыма наы эткейнем:

Эркелей ол кожоннын якшызына сүгүнип, жол жаар көрөлө, араай айтты:

— Атанарга ый једип келди. Сондогы деп, энем адылар.

Шонкор Эркелейдин колынан тудала, сурады:

— Бис экүдин кожо јадарыбыска кандый неме чаптык болот?

— Энем.

— Каргышка бүдүп турын ба?

— Мен каргышка да, алкышка да бүдүп турганым јок.

— Анайдарда, Чычканла кожо јуртаарга турын ба? Јуртагай-зын ла!—Шонкор јарбынгандый айдала, ады јаар бурулды.

— Чычканла јуртаганча, менин буттарым бу Алтайга торт баспагай.—Эркелей, көзинин јажын токтодып болбой, адынның мойнынын кучактай тудала, карузын айтты.

Шонкор адына түрген, эптү минип, тискинин тен тудала, эр-мектенди:

— Је, менин карум, колыңды бери сун,—јакшылажып ала-лы, амыр, энчү болзобус, бир ай бажында...

Ол сөзин јетире айтпады. Онын кара көзинде јаркынду јал-быш чагыла берди. Шонкордын сагыжында, Эркелейге эмдиге јууктай јортуп келеле, оны јылу колынан тударга керек, је ак боро ат кедерледи. „Эркелейдин энези база менин адым ош-кош, өчөш туры. Мен атка чыдабай тургамда, ол энезин канайып ийзин,“—Шонкор бойында сананды.

...Эркелей энезине, айылдагы калганчы богочыда једишти.

Тойчы байа Эркелейди сакып отуларда, темиккен аайынча мы-найда шүүп турган:

—Шонкорды качанда Чычканга түндеп болбос! Менин јаныс кызымды бир де калын јок, тегин аларга турган ба? Јок, Шон-кор, сего андый байрам качанда болбос!

Чычканды Эркелей былтыр айылынан чыгара сүрген. „Чыч-канла јуртаганча—өлзө төрт,“—деп Эркелейдин айтканын энези көп катап уккан.

Шонкор ло Эркелей эки башка өзөктө өскөндөр. Олор каа-жаа јуундарда ла тушташкылайтан. Айса бу керекке бир шылтак болбогон болзо, олор экү бойлорын јакшы билишпес те эди.

Бир катап Эркелей абыралу городко барган. Городто сельпо-нын кижизи учурайла, товар апар деп, оны айбылаган. Эркелей кыйышпады. Јолды дезе јанмыр үреген. Эркелей јолго конбой, бойынын колхозына једерге албаданып јанды. Ол Шонкордын јаткан деревнезине јууктап келерде, түн кире берди. Абыравын кийин јанындагы тегелиги кем де јолдон туура ийде салган-дый кенетийин кајудан ажа конды. Абыразы јолдон араай јы-лып, антарылып јадарда, Эркелей түже калыган бойынча, аттын бажынан тутты. Ат ичкери мөкүген бойынча, тизеленип көнкө-рө јада берди. Аттын канча үйе сөөги быјыража берди. Эрке-лейдин колы аттын бажын тударга чыдашпады, болужы јок бо-зомнын ортозынан болуш бедиреп, айландыра көрди. Је, карын.

ырыс болуп, абыранын кийининдеги тегелиги жолдын кырында карагай төнөшкө түртүлөт, токтой берди. Аттын тыныжы жөниле берди. Абыра бийик боомнын устанде элбейип турды.

Эркелей болуп сурап, бир канча кыйгырды. Же онын кыйгызына түндеги өчөмүк жаңылгадан башка бир де тынду неменин кыйгызы угулбайт.

Абырадагы немелерди чечип, жолго чыгара тартарга керек, же оларды бүдүрөтенине Эркелейдин кучи жетпези жарт болды. Ол аттын жанында болушу жок туруп, үзүк жоктон кыйгырып турды:

— Э-эй! Бери келигер! Бери!

Онойдо жарым канза танкы тартканча болды. Учунда Эркелей кемнин де шылырап, базып клееткен табыжын укты. Эр кининин үни жарт угулды:

— Мында не болгон? Кайткан?—Ол Шонкор болгон, же Эркелей оны, качан абыра ойто жолго амыр-энчү турган соңунда, таныган.

Онын кийинде озор ол ок күсте, мал ижинде мергендүчилердин аймакный жуунында тушташкылаган. Президиумда кожо отургылаган. Эркелейди ол тушта костюмла, Шонкорды патефонло сыйлаган. Бу ок жуунда Эркелей Шонкорды соцмөрйгө кычырган.

Эркелей ле Шонкор бойы бойлорын тыг суужип турганын Тойчы жакшы билетен, онын учун Эркелейди бүгүн де Чычканга берип ийзе, маказы канбас.

Тойчы жетпегенче кайра көрбөскө, бек сананып алган. Же ол сагыжын учуна чыгара бүдүрөргө, онын кучи жетпеди. Койу агаштан чыккалакта, жолдон ыраак жок семис куран эки-үч катап тын багырып ийди, онын кыйгызына жер силкингендей болды.

— Мылтыкту улустын жанына онойдо кыйгырган болзон, бөөрөгинди чийге жидиртер эдинг ле, кулугур!—Тойчы коркыгандый айтты.

— Слер качан бирде элик аттыгар ба, эне?—Эркелей сурады.

— Эйт!—Тойчы карузын күүн-күч жок айдала, кайра көргөнин билбей калды.—Кадыт кичи озодо мылтык тудатан беги. Бис үй улустар озодо элик адардан болгой, эр улустын мылтыгын да тудар эбин билбейтенибис.—Мында Тойчынын үни жабызай берди.—Бу керек озодо болгон... Бис кыштудан жайлуга көчөргө белетенгенибис. Адан тышкары калганчы эски-сакканы коштоп турган. Айылда дезе жагысла аданнын мылтыгы арткан. Жеткер болорын мен торт билбедим... Мылтыкты айылдан чыгарып жадала, чактырма неге де илинип жастыккан. Онон ары не болгонун билбегем... Качан ондонзом,—он жагымды кындакла кезе согуп салтыр...

Бу тужында энезинин эрмеги узулди. Көстин жалтыркай жажы ондо ээрдин алын кажына келип түшти.

— Ненин учун үй улустар мылтык тутлас учурлу болгон, ондо ненин килинчеге бар?

— Озодо үй улустарды быјар деп айдыжатаң... Колго мылтык тутпас, тургузуларына-кудайактарына тийбес, беенин сүдиле јунала, арчыла аластап койгон атка минбес, эр кижинин ээринө минбес, армакчызын ажыра баспас болгон...

Эркелей энезинин чала јымжай бергенин сезеле, онон ары сурады:

— Эне, слер адама, сагыжыгар једип, бардыгар ба, айла ал-банла јуртаткылады ба?

— Эй! Сенин сурактарың кандый аайлу? Оны сананып јүрим бе.—Тойчы онойдо карузын айдала, тискинди силкий тартып ийди, ат дезе јымжагыңча чөйө јелип ийди.

* * *

Күн кыр ары јанына јажынып браатты. Тойчы үй саайтан көнөкти алды, ондогы сууны јес чөйгөнгө уруп, чайды азып койоло, үй саарга сананды. Је, бу өйдө ол бойының јүзин көнөктөги суудан көрүп ийди... Ол бир кезекке, көнөкти өрө албай, јүзин ајыктады..

Ол качан јаш тужында болордо, улустар айдыжатаң: „Тойчы ончо кыстардың маңдайы.“

„Менин кызымның јаражын атту кижі тужуп көрөр, јойу кижі јадып көрөр. Кемизі де кызымды келип кудалаза, беш јүс салковой акча аларым, беш јүгүрүк аттар аларым,“—деп Тойчының энези калангыда кожондоп отуратан болгон.

Тойчы айылду болгон соңында, оның кайынына бир којойым айылдап келген. Јанар алдында айыл ээзине алаканча бир күскү сыйлаган. Кайыны оның карузына төрт јашту чар берген. Кайыны баштап тарыйында күскүге бойының билезин көрүндирген. Оның кийининде, ол куулгазынду шилден бойының чырайын көрүп аларга, айылдаштарының келижи көптөй берди. Андый јилбүлү улустар көптөй берерде, кайыны бойының уйине айткан: „Күскүни кайырчакка сук.“

Тойчы бу тушта бойының чырайын баштапла көргөні ол болгон. Оның чырайы кызыл марал, кабагы солонгый, эки көзи кара топчыйды суркурап турган. Тумчугы јалбак эмес, чала конкок, бажы бөкөн, оның учун энези оны „кой тумчук“ дейген. Чачы курдан өдүл калган. Тегия чагы эр де кижиден јада калбас, үч-төрт ай болгон кулундарды јаны чыккан кураган чылап көдүретен болгон.

Бүгүн дезе суудан өскө Тойчыны көрди: кызыл маралын салкын учуртып салгандый, оның ордына јүзинде кара, ак куу сорбылар артып калган—чалчак өбөгөнүнүн соккоңынан сорбылары маңдайында алтай ээрдин чийүзіндиј терен чийүлөр. Кара көзи кыбалга бөктөгкөндий болды. Чачы буурулдаган...

— Э - э, жараш чырайым, кайда бардын?—деп тын ушкүрдү. Ол уйларды саайла, келди. Эркелей колхоз правлениезинин жуунына барган эмтир. Тойчы жаңыска чайлаарга отурды.

Ол бойынын өткөн лө бүгүнгү жүрүмүн сананды.

✓ Онын уулы Бичик ишмекчи, крестьян Кызыл Черуде¹ социалистический жөөжөнү корулап туру. Кызы Эркелей колхозто канча жылга—мергендүчи, көп катап сый алган. Же ол бойы карыган да болзо, иште—жаш өскүрүмгө жозок. Ол уй саачы, үч жүске жуук труд күн иштеп алат.

✓ Тойчынын ада-энеси жокту жаткандар. Тойчы жети жаштан байларга уйлар сааган, он жаштан—балкаш тугкан, аракы аскан. Он алты жаш... толголокто, оны албанла байдын уулына берип ийгендер. Той тужында уулдар, келиндер колдо канзалу мактулу кожон кожондогондор, Тойчы десе бойынын жаш өбөгөнине жескинчилүү көрүп отурган.

Бир катап Эркелей бир жашка жеткелек тужында, Тойчынын өбөгөнү эртен тура эжиктен эзирик кирип келген. Онын элбек коньчту өдүгінде толтыра балкаш богон. Чалекейи чекпеннин өмүрине жетире чыйилип түшкөн.

— Аракы бар ба?—Ол киреле, кыйгырган.

— Тойчы десе Эркелейди эмизип отурган. Кортык унине карузын берген:

— Биске аракы кайдан келетен?

Балкашка уймалган, эзирик өбөгөнү турунды алала, эмегенин сого берди.

Тойчы Эркелейди корулап, айылдан чыгара жүгүрди, айылдажына барып жажынарга санаган. Же айылдажынын уйи көнөктө чегендү, ыйлаганча бойынын айылынан анайып ок чыгара жүгүрди, онын кийинивен отту турун эжиктен учуп чыккан болгон...

— Байлар ла жайзанын жаңы тушта бистин уй улустардын жүрүмү кандый уур жүрүм болгон.—Тойчы бойында угуза айдала, тонын алып туура чачты.

„Мени албанла кижиге бербеген болзо, менин балдарым да ончозы эзен-амыр болор эди... Менде эмди канча төрөгөндөр болбос эди! Мен жаңыс кызымды не керек Чычканга албадап берерге турум? Керде-марда ол база мендий ырыс жок болзо, не болор?—Тойчы аланзып сананды.

Же карузын бойы ок берип турды:

✓ Эмди Совет жан. Эр квижи уйин согор учуры жок... Чычкан жараш. Ат берген. Эмди экинчизин берер...

Тундукте уйалаган карлагаштар чыркылдажа бергиледи. Тойчы өрө көрди: тенери тандактала берди. Ол араай турала, изу кос-

¹ Куучын 1937 жылда бичилген. Ол бйлөрлө Советский Черунин ордына—Кызыл Черу деп айдыжатаган (Редакциянын темдеги).

торды жууяла, эки-үчле катап көрөрдө, жаркынду жалбыш чөйиле берген.

Жылбыркай жолды төмөн ат бир кулаш кирелү чаналу немедий жынылады, же жыгылбады.

— Кер ат жакшы. Жыгылбаган. — Шонкор адын мактады.

Жууктала жанмыр жаайла, ойто аяскан, же кезек булуттын ортозынан күн изү чалып турды. Жажыл торко өлөндөр, жүзүн чечектер жанмырдын серүүн суузына жунунып, ончозы ырысту, сүгүнчилү от чылап уткып тургылады.

— Жер байлык.

„Малды канайда кабыарын билерге керек. Мындый ичпек ойдык жерлерде малды кыжыла кабыарга жакшы. Баштапкы кар жааганча кедери тайгада кабыар керек. Ол тушта колхозтын малы семис те, смок то болор.“ — Бригадир-животновод Шонкор кырдан түжүп клееделе, онойдо сананган.

Оны бу ишке колхозчылар бойлоры, бу жуукта көстөп чыгаргылаган.

Шонкор бойынын адазын туш жеринде көргөндий сананат. Ол одус жыл ажыра байлардын малынын кийининен жүргөн, айылында ас конотон. Шонкор тогус жашту тужында, онын адазы көчкөө алдырып өлгөн. Бир жыл болбой, энези өлгөн. Онон бери Шонкор бойы Сапыш байга койлор кабырган. Соок түндерде Шонкор койлордын ортозына кызынып конотон. Койлор десе ого килеп тургандый күлөр көстөриле эрке көрүп, жаткылайтан. Шонкор малды кичүден ала сүүген. Олор онын талдаманайлары болгон.

Он жети жаштуда Шонкор колхозко келеле, айткан:

— Мен слердин колхоз малына пастух болорго турым. — Онон артык пастухты аймак ичинен таппагадый болгон. Шонкорды көп катап сыйлагандар. Былтыр күскиде ого неле жазалду эки кып тура берген.

Ол ло тушта Шонкор бойында айдынган:

— Бу турада мен жангыскан неңи эдерим? Мен мында жангыскан жатпазым...

Бүгүн ол колхозтын председателиле эрмектежерге браадыры.

Качан ол кырда малла кожо жүрерде, онын сагыжына кандый неме келбей турган деп, айдар.

Төрдөги турада жаан орынла коштой жажыл будукла будуп койгон кичинек орын турат. Ол кичинек орында сыранайла Шонкордын бойын төзөгөн кара күрен бала жадыры. Шонкор—ада! База эки-үч жыл өтсө, Шонкор уулына чөрчөк айдып берер. Онын кийининде тоолу жылдар өтсө, бичикке үредер. Шонкор

ого жоктулардын озогы шыралу жүрүмүн куучындаар, байлар оорды кулданганын айдар. Уккан, көргөнүн ончозун айдар...

Шонкордын келгенине колхозтын председатели сүгүнө берген.

— Бис сего киж ийерге турганыбыс, карын бойун келдин. Сен эмди правлениедин члени, животновод, биске жуук жүрөр учурлу.

Кандыйла куучындарды көп куучындашкан соңында, председатель айтты:

— Киж и аларга керек, нажым! Онон башка жаан тура көндөй туруп жат.

Шонкор бир кезекке унчукпай, кызарып отурала, сурады:

— Эркелейди кандый киж и деп көрүп жадыгар, нөкөр председатель?

— Жакшы кыс! Эркелейден чек кыс качанда табылбас деп, бодоп турым, — председатель каткырганча айтты. — Мен жоп, колымды көдүрүп турым! — Эки колын көдүрди.

Шонкор председателдин андый омок сөзине сүгүнгөн бойынча, конторадан чыкты. Конторанын он жааны жаар төсло жапкан эки кып тура турды. Шонкор оноор басты.

Качан черткиден киш божонгондо, анчы канайып кородойтон эди, онойдо ок Тойчы бүгүн тын корододы. Ненин учун дезе, Эркелей Баланка ла Чычканды айылдан чыгара сүргөн.

Тойчы бугун иштег соң жанган. Бүгүн койлор кайчылагандар. Ол бир аяк чайды ичкелекте, кенетийин айылдын эжиги ачылган: алдынан Баланка кирген, оны эчий онын уулы Чычкан кирген. Олор тажуурларында аракылу киргендер. Олор Эркелейди аларга келгендерин Тойчы жарт билген.

Чычканнын кийгени көк торко кыпту, ак кураган тон болгон. Онын торкозун адазы Боро-Башта приказчик болуп турарда, Монголиядан экелген. Түлкү бычкак бөрүктин камду бөлжизи сурлап турган. Же Чычкан бойы неге де кунукчыл отурганын Тойчы жастыра көрбөди. Баланка кандый да омок, жүзүндеги бастыра чырыштары күлүмзиринип турды. Эки тулунун алдына түжүрүп алган, эрдин аракыла жылыдып алган отурды. Эрмеги жардак болгон.

Эжик ачылган, айылга Эркелей кирди.

Ол бир кезекке бозого жаанына тура түшти. Онын кийининде айылдын эпши жаанына өрө базала, эр жаанына кечип, энезине кару көрөлө, сурады:

— Сен кемди саткан, эне, кемдерле аракылап отурыг?

Энези каруга сөс таппай, көстин жажын арайла төкпөй салала,

Эркелейге жууктай басып, тударга сананды. Же Эркелей ырада басып, эжик жаар жууктады.

— Балам... Менин кызым! Олор бистин төрөгөндөрибис. Олор озодо сенин учун бир ат бергилеген, эмди де база бир ат экелдилер.

— Адын ойто жандыра берип салзагар,—Эркелей айтты.—Мен бу айылдан барадым.

Эркелей чып ла чын калганчызын айдып турганын Тойчы жапыла жарт билди.

Ол Эркелейди эдегинен бектеп тудала, көстин жакын токтогуп болбой, Баланка ла Чычканга көргүзүп, эрмектенди:

Олор бистин төрөгөндөрибис... Барба, менин балам! Сени кудалазын деп, оморды мен бойым айбылагам. Сен менин тене-гимди ондозон, сен бүгүн оморло кожо барар учурлу. Сенин одын омордын айылында он беш жылга чокту күйүп жат, төжө-гини жылу сакып жат!

Эркелей энезинин колынан жаазы жымжак чакпыдан камду айырылгандый айырылып, эжикке басып келеле, кату айтты:

— Эжик ачык!

Баланка өчөмик көзиле уулына көрди, тырлажып турган ко-лыла кылчык аракылу тажуурды алала, эжик жаар басты. Онын кийининен буды уур Чычкан чыкты.

Олор барган сонында, Эркелей энезине айтты:

— Э-э чаалда, кару энем, слер кылчык аракыла озогы жаннын алдына чөдөп жалындыгар. Бойыгардын кыйынду жүрүмгерди канайып ундыдыгар? Слердин жүзигерде сорбылар канайып түр-ген жылыды?

Энези кару айтпаган. Ол каназында танкы жогын ундыйла, тудушла турын алып куйдирип, эмискекти куруга соруп отурды.

Бүгүнгү эмир Тойчынын өдүп келген жүрүмюнде сыранайла уур, күч эмир болды.

— Кызымды албанла кижиге не учун берерге турым?—ол бойында айдынды.—Кемле журтайтанын Эркелей бойы билзин. Эмди башкару жаны- Совет жан...

Тойчыда жаш тужында бойынын сүүгени бар болгон, же онын жүрүмүн байдын табы жендеген. Оны сүүбеген эрге албанла са-дып ийгендер. Бир айдын бажында Тойчы, сол көзи көк, ада-энезине комудалду келген. Олор көстин жакы өткүрө айткан:

— Сен эмди бистин эмезин. Сенин бажынды өбөгөнүн би-лер учурлу.

Өбөгөнү дезе адазы өлөрдө, камык жөөжөзүн аракыга ичип, көзөргө ойноп, удатпайла үрөп, чачып ийген.

Тойчы улустарга кой терезин илеп, көктөнип, койлор кайчы-лап турган. Эки балазын онойдо азыраган. Бир катап ол, бай жарык сөөктү Каланчыга жирме койдун терезин илеген. Онын

жалына алты жашту баланын эски тонын берер болгон. Ол узга жайдын туркунына терелерди илеген. Онын кийининде экелеле, жалына берер болгон эски тонын сурады.

— Слердин өбөгөнигер бистенг бүдүм жарым салковой акча алган... Оны тутканча төлөп берзегер, эски тонды берерим, төлөбөзө, берип болбос турум, — карузын онойдо берген.

Эркелей энезинин айылын таштап барганынан бери бир ай өттү. Алтай кызылсары болуп чүмделди. Бийик туулардын бажы кажайды.

Тойчы кышка белетенди. Јети койдын терезинен жаңы тон көктөп отурды.

Бүгүн Шонкор ло Эркелейдин тойы.

— Слер кыйалта јоктон тойго кожо барарыгар, — колхозтын председатели Тойчыга көп катап айткан.

Је Тойчы барбаска бек сананып алган. Кызынын тойына энези баратан јан јок! Ого узери Тойчыга бош јок. Онон өскө — уда бас уулы јанып келер...

Бүгүн колхозтын амбарларынын сторожы Артыш өбөгөн Тойчыга ылғый мөнүнле чүмдеген јазалду килин кара ат экелген.

— Мен Эркелейдин тойына барып јадым. Сеге дезе јакшы ат экелдим.

Тегин јерге јобобогор, — Тойчы айтты. — Атты ойто апарыгар, ээриң алып агыдып ийигер, мен барбазым.

Тойчы карыган Артыштын чырайына тегин јерге көрбөдү. Ол онын јүзине көргөн болзо, чырыш јүзинде изүү каннын ошон турганын, јакына табышкан кирелүзин јарт көрүп алар эди.

Онын сонгында председатель келип, Тойчыны база кычырды.

Тойчы азыйдагызындый ок керексибей айтты:

— Тегин јерге јобобогор. Меге бош јок. Кыш ыраак эмес туры.

— Айдарда, биске тарынбагар, — председатель айдала, јүрө берген.

Колхозчылар тойго атана берген сонгында, бир уулчак јүгүргөнчө келеле, Тойчыдан кайкап сурады:

— Слер тойго барбазыгар ба, јене?

— Ондо сенин не керегин бар? — кыйгастангандый Тойчы айтты.

Уулчак манзырайла, чала кызара берди.

— Мен тегинле сурадым... Олор Эркелейдин иштеп алган труд күни учун төртүн алты кой, база онон до өскө көп сыйлар апарганын айдарга санангам...

Тойчы түрген турды. Неге де чочыгандый манзырады.

— Сен, кулугур, мынан ары бар...

Тойчы тонды туура таштады. Эжиктен түрген чыгала, јүгүрди.

Чагыда турган ээрлү атты ундыйла, колхозчылардын кийинен жойу көндүкти...

Баштапкы тарыйында, онын санаазында сүрекейле түргөн жүгүрүп брааткандый болгон. Жолды коштой учуп брааткан сагыс-кан да сондоп тургандый билдирген. Же база көрүп браатса, онын алдында карды чарбак бир уй араайын басып браадарда, ол десе ого једип болбой турган эмтир. Бу ла тушта ол бойынын буттары јенил көдүрилбей барганын јарт билди. Ол байагы Артыш өбөгөннүн экелген килин кара атты јаныла эзенди. Же ойто ол атка јеткенче, ичкери барза, торт болор.

Эмди Тойчы тойго канайда келетенин сананды.

Элден озо ол келген ле бойынча, койлорды айдап экелзин деп, јакылта берер. Эркелейди тайакла килеш јок согор. Онын кийининде Тойчы бойынын ачу комудалын көстин јажы өткүрө канча улуска угуза айдар:

— Мен сени тогус ай карындангам. Јирме јашка јетире азырап, кижи эткем. Јүзине чымын кондырбай, будынды чымалыга тишетпей, азырагам... Сени беш јаштан ала улус кудалаган. Сен ого барбадың... Сен мени эки аттан куру артырдың. Мен сеге ачынбай, ончозын таштадым, учында сен менин сүүбеген Шонкорго бардың. Мен ондо до сени арбабадым. Эмди менин алдымнан бас, јан! Канайда кылызам—менин табым...

Тойчы онойдо шымыранып, бурулчык јолго јетти. Ого удурат јеерен атты темир абырага јеккен улустар көрүнип келдилер. Тегеликтин алдына куу тоозын кайнап көдүрилип турды, абырада бир јиит уул ла јаш келиндер болды. Тойчы оларды керексибей, коштой өтти, је олар аттарын ойто бурала, Тойчыга једип келеле, абырага отурыгар деп айттылар.

— Мени сөстөбөгөр,—Тойчы карузын айдат,—мен јаш кызычак эмезим, мени сөслө алып болбозыгар,—Ол бир кезек унчукпай турала, эмеш јымжап, эрмектенди:

— Суузап турганым коркышту.

Јиит колхозчылар, ак кийистин алдынан јылу аракылу тажуурды чыгардылар. Јүкле билдирер, јылу күлүмзирү Тойчынын жукачак эрдине јайыла берди. Ол төстөгөшкө отурды.

— Карыган үй кижиге јойу базарга арай уур эмтир,—Тойчы чөчөйдө аракыны алала, колхозчыларга айтты.

Је ондый да болзо, Тойчынын јүреги јымжабай турды, аракыны темиккен аайынча ичкен. Чейне бажындый кызыл кеен чырайлу келиндерди, кызыл марал јаакту јиит колхозчы уулды туйказынан ајактап көрөлө, онон ойто туура көрди.

Ол ойто ок кызынын керегинде санана берди. Энезиле эзен-дешпей ле барган Эркелейдин кылыгын канайып таштаар. Эркелей энезинен барганынан улам колхозто эрмек-табыш чыкканын сананарда, коронду эмес пе?

Ол тушта Тойчы эрте турган болгон, је Эркелей айылда көрүнбесте, Тойчы карыган сторож Артышка келген.

— Сен Эркелейди көрдин бе?—Тойчы айылга кирип, оттын аягына турала, сураган.

Артыш тургалак болгон.

— Жок, көрбөдим. Ол жылыган ба?—Артыш күлүмзиренеле бажын тонло бүркенип, жалып ийди.

Тойчы Артыш өрбөккө амыр бербей, сурай берди.

— Сен Эркелейди көрдин бе?

Артыш бир кезекке кулагы укпас кижидий жатты. Онын кийининде тонды туураташтайла, түргөн турды. Буурул чачы атырайып чыкты. Ол согу жарга белетенип алган петух ошкош Тойчынын алдында турды.

— Баралы, мен сеге ончо амбарларды көргүзейин. Бойунун Эркелейинди бедиреп тап,—деп айдала, Тойчынын колынан тудуп, айылдан јединишкенче, чыктылар.

Колхозчылар јуулыжып келдилер. Артыш ла Тойчы амбарларды эбиреде баскылап јүргөндөр. Колхозчылардын баштап шүүгендери: Артыш түнде уйуктаган туру, уурчылар дезе колхозтың јөөжөзін апарган јат.

— Менин Эркелейим кайда?—Көстин јажын јенгле арчыганча, Тойчы сурап турды.

— Мен кайдан билейин! Мен билбесим деп, мун катап айдып турум. Мен амбарлардын каруулчыгы, улустын каруулчыгы эмес.

Колхозчылар бу ла тушта, керектин аайын билип ийгендер.

— Бедиребегер,—деп олор айдышкан.—Бис удабасла Эркелейдинг тойына барарыбыс. Чочыбагар—ол тирү!

Тойчы ол өткөн чакпырт түйменди ончозын, эмди колдо чөйчөй аракылу, төстөгөштө отурала, сагышка алынды.

Колхозчылар Тойчыны база катап абырага отурзын деп, кычырдылар.

— Жок, менин адам абыранын изин де көрбөгөн, айдарда мен отурбаска турум.—Тойчы јана түшпөй, айдала, „Кызыл Тандак“ колхозко јетире јойу келди.

Мында дезе колхозчылар Тойчыны музыкалу, кожон-јыргала уткып келдилер.

Тойчы токтой түшти. Чырыш жаагын төмөн јолдоп, тер агып турды. Бир кезекке айдар сөзін, эдер немезин таппай калды.

Онын кийининде бир де кижинин јүзүнө чике көрбөй, ичкери басты.

— Эне, Эне!.. кенетийин Эркелейдинг үни угулды.

Кызы келип, өзезин кучактай тударга санаган, је Тойчы оны бойынан ырада ийде салды. Ол турага киреле, јүректө канча корон бар, ончозын јайып берерге санаган. Онын бу ийделү

шуултезин, кандый да көчкө апарып болбос, куйун салкын кодорбос, ийделүү баатыр токтодып болбос. Ол Шонкордын туразына мендеп басты.

Колхозчылар жолдон кыйа бергиледи. Эки кып туранын эжиги түргөн ачылды. Жараш тирүү чечектердин жыды Тойчынын жүрегине жаба жетти. Же Тойчынын көзи кандый да немеге тийбей тургандый болды. Онын көзине көрүнгени полдын ортозында торко учук ла чолологон ак скатертье жаап салган, эки-үч столды улай тургусканы, онын үстинде десе неле курсак чогулган болгон. Ненин учун столды көстөп келген, Тойчы бойы да билбеген. Ол түргөн келип, скатертьтин учунан тудала, бойы жаар тартарга турарда, ого таныш үн угулган:

— Слер канайып турыгар, энем? Жакшы ба, эне!

Бу кару уулы Бичиктин үни болгон. Качан Бичик Кызыл Черуге барарда, онын кийгени эски тонычак, чачакту бөрүк болгон. Эмди десе онын кийими пограничниктин кийими эмтир: жажыл фуражка, эки үч толыкту жажыл петлица. Жүзи толо, кызыл марал көкүрүм, омок.

Ол энезине жууктап келеле, колыннан ала койды. Тойчы манзырады. Онын жукачак эрди уулынын жаагына эрке жапшына берди.

Ол уулына айтты:

— Сен жанбай, мында не керек токтогон?

Мындый сүгүнчилү байрамнан канайда көндүрө баратан?— Бичик күлүмзиренип, айтты.

Туранын ичи тым боло берди. Онон ары не болорун ончолоры сакыдылар...

Тойчы эбиреде аяктады. Көзноктө жараш көжөгөлөрдү көрди. Жымжак диван, отургуштар, чечектер. Ол беш километр жерге не керектү жүгүргенин ундыды. Жымжак диванга уулыла коштой отурды. Бу ла тушта оложындагы диванда отурган аймакисполкомнын председатели Кудринди көрүп ийди.

Тойчы онон сурады:

— Сен кайдаар браадырын, пөкөр Кудрин?

— Бистин областта ады чыккан эки талдама улустын тойына кычыртып келгем.— Никандр Иванович карузын айткан.

Калганчыда, столдор ончозы жазалды. Колхозчылар оны эбиреде отургылады. Колхозтын председатели уткуул сөс айтты. Оны ээчий колхозчылар айдыжат. Олор жаны айылду болгон келин ле уулга көп баалу сый бергиледи.

Тойчы бойынын жагына көп алтай тойлор көргөн. Ол тойлордо сырагайла күндүлү жерлерине жайзандар, байлар, камдар отуратандар, жоктулары десе колдо чөөчөйлү чөөдөк бажына олорго мактулу кожондор кожондойтон болгон. Табыш-тал, көп согуш, кереш сүрекей болотон.

Тойчынын бүгүнгү көргөни башка болды.

Ончолоры жараштыра отуруп алгандар, көдирезинин жүстери ырысту.

Никандр Иванович Кудрин өрө көдүрилди. Ол жоктулардын озогы кыйын-шыралуу жүрүмиле олордын эмдиги ырысту, сүгүнчилүү жүрүмү керегинде сүрекей жарт куучындады. Андый ырысту жадында акту кучиле жаткан албатыга берген кижинин адын бастыра телекей билер. Ол бистин Улу, төрөл Сталин!—деп куучындаган.

Никандр Иванович Тойчыга кылчайып көрдү, — Советский Союзта ырысту энелер канча миллионнон бар деп ол айткан.

— Бойымнын аягымды бистин сүүген Эркелейдин энезинин учун өрө көдүрүп турум!

— Чып-чын!—Артыш өрөкөн аягын өрө көдүрүп, Кудринге жөмөжип, айтты. — Мен база онын учун ичедим, алтан жаштуу кижини беш километр жерге жойу келген учун.

Тойчы аяакты саванбай да туткан бойынча, өрө көдүрүп келеле, чокум уңиле айтты:

— Беш километр ол ыраак ба? Мындый ырысту, жакшы байрамга бежен километр де жерге келерге кижини жобобос!

СТУДЕНТТЕРГЕ ЛЕ СОЛДАТТАРГА

Бис кожо жүрген күндерибисте,
Күнине канчала катап туштажатаныбыс.
Ол тушта биске баалу немени —
Ончозын керекке бодобойтоныбыс.

Кечеги студенческий былааштар,
Санаалар, зачёттор, энирлерибис
Удабай ырай берерин бистер
Кече торт бидбегенибис...

Адучылар, кайучылар, пилоттор,
Төрөл журтыбысты артыссабыс,
Сууген, талдама бичиктердин
Кадарын тоозын басып салар.

Воинский эшелондор дезе
Бисти почтальондор —
Жүрүмнүн жана болбос элчилери,
Таппагадый жорыктар эдетендер.

Тапса, канайдар, ондый болгон ок —
„Ок шырказынан өлүп калган...“
Нөкөрлү болгом, эмди онын сөөгү де жок —
Полевой почтанын номери ле арткан.

Жүрүм чыкчылты карла жунуп,
Бисти сүреен тын уреткен.
Эмди нажылар ыраак та болзо,
Олорды качанда ундыбайдым мен.

Мылтык сүүп, жйданы мактап,
Гитлеровецтерди согор тушта, бис
Сыранай бош жок то болгон тушта,
Книганы алдындагызынан тын сүүйтенис.

Биске чанкыр теңери жуук,
Төрөл жалаңдар ажы алдындагызынан тату.
Жуулажып жүрө, арутап алган
Төрөлибис алдындагызынан сүүмжилү.

НАЈЫЛАР

Ондо эмди де звэнок шынырайт,
Географ класска карталу кирет.
Тымый берген ўренчиктер
Парталар сайын отургылайт.

Кўртке бастыраган тураны,
Карагай ағашты уулчак журайт.
Баштапкы класстын кызычагы
Буквалардан баштапкы сөс бұдўрет.

Мелле кырылган досколу классыма!
Кирип барзам, мен бодойдым,
Кем де бала тужымды буруп,
Кужўркек уулчагаш эдер деп санайдым.

Алдында кожо учебниктерди ачып,
Алтай школдо жажыбысты
Мендешту өткўрген најылар ончозы
Овоор једип келгендий болды.

Олордын ортозындагы көпөгөш,
Кату, чугулду көстў кысчакты
Көрўп ийеле, мен эмеш
Кызаргандый болгоным билдирди.

Кар кўнге јалтыраза,
Кургак соокко јаактар кызарза, бис
Уроктор кийининде алдындагы чылап
Айылыска кожо јанар эдибис.

Кичинектези чилеп мендебей,
Чичке, таныш оромло кожо эмди
Алтамды мен торт тўргендетпей,
Базып, айылым јаар бурулбас эдим.

Мен кенетийин оныла
Качанда куучындашпаган керекти,
Онын ээн көзпөктөри алдында
Карануй тўнде туратанымды,

Онын кезе көргөн көстөрине
Көзимди јумуп ийетенимди,
Кезикте кўнўркеп, чугулданып,
Неме айтпай туратанымды—
Ончозын тоолоп айдар эдим...

Уренген најылар јер башка барып,
Азыйгы школына јуулып албас болды.
Јүрүм ыраак алтам эдип,
Бала тужыбыс ыраак артты.

Солдатский јолыбыс ыраак та болзо,
Айырылыштан тушташ көп болзын.
Бисти јорыктар, јылыйту, ыраак јер
Качанда јенип болбос туры.

Суушкен најылыкты корып алып,
Орус чындыкка көптөдөрибис.
Јуудан бойы бойыбыска керектү,
Баалу болуп чыгарыбыс.

...Эң ле эптүзи, темдектезе, түс эмес жолго „Омок“ сүрнүгеле, Жайыттын мойынын чыгарып аларында эмес... Коркыштузу онызы эмес. Жалтанбастар жеткер керегинде санапбай жадылар. Керек мынызында: „Омок“ тургускан маяк жаар баратан жолдун тал ортозын өдө берген, „Агастын“ жеерен өндү кебери Жайытка бир де метрге жууктап келген жок. „Агас“ теп-тең, эңчү майла барып, онын чамыштары да терден мызылдабай турды. Жайыт Таныбастын жарды ажыра онын чичкечек мойынын ла тенг эмес кайчылажып турган уккур кулактарын көрүп браатты. Чын, Таныбас онын тартылып калган жалмаштарына камчыла жаңыс катап камчылаган эмес, трактын бурулчыгына десе „Агас“ алдындагы колыла эп жок сүрнүгеле, ат минечини арайла жыкпады, же олоордын ортозы азыйдагы ла аайынча кыскарып, астап турганы жок.

Жайыт ээрдин кажына жаба энчейеле, калтыражып турган колын жалдын алдына сукты:

— Кош!.. Кош!.. Балдар, дружина сакып жадылар. Деревне сакып жат... Кош!.. Же, кош ло!..

„Омок“ кулагын кайчылаштырып, тискинди бош саларын сурарды. Жайыт сүгүне берди.

— Једиш!.. Једиш!

„Омок“ кенетийин сулуктарын силкий соголо, манын арайладып ийди. Жайыт ачынганынан терлей берди.

— Кедрлеерге бе? — чугулданганынан, камчызын талайып ийди.

Ол өйдө жарышчылар жаан эмес төничекке чыга конуп келгилеген туужы болды. Олордын алдында карлу жалаң жараш суркурап жада берди. Чике чөйиле берген ыштарлу деревне көрүнип келди. Эмеш күрөң өңдү түп-түс жол олордын алды орто жада бергендй болды. „Агастан“ кенетийин буу жайыла берди. „Омок“ мангын өскөлөндүрүп, ошон улам эмеш артып жүрөлө, оны он жанынан жеңил өдүп тура берди. Аттын жалы Жайыттын жүзине тын тийди. „Омок“ — мангын чөйүп турарда, мен билбегем... Кедерлерге турган болор, — деп Жайыт сүгүнди.

— Ичкери! Ичкери! — ол „Агастын“ жууктап келгенин көрүп, кыйгырып ийди. „Агас“ суулыктарын чайнап, жаан тыныштанып, чуулду көзиле кылчанлап турды.

— Ичкери! Ичкери! — Жайыт буттарыла аттын кабыргазын тапшылап турды.

Жарышчылар тендежип келдилер. Бир-эки минутка аттар коштой бардылар, Таныбас чуулданып, „Агаска“ кыйгырып турды. Чанези чыга берген айгыр, суулугуна болчок көбүктөрдү түжүрүп, уур тынып турды. База бир эмеш болгондо, Жайыт „Агастын“ тумчугунын кызара берген үйдин көрүп, ошон ары кейге көдүрилип чыккандй билинди. Ол ээринен уштылала, артып калгадй болды. Жерден соккон салкыннан улам аттан арайданла жыгылбай, чыдажып тудунып турды.

„Омок“ жолдын ортозы жаар чыгып жатты. Эмди Жайыттын алдында кем де жок болды. Чөйиле берген „Омок“ жерге тийбей, шуургандй барып жатты. Деревне бу ла. Совхозтын түп-түней туралары сол ло он жанында чөйиле берди. Аттын тизиреген тибирти тоштонып калган мостого теп-теп тизиреже берди. Площадь бу жадыры. Улус туруп жат. Чөйүп салган лента кызыл учуктй селендейт. Жайыт, күүлөп турган табышты бу орто камчыла кезе согуп ийген неме чилеп сүгүнчилү, жүрексиреген табыштарды кенетийин угуп ийди. Кандй да өбөгөн элик терези жаказынын жеңиле талбып, алдындагы ла түргениле келип жаткан аттын алды орто барды. Омок туура чарчап, төжиле лентаны үзе согордо, Жайыт ээрден жайылала, онын мойнында селбектене берди...

* * *

Карыган Эртечини жерден тургузып алдылар. Ол суйук сагадыла серпип, араай тыркыраган үниле айдып турды:

— Бу ол... Мен танып алдым. „Jүгүрүк ат!..“ Мен оны таппып алдым... Ол... Бу ол!..

Жайыт балдарга курчадып, өбөгөн жаар кайкап калган басып келди:

— Аттын алды орто кижки киретен беги, өбөгөн?

Эртечи силкинип ийеле, колын сунуп, бажын өрө көдүрүп алала, кайдаары да улус ажыра көрүп алган, ого удур басты.

— Ондый жакшы атка минген сен кем?—ол үзүктөлип турган үниле айтты.—Ондый жүгүрүк атту, сен кем? Ол кайдан келген ат? Оны канайып адап жат? Ого баралык. Баралык. Мени адын жаар апар... Мен онын тизелерин кучактанайын деп турум. Чүрмежинен серпип көрөйүн деп... Мени ат жаар алып бар, балам...

Жайыт балдар жаар көрүп, өбөгөнди колынан жединип алала, конюшня жаар басты. „Омок“ тери сооголок болды. Ол колыла агаш полды чапчып—соодуда турар күүнү жок болды.

Өбөгөн ого жалтамчы жок базып келди. Ол онын бажын сыймайла, чүрмежинен ала койды. Калтыражып турган сабарларыла чиймелип калган жалды тарай тудуп турды.

— Онын чүрмежи жаантайын мында ба?

— Жаантайын,—Жайыт айтты,—кулун тужынан ала...

— Эртечи унчукпай бажын кекиди. Ошон эңчейип, колы буудын сыймап көрди. Айгыр оны лаптап жытап көрөлө, бышкырып, жангыс жерге турбай турды.

— Сөөктөри жакшы... Буды колы чике...—өбөгөн өкпөзиреген үнле шымыранып турды.—Айт, сенин адыннын буды ак па?

— Эйе, ак.—Жайыт кайкаган айасту айтты.

— Туйгагы түп-түс пэ?

— Эйе, эйе...

Өбөгөн айгырдан туура болды. Ол жүрексиреп айтты:

— Мен оны базыдынан таныдым, ол эмитир... Ол качанда жетирбес, „жүгүрүк аттан“ укталган,—өбөгөн бажын омок көдүрүп ийди,—ол Алтайда эң жакшы ат болгон, онын ээзи Эртечи.—Ол колдорун көдүрүп, жүрексиреп конюшнядан чыкты. Балдар онын сөстөрүнүн жажытузун кайкажып, бир кезек өйгө унчукпай турдылар. Ончозынан озо Жаңар айтты:

— Бис оны сурап угар учурлу. Оны одуга кычырып аларыбыс...

— Ого ондый уур болуп турганда, ол жартла качан бирде болгон ачымчылу керек туру,—Жайыт кунукчыл айтты.

— Же ол сүреен жылбулу ийне!.. Бу бастын Омоктын жакшы!—балдар ол эрмекти жарадып ийдилер.

— Бу жакытты билип аларга керек!

Бир канча эр улус конюшняга кирип келдилер. Ончозынан озо мал фермазынын директоры кирди.

— Былар мында жажынгандар туру ийне!—Балдарды ол көрүп ийеле, кыйгырып ийди.—Бис десе жөнүчи кайда барган болотон деп бедиреп жадыбыс. Уткып турум, Жайыт!—Директор колын сунды.—Аттар кийининен жакшы жүргөн учун слердин оң чогорго спасибо, балдар. Кандай жакшы, а?—Ол „Омоктын“ арказына таптап ийди.—„Агасты“ канайып жендеп салган! Сен, Жайыт, канайда сананып турун? Ол Сибирдин атту-чууду аттары...

ла краевой ипподромдо ченежип көрөрине жеткен болбос по, а? Жайыттын көстөри сүгүнчилү жалт этти.

— Ол, Федор Петрович, Москвага да барарга жеткен.

— Же Москва эмес те болзо, краевойго, байла, ченеп көрө-рибис...

— Ол мени угуп жат... — директор өскө кжи алып ийбезин деп, Жайыт кожуп айтты. Федор Петрович күлүмзиренип, төмөн бүктөлип калган сагалдарын сыймады.

— Сен барарын. Сен. Эмди десе баралы. Премия аларын... Олор коюшнядан чыгып, клуб жаар баргылады.

Клубтын эжигинде олор Таныбасла тушташтылар. Онын колында кыскачак камчы болды. Ол бойы кунукчыл.

— Баралы, Таныбас, — директор айтты, — сеге премия келижиң жат.

Таныбас оны кайкап көрди.

— Баралы, баралы... „Агастын“ күчи жетпей калганы сенин бурун эмес. „Омокко“ десе салкын да жедижиң болбос... Слер омордын экилезинин кийининен жүрүп кичееген ийне... „Агас“ коомой аргымак эмес.

Жайыт сүгүне берди: ого Таныбас ачу болгон.

— Баралы, Таныбас, — олайтты, — бис байлардын жарышчылары эмес. Жүгүрүктөр бистин ийне.

Таныбасты балдар курчай соголо, эжиктен кийдире ийдип ийдилер. Пионерский дружина бастыразы жуулган улустын табыжы ла колчабу болуп турган тушта кирип, ичкери өдүп алдылар.

Оды жап-жарык күйүп турган сценада бир канча жымжак отургыштар ла кызыл чепкен жайып салган жаан стол турды.

Федор Петрович жуунды ачала, президиум тудар тушта, Таныбас кенетийн кыйгырып ийди:

— Жайытты!

Ончолоры колчабу эттилер.

— Жайытты!

Директор күлүмзиренип, уулчактын адын чаазынга бичип алды...

Жайыт келип, президиумнын кызыл столынын ары жагында канайда отурганын уч-башла билип жат. Көстөрүн өрө көдүрерге коркушту болгон. Улустын жүстери өрттий биригип, ончозын жарандырып салганынан жаңыс жерде турбай тургандый болды. Жагардын чачы ончозынан жаркынду болды. Жайыт кайдаарыла көрүп ийзе, Жагардын көмүрдий кара көстөри күйүп турат... Федор Петрович нени айдып турганын угарга сагыжын канайып та токтодынып болбоды. Ого ончозы ла ол жаар көрүп тургандый болуп билдирип турды... Ол кенетийн толыкта карыган кижинин

араайын чыгып турган үнин угуп алды. Өбөгөн кемле де сөс булаа-
жып турды:

— Мен бүгүн тортло башка неме кайлаарым... Жок, Эртечи
ак жарык көрбөгөн ат керегинде айдар...

— Слер бүгүнгү жарышта ненин учун ондый тын жүрексиди-
гер...—кыс баланын үни жаратпай айдып турды.

— Менин жүрегим ол керегинде кожондоп жат. Мен жүрегим-
нен туура барып болбозым.

Көзи жок топшуурчынын тыркыражып турган колдору жүгү-
рүкти канайда сыймап турганын ла онын үзүктөлгөн шымыраны-
жын Жайыт эске алды. Жүгүрүк ат керегинде чөрчөкти угар күү-
ни тутты. Ол өйдө Федор Петрович бойынын докладын божодо-
ло, столдын жанында жаткан жаан туунчекти чечип, жакшы иштеге-
ни учун премия берип тургандардын фамилияларын кычырды.

— Бар. Сен не отуруң?—Жайытты коштой отурган киж и-
нинен тартты.

Жайыт тура жүгүрүп, аайланып болбой, зал жаар көрди. Ого
жаан табышту колчабу элип, кыйгырып турдылар. Жаанар оны ка-
ра көзинин одыла өртөп ийди. Федор Петрович онын колына чан-
кыр учукла тагып салган жаан пакет туда берди. Жайыт оны тө-
жине жаба тудуп, нени эдетенин билбей турды.

— Жайыт, бир эки сөс айтсан...—ончозы сакып жадылар.

Жайыт жөткүрүп, нени де жарт эмес айдып ийди. Нени айткан-
нын керек десе бойы да билбеди.

— Тыгыда! Жалтаба, Жайыт!

Ол тушта Жайыт зал жаар ненин учун кыйгырганын бойы да
билбей жат:

— Слер „Жүгүрик ат“ керегинде нени билип туругар? Билбе-
зигер бе? Эртечи айдып берер! Мен куучынымды божоттым...
Мен канайда иштеер керегинде... бис „Агастын“ кийининен жү-
рер шефство алып, Таныбаска оны ондый ок жүгүрүк элип аларга
болужарыбыс! Андый.

Онын куучынын ончо улус кайкады. Ончозы атту-чуулу кай-
чынын көрүнип келетенин сакый бердилер.

Качан премияларды берип божогон кийининде, көжөгө жабы-
лып, ошон ойто ачылып ийерде, сценадагы көс жок кайчыны ончо-
лоры көрүп алдылар. Ол топшуурдын кылын сабарларыла черте
берерде, онызы тирү немедий, киж и үанидий ойной берди. Ол
тушта кайчы Эртечи кайлай берди:

Сагыштын болзо, колы капкыр,
Өйдин десе кулагы уккур,
Кайчынын жүрегиндеги отты
Өчүрүп болбос качанда.
Топшуурдын жүреги күндий жаш,
Топшуур үни үргүлжиге жиит.

Эртечи бойынын кунукчылду кайын онойдо баштады:

Кобы јик ортозыла
Кадын суузы агып јадат,
Алтайдын омок кызы эмди
Көбүктелип бүктерле агат.
Төрөгөни јок Эртечи батрак
Байлардын малын күдүп жүрген.
Эртечи ол тушта јиит болгон.
Онын бойынын бүткен бүдүзи
Јаман болгон деп кем айдар?

Онын чырайында күлүмзирениш билдирип, колдорына уккур топшуур ол орто там тынып, Јайытка да сүгүнчилү немедий билдирди. Је бу неме бир ле өйдө боло берди. Онын кийининде Эртечи улу тынып, буурайа берген кабагы тумчугы јаар жемириле түжүп, Эртечи онын санаазында эбелген жүрүмнин кеберин туура јайладып, бойы бу мындый кунукчылду куучында эп јок немедий болгон кеберлү болды. Эртечи кайлай берерде, Јайыттын сагыжына кунукчыл, сүреен јалбак чөлдөр, өзөктөрдin ичинде пастухтардын айылдары анда мында тургандый эбелип турды... Салгаи оттын ыжы... Байлардын эмдик јылкылары тургандый болуп сагышта эбелди. Јыртылып калган тонду, јиит ле эрчимдү Эртечи ээзинин айгырлу малын айландыра јортуп јат... Чөлгө Монгол јеринен түк коштогон төөлү улус түжүп келди... Эртечи онын кийининен ары узак көрүп турат... Ол кош барган кырлардын ары јанында кандый ороон болотон?

Эниргери айгырлу малга келип кожулган узун бутту кулунды сезип салды. Ол шалырап турган кумакты чике будыла чапчып, ачымчылу киштеп турды. Эртечи оны тудуп алды. Ол эмдик кулунды узак өйгө бойына үредип болбой турды. Онон онызы үрениже берди. Онын колынан амтанду өлөн јиир болуп, суу јаар једингенде мойношпой барып турды. Кулун јакшынак болгон. Онын јакшызы кандый дегежин, качан ол Кадынга базып келгенде, агалтырым өндү Кадын јарый түжүп, кулуннын алдында түп-түс јада беретен.

Эртечи онызына сүгүнип жүрер болды. Көрүп жүргенче ле, онын кулуны өзүп, байдын малында оядый омок бир ле ат јок болды. Эртечи оны „Јүгүрүк ат“ деп адады. „Јүгүрүк ат“ сырангай сыгын ошкош сергек ле јоткон туштагы салкын ошкош түрген болгон. Је јокту јалчыны түбек кетеп турды... Бир катап бай малын тоолоп турала, „Јүгүрүк атты“ көрүп салды.

— О-о!—сүгүнген бай кыйгырып ийди,—сен меге кандый айгыр өскүрип берген!

Онон ачап көстөрin суркуратты.

— Ол менин айгырым.—Ого Эртечи карузын берди.—Оны ме-
ге жорыкчылар бергендер...

— Жалчыга бойынын ады не керек?—Бай күлүмзиренип ий-
ди.—Көрзөн канча,—күünün ле жеткенин үйгенде... Бу мыны
десе менин чакыма уредип сал.

— Жок!—Эртечи кыйгырып ийеле, адына мине сокты.—Слер-
де аттар көплө, же олардын бирүзи де менин жүгурүгимнин куй-
ругына да турбас!

Эртечи бажын байга энип ийеле, бир де сөс айтпай, өзөк ичи
жаар мантада берди.

Тенериде жараш жылдыс көп,
Кожондо жакшы сөстөр көп.—
Жангысла журты жок пастухта
Озодо ырыс жок болгон...

Топшуур ойноп турды. Онын ачымчылу үни стенелерге жаңы-
ланып турды. Жайыттын жылбиркеп угуп турган аярузында жүрек-
сиреп жүргөн жалчы батрактын ачурканышту жүрүми көрүнип тур-
гандый болды. Ол энле жакшы жүгурүкке минип алып, агаш ара-
зыла барып жат. Кайындардын ла чибилердин бүрлери ого амы-
рап аларына көлөткөлөрүн берип турат, түргөн суулар онын
адынын терин ле тоозынын жунуп, өлөңдөргө бай ак чөлдөр ого
амтанду өлөң берип турат...

Бир катап энирде Эртечи капчалдан чыгара жортуп чыкканын
Жайыт угуп отурат. Онын алдында суу жаказында жаан эмес журт
жадат. Ого кенетийин кожон угулды:

Эртечи кайкап, тура түжүп,
Аттаң түшкенин билбей калды.

— Кожончынын үнинин жаражына чыдабай, Эртечи суу жа-
рады жаар тап этти:

Ажып жаткан күн сууны
Кызыл бндү эдиң жаркындаат.
Таныш эмес кыс алдында
Кадын суузы көбүктенет...

— Сен кем?—Эртечи сурады.—Сенин кожонгынын сөстөрүн-
де кунукчыл сөстөр ненин учун көп?

Кыс чочыган куш чилеп тура жүгүрди. Ары болорго санан-
ды. Жарат жаар бурулып, Эртечиле онын тоозындалып калган,
чичке бут-колду адын көрүп ийеле, чачындагы тарылгаларды
алаканыла төжине жаба тудуп, токтой түжеле, араайын айтты:

— Мен жокту койчынын балазы... Жокту күдүчи байдын жы-
галы керегинде кожондоор эмес...

Жайыт онын кунукчылду үнин угуп, онын күлүмзиренгенин,
онын чачынын жазал шанкызын көрүп тургандый болды.

Эртечи аттан тўжўре калыйла, ого базып келди.

— Туулу Алтайда омок эр улус, јиит пастухтар ас эмес, — ол араайын айтты. — Олордын бир бирўзи керегинде кунугып турын эмеш пе?

— Јок, — кыс байагызынан араайын айтты.

— Мени ачап Јертиш кудалап туры. Адамнын да кўўни андый... Менин сагыжымча болор эмес.

— Јертиш дегенин ол кем бологон? — деп Эртечи сурайла-көстөри кату јалт этти.

— Ол бай... Бистин эрмектеҕибисти угуп салала, өлтирип сал-базын, чеберлен... Ондый мал көп, бойына тартып алган јаман сагышту улустары да көп. Аттары сығындар ошкош, сергелен... Олорло јарышкан улус адынан астыгып калат. Ол марганга жү-гүрүктерди алат... Эртең јарыш болор. Јертиштин жүгүрүктери-ле жүс тоолу жүгүрүктер јарыжар. Бойы десе адама мынайда айт-кан: — Мундучы, жүгүрүктер менин адыма једишпезин деп кудайга мүргү. Мендеги аргымагынды ойто берерим, сен десе меге кы-зынды берер учурлу... — Адам јөпсинип ийген — ол бойынын аргы-магын сүреен сўўп јат.

Кыс онойдо айдып божодоло, таштан јаратка тўжўре калып, айыл јаар жүгүре берди.

Акка эңир бүркелип келди. Эртечи суу јарадында узак отур-ды. Онын жүреги ачап байга чугулданганынан ла кыска килеге-нинен улам токунабай турды. Јарыжатан улус өзөккө јуулып тур-дылар. Чалбаа аттар чакыда токунабай, одулар чабылып, акта-ыштар чөйиле берди. Коштой јаткан өзөктөрдin байлары Јертиш айылына јуулдылар. Јуртка чылап калган алына минип алып јортуп келген Эртечини кемизи де сеспеди. Ол Јертиштин жү-гүрүктерин көрөр кўүндү болгон. Јангысла аргымак оны кайкат-ты. Бойы бийик сынду, түс, өңи десе кырлардын бажындагы мөңкү кардый сүркурап турды. Ол буды-колын элип-селип базып, от јаар јүткүп турды. Онын јанында килин шалмарлу киви шак-пырап турды.

— Бойыннын сегинди ары ырада буула. — Ол Эртечини көрүп ийеле, чилекейи чачылып айтты.

— Сени байдын јалчызы, бойыннын адынга оморкоп турган деп бодогодый эмитир, — Эртечи айдала, туура јорто берди.

— Сен тумчугынды канкайтпа! Сыртын чыбык сурап тур-ган бологон бо?

Онын ол сөстөри коронду да болзо, Эртечи неви де айтпады. Адынын оозын бура тартарда, онызы мантаганча бүкке чыгып келди. Оладын ондо агыдып ийеле, јаргак тонын јайа таштап, јадып, тенери өрб көрүп јатты. Јылдыстар ээчий-деечий чыгып турды. Јаан ай чыгып јатты. "Сенин јылдызын кайда не, Эрте-

чи? Бу мыныларын жаан байлар мензингилеп алгандар. Сенин жылдызын да жок, журты жок батрак...”

Эртечи тенгеридеги жылдыстарды унчукпай ажыктап турды. Жылдыстар онын устинде суркуражып, чорчокто айдылган кандый да баатыр олорды уштап алала, жерден таштап ийген суркурак таштар кеберлу турдылар.

Онон Эртечи ургилей береле, тужинде байагы кысты корди. Кыс ол жаар ээлип калган. Козинде жакы молтуруп турды. „Эртечи, — кыс айтты. — Эртечи, сен бош журген кижин болзон эмезе кызыр Жертиштин бир катап кадай коргонинен канын соой бербес кижин болзон, мени бу тубектен айырып алзан.“ Эртечи, сагыжы жок кижидий тура жургуруп, айландыра ажыктады, же кайда да неме корунбеди. Кырлардан озок жаар туман тузуп жатты. Олонин устиндеги куру суркурап, ыраактагы отту айылда эзирик кижинин каткызы угулып турды... Кыс жок болды.

Эртечи бажын томон энейтеле, чалыннын тамчыларын суркурада чагылтып, озокло базып ийди. Эртечи чылаганча узак базып журди. Онон ол олонин устине жада тузуп, ол ло тарыйын бек уйуктай берди.

Оны ады ойгосты. Эртечи козин ачып ийди — жаркынду кун чолдин устинде бијелеп турды. Эртечи адына минеле, озок жаар мантаатты.

Јустер тоолу таг аттулар Жертишти сакып, аттары бијелешип турдылар. Жертиш айылчыларына курчадып, айылдан чыгып, ак онду жургурукке арайданла минип алды. Онын оспо јип салган јузинде кулумзирениш турды.

— Ой, уул! — Эртечини коруп ийеле, ол кыйгырды. — Сен менин айылыма барып келген болзон. Ондо чопто јузун-јуур бос-тин ондори бар. Оныла бойыннын сектий кодурткеннин уйгенин чумдеп алган болзон!

Ол онойдо шоодып айдарда, айылчылар ого јакшы корунерге, каткырыштылар.

— Атты бос јарандырбайт, — онызы кажыла кижиге јарт, оны, буды-колы јарандырат, — Эртечи јалтамчы жок айдала, ончозынын кийин јанына туруп алды.

Јарыжар јерге чыгара јорттылар. Жертиштин ады суулыгын чайнап, коштой турган аттарды табарта эмезе он јаны жаар, эмезе сол јаны жаар ташталып турды. Ол ээзинин колынан тискинди ушта тартып турды, Жертиш јарышта јенулу болорына ажындыра иженип, айландыра электеген аайлу коруп турды.

Бура соголо, кыйгы-кышкыла манташтылар. Јарышчылардын алдына чол жада тузуп айданыжа бергендий болды. Аттардын тын тибирти ле бышкыргандары ыраакка јаныланып турдылар. Жертиш алдына јенил кире конды. Аайы жок жаан јарышта, бышкырыжып, мантап турган жургуруктерди ыраак кийинде арты-

рып, аргымак чик жок озолой берди. Кардый ак өндү Жертиштин аргымагы ончозынан озо адып ийген саадактын огынды чөйлип жатканын көрөргө де жараш. Жүгүрүктөр тегинен-тегинде мойндарын чөйүп, конжорлорун ачыда тынып турдылар. Олор ак өндү аргымакка жедижип болбос! Жарышчылар бойлорунун терлеп калган аттарынын жалмаштарына тегинде камчылап турулар! Жол ортозун өттилер, Жертиштин түлкү бычкак бөрүгинин чачагы, эмди де чик жок алдында, кейде серпилип, кийиндеги улусты шоодып тургандый болды...

„Жүгүрүк ат“ алдына кирерге байадан жүткүгөн, же Эртечи оозун тудуп турды. Онын колу аттын жалын жалакай сыймай тудуп, аттын оозун бош салып ийерде, айгыр бирле канча мөкүгөн жерде, Жертишке коштонып келди... Онызы Эртечи жаар кылчас эдиң көрөлө, көстөриндеги күлүмзиренижи өчө берди. Жертиш адын камчылап ийди, Эртечи дезе кийин жанына артып калар ордына озолой берди.

Ыраактагы өзөктүн чөйлип жаткан ыжы көрүнүп келди. „Жүгүрүк ат“ жарышта тер де чыгарбай, Жертиштин аргымагыла тептен барып жатты.

— Ой, ийт!—Эртечи байдың кимиренгенин укты,—айгырындын оозун тут, үр кой аларын!..

Жайыт селт этти. Ол коштой отурган нөкөрүнүн жардынан бек тудунын алды. „Эртечи айгырын берип ийер болотон бо? Ол жөө-жөгө ачаптанар болотон бо?..“

Эртечи үзениге туруп алала, көзиле чугулду кадай көрүп, байдың оспо жип салган жүзине түкүрүп ийди.—Ме, ал!—Колына тискинди лаптап туткан жерде сыгырып ийеле, бастырабой „Жүгүрүк аттын“ мойыны жаар энчейип алды.

Ады куш чылап шургуй берди. Жертиштин карайлап турган аргымагы кыйазынан көрүнүп турала, кенетийин... Эртечинин бажын оорынкай курчал, көзинен оттор төгүлүп, эр жажына өчө бердилер.

* * *

Эртечи унчукпай барды. Бойунун күнүрүш чугулду уңиле Жайытты тактадан тургузып, топшуур жаан үнденип турды. Уулчак токтой берген Эртечи жаар көрди. Онын көстөрү катуу эрчимдүү суркуражып турдылар. Ол жескинчилу баштын усти орто барарына белен болуп, жүдурегин тын түүнүп, ичкери энчейип алды... Же онын алдында сцена болуп, ондо база колунда топшуурлу чыдалы чыгып калган буурул өбөгөн отурды... Эртечи оорынкайын да сеспей, өзөккө жетире мантадып келерде, оны жаан табышту уткыганы керегинде, кемнин де жалакай колдору онын көстөрүн танып, көстүн жажы өткүрө араайын:—Эсен бол-

зын, Эртечи... Эзен болзын!.. Сен кўнди база кўрбўс турын: кў-
йўнчек байдын камчызы оны сенен эр жажына айырып салган
деп, ўзўктелтире шымыранып айткан сўстўрди Жайыт јўкле арай-
дан угуп алды.

Онон бери тоозы јок кўндер,
Кўп јылдар ўдў берди.
Эртечинин кара чачы
Буурайып, кажайып калды,
Эртечи жажына базып,
Кунукчылду кўп кожон укты.
Ол кожонын ўзўктўн ўзўккў
Јаны кожон укканча, кожондоп јўрди,
Ол јаны кожон дегени
Јастын ойгонгоны деп айдылат.
Бу кожонды кўн чыкканда,
Куштар да ончозы кожондоп јат...

Топшуур база катап јаан ийделў, јенил, јайым кўўлеп, Эрте-
чинин кайы базала катап кўркўрей берди:

Туулу Алтайга ырыс келди,
Оны Совет јан ўкелди.
Ол бўгўн јакшынак адынын
Комыстый тибиртин угуп алды...
Куштый јайым, кайа-таштый ийделў
Ороонымда озогыдагы адыма укталып,
Ат бўткенине мен де ырысту...

Ўбўгўн токтой берди. Је, топшуур узак ўйгў жаан ўнденип тур-
ды. Ончозы онын сўзи јок ойынын угуп отурдылар, ол ўндер
эмдиги јаны, сўгўнчилў јўрўмнин гимнине тўней болгон. Улустар
улу тынып, коштой отургандарды сыймап, клубтын јарандырган
сценазы јаар кўрўп турдылар.

Озогы јўрўм эмди јок. . ол шлемир алтай кижинин кунукчыл-
ду јўрўмиле кожо јок болуп калганы кандый јакшы дегендий бол-
ды. Жайыт тура јўгўрип, сценага чыга конды. Балдар бойынын во-
жатынын ээчий ончозы оноор бардылар. Олор Эртечини айландыра
туруп алдылар. Жайыттын јўзи омок болгон.

— Эртечи!—Жайыт эмеш тыркырап турган ўниле айтты.—Эрте-
чи! Слер ондый атты азырап алгаыгарга спасибо. Онын канын
корулап аларыбыс деп, бис слерге молјонып турыбыс. Биске он.

дый аттар керек! Бис...бис...—Жайыт балдарды ајыктады. Онын
көзи Жанардын көзиле табарышты. Онызы Жайытка бажын кекип
ийди.—Бис слерди дружинага күндүлү шеф элип тудуп жадыбыс!
- Ондый, Жайыт, ондый!—Эртечи бажын кекип, Жайытты кучак-
танып алды.

Зал колчабула жызырай берди.

Жаскыда Томый нөкөрлөрилө кожо озыкту кере түжүнелө кан-дыктайтандар. Адазы энирде жанып келеле, айтты: ~~Томый, мен сөгө неви экелгем көр!~~

— Томый, мен сөгө неви экелгем көр!—деп айдала, жымжак, боро немени таарынан жерге кактап ийди. Томый оны кайкап көр-рөлө, ол не болгонун ол тарый билип болбоды. Же онын кыймык-танганын, сүүри тумчугун ла курч көзин көрөлө:

— Бөрү! Тирү бөрү!—деп сүгүнгенинен кыйгырып ийеле, оны тударга тап этти. Бөрүнүн балазы оноң качып, туранын ичиле мантап, столдын ла тактачактын алдына жажынып, курч тиштерилө Томыйга кыжыратты.

— Куйрук жок!—деп Томый бактырбас бөрүчекти учы-учында тудуп алала, кыйгырды.

— Эйе, ол чолтук, же ол жакшы ла күчтү эне бөрүнүн бала-зы. Энези сенекте, оны барып көрзөн,—деп адазы айтты.

Сенекте жаан бөрү жатты.

Томыйда бөрүнүн балазы өзүп турганын удабай өзөктин бас-тыра улузы билди. Томый оны балдарга көргүзерде, олордын ичи күйүнижип турды. Күндүчи деп кызычак айтты:

— Ол чүмдү эмес, ондо куйрук жок. Ол жаандап келзе, сени бойынды жип салар.

Же, кызычак нени билер, жакшы анчы дөзе аннын баазын билер. Томый кыйалта жогынан жакшы анчы болор. Чолтук дөзе ийттин эмчегин эмип, анчы ийт бололо, онын нөкөри болор. Ол жыткыр база буттары да күчтү. Ичи күйүнчек кызычак нени де билбес.

Карындажы артыргыскаң эки оосту мылтыкты Томый илмек-

тең тудушла алып, оны лаптап көрүп турды. „Мылтыкты чебер-
ле, жанып келзем, жаныны садып берерим,“—деп Суунуш фронтко
барарда, айткан.

Чолтук күчүктерле ойнобойтон, олар оныла ойноорго келген-
де, ол ыркыранатан. Ийт куунзиребей эмизип, буттары жаан бо-
луп бүткен, чүми жок бу бөрүчектин санбашка кылыгын кай-
кап көрүп туратан.

Чолтук жаңысла Томыйга жууктап, ол оныла ойногондо, ого
ыркыранбайтан. Оныла кожо ойноорго Томый жүзүн-жүүр ойндар
сананып таап, кере түжинеле оной айырылбайтан. Онын казыр-
ланганы күнүн сайын өзүп турганын жаңысла Томый сести. Ту-
радан тудушла ырап, ийттерге жууктабас боло берди.

Уч айдын туркунына ол тортло жаан бөрүдий болуп, керек
десе эне ийтке де ыркыранып туратан. Онын ийт чилеп үргенин
кем де укпаган. Бир катап Чолтук маннын кийининдеги төничеке
барала, энирдин соок кейин жытап, оной кынзышка түнөй кандый-
да ун чыгарды. Эне ийт аннын бу унин угала, түктерин атырай-
тып ийди. Орто жайда Чолтук жаан, жакшы бүдүлү боло берди.

— Оны кынжылаар керек, оной башка журт жердин ийттерин
ол очозын тудуп салар, —деп Томыйдын адазы айтты.

Баштапкыла күннен ала Чолтук кынжыны көрөр кууни жок бо-
луп, оны үзерге албаданып, казырланып, столбону айландыра
мантап турды. Томый оны азырап, ого келип айтты:

— Чыдаш ла. Бир эки жылдын бажында эр кемине жетсен, ол
тушта божодып ийерим. —Чолтук уулчактын будына жыжынып,
агаш жаар ууланып турды.

Бир катап, беленин саргарган жалбырактары жерге түжүп, туру-
налар уүрлежип жаңгылаарда, кайдада кырда бөрүнин улужы
угулды. Чолтук мыны уккан жерде, бут бажына турук чыгала.
оноор ууланып, ачурканып, баштапкыла катап улуды. Озөктө жүс
кирези ийт үрүп чыкты. Чолтук улуйтанын токтодып, агаш жаар
көрдү. Удабай, оноортон комудалду улуш угулды. Чолтук оноор
карайлаарда, кынжы үзүлө берген, кынжынын үзүгү мойынында
калган да болзо, жайым болгонын ол билип, тиштериле кыжра-
дып ийеле, чеденнен ажыра калып, мантай берген.

Журт жердеги санбашка табыштан Томый ойгоно берди. Тын-
дап укса: кынжыдагы ийттер ары-бери мантажып, тамактары тун-
ганча үрүжип турдылар. Же Чолтукты буулаган кынжынын табы-
жы угулбады. Томый тоннын алдынан түргөн турала, тышкары
чыкты. Столбодо үзүлгөн кынжы жатты.

„Оны кижн канайып апарды?—Же ол ло тарый мынайда сана-
нарын кедери этти.—Оны апарып болбозун—бойына кижн бж-
жотпос.“ Томый столбого жууктап келип, кынжыны өрө көдүрип
көрблө: „Бойы үзүптир,“—деп сананала, жүреги сыстай берди. Онын
жүре бергенине бүтпей, араайын кычырды:

— Чолтук! Чолтук! Сен мында ийнен! Бери келзен, мен—Томый.

Уулчак айландыра ајыктады, кирнестенинг ле сарайдын алдынан көрди:

— Чолтук! Чолтук!

Ол оградага јөлөнип алала, ыйы келгенинен тамагы тыксып, суунын ол жанындагы жажытту, бүрүнкүй бийик кыр јаар көрүп турды, кенетийин ыраактан тын улуш угулды, Томый тыгдады.

— Јакшы болзын, Чолтук!—деп качан улуш токтой берерде, ол шымыранды, —Јайымда јүрүп ал. Је соок түшсе, Томыйга ойто кел.

*
*
*

Томый оны күнүн сайын сагып турды. Түн терте тышкары чыгала агаштардын ортозындагы жажытту шылыртгы тыгдап туратан. Чолтуктын сурузы да јок болгон. Чолтук нәкөрия ундып салган. Бир катап онын кийининен кем де истејип туры деп бодогон. Ол айландыра ајыктап көрөлө, оны ограданын ичинде жүргенин көрди. Бөрү Томыйды курч көзиле көрүп, ырабай турды. Томый сүгүнгенинен кыйгырып ийеле, ого тап этти је Чолтук туура калыйла, анда катап куйругына отура түшти.

— Чолтук! Мен—Томый! Бери келзен!—деп уулчак оны кычырды. Је Чолтук келбей, араайынан ырап браатты, Томый де-зе онын кийининче барган.

Кенетийин јолдо күзүннин табыжы угуларда, Чолтуктын түктери атырайып чыкты, бажын өрө көдүреле, кынзып ийеле, түрген түрген калып суу јаар уулан-ды. Атгар коркый бергилейле, јолдон туура чыктылар.

Абыра төстөк јерде калырап, үндер угулды:

— Тпр-руу! Көрмөсти сени, тпру! Абырадан туура чачарлар, тутсан!

Боро шинелдү киж и абырадан калыйла, туруп албай, төрт тамандап браадала, кыйгырды:

— Аттарды чеден јаар тут! Эй!.

Томый кандый да таныш үнди угала, јодролорд-ын ортозы јаар кирди, онон билдирбезинен тура јаар басты. Шинелдү киж и ненин де учун чеденди ажып, бази гура јаар барды. Јол ого тавыш болгоны көрүнүп турган. Томый канавига кирип, оны алдыча божодып ийди. Јуучыл тура јаар түрген барды. Томый Сүүнүшти танып ийди.

Сүгүнгенинен тыныжы буулып, онын кийининен јүгүрди. Туранын ичинде карануй болгон. Томый карындажын арайданла көрди. Карындажына тап әдерге турала, ойинде токтодынды.

„Мен үй кижн эмес ийнем,“ — деп ол сананала, бозогодон араай басып келеле айтты:

— Эзен, Сүүнүш! Бу—мен. Таныбай турун ба? Сенин мылтыгың үрелбеген.

— Эзен, Т мый! Сен тортло жаандап калтырун ийне,— деп Сүүнүш сүгүнип, айтты.

Томый күлүмзиренеле, айтты:

— Же ада-энебисти ойгоспой, жаан эр улус чылап эмеш куучындажып алалык.

Эмди Сүүнүш күлүмзиренди. Лампаны куйдирип, көзүңктин косягындагы калуга илдилер. Онон Сүүнүш шинелин чечип, жакшы бүдүлү эр кемине жеткен бойы гимнастёрказынын эдегин түзедип, Томыйга басып келди. Онын тōжиндеги медальдары шынырап, жалтырап турды. Эр кижн чилеп Томый нени де айдарга сананган, же чыдажып болбой, Сүүнүшти кучактады.

Тышкары терлеген аттардын бышкырганы ла уур тыныжы угулып, козо шынырайла, токтой берди.

*
* *

Тан эртеден турада айылчылар болды. Бирүзи барганда, база бирүзи келип турды. Калай берген адазы кирген улусты ийининен тудуп, — столго отургызып турды.

— Отур. отур, уулымды көр. Эрмектежигер. Карыганды сүгүндирди. Герой!

Томый жалтыркай кайышты эптү курчанып алала, оны сабарларыла чертип, туранын ичиле тееркеген аайлу басып турды. Энезинин юбказынын кийинине жажынып, Күндүчи база келди. Жанысла ол каткырбады. Чолтуктын кача бергени керегинде ого кем де айтпаган.

*
* *

Ак өндү соок тумандар кырдын кийининен чыгып, тигендердин баштары тамла шуулажып турды. Онын соңында баштапкы ла кар куйундалып жарда, жол ло өзөк кажайып, саргарган куу комыргайлар иле көрүнип турдылар. Аккан суунын табыжы тун сайын тамла араайынан угулып, чанкыр тош сууны күнүңгле калынжыда жаап турды.

Балдар карга сүгүнижип, ийттер олорго удур чыгып, кажайган жерди жалагылап турган.

Бир неделенин туркунына бороон болгон.

Сегизинчи күннде эниргери бүрүңкүй тумандар түрген таркап, күн айаза берди.

Көзүңктин алдында өзүп турган беленин тошту сыргалары шылыражып турдылар.

Суунуш турадан чыгала, жарыкка талып турган көзүн уу жаап, кайкап айтты:

— Кыш.

Чаналарын сенектен чыгарала, онын кайыш бууларын көрди.

— Сен, Сунуш, чанала жүрерин ундыбадын ба? — алдында онын чаначы болгонына оморкоп, Томый сурады.

— 1943 жылда кышкыда Суунушти чаначылар орустарда ас болгон болзо кайдат деп, финский фашисттер сүгүнер эди, — деп карындажы күлүмзиренип айтты.

— Бу жакшы, — Томый жеңил тынып, айтты.

— Эйе, салкынга удур жүргени чилеп өштүгө удур чанала жүрерин билери жакшы. Сен, Томый, чаначы болор керек.

Томый чанала жылгаарын билер. Суунуш чилеп, түргөн жылгаарына ол эмди тургуза, үренип албаган. Же ол кыйалта жогынан үренип алар. Уулчактардан кырдын сыранайла чике бажынан кем коркыбай төмөн жылгап түжет?

Ол—Томый. Суудагы сыранайла жаан трамплиннен сананбай кем жылгап жат? Ол—Томый. Суунушти ок чаначы болор күн ого келер. Ол сыранайла чулмус эликтен өлтирип, онын терезиле чаназын жаап, бойына ондой ок жакшы чана жаап алар. Же эм тургуза Томый школдо үренип жат. Суунушти эр болорго Томыйга чыла көп билерге керек. Томый билип алар.

Күннин чогына жалтырап турган чананын жолун ол көрүп, жүрүмүндө бу мындай ок жалтыркай жолго барар деп бодоп турды.

— Эртең капкы саларга барарын ба? — деп Суунуш сурады.

Томыйдын ойгозып ла ийетен болзо, ол барарынан качанда кыйышпас.

*
* *

Энирде ологорго эр улустар келдилер. Ологор удаан таңкылап, не де керегинде куучындаштылар.

Томый адазынын тонынын алдында уйуктап, түш көрүп, уйку аразында ологордын куучынын угуп турды. Арт учында ологордын бирүзи канзазынын когун кагып, катап азала, айтты:

— Анчыбай, сенин билең ырысту: уулуң жанып келген.

Томый бу кижини билер, бу избирательный участоктын председатели.

Адазы Суунуштин ийинине алаканыла таптап, айтты:

— Сүгүндирди. Мүркүт!

Эр улустар баштарыла кекигиледи:

— Мүркүт! Бис эдерге турган керекти жангысла мүркүт бүдүрүп болор.

Суунуш адазыла лаптап угуп турдылар, Томый да угуп турды.

— Айдыгар.

— Сен жок болгон, Ангчыбай,—председатель катап айтты,—бис десе жаан керек эдерге шууштибис. Жаан план тургузып алдыбис. Бастыра албаты чылап жадарга, куунзирейдибис. Бисте жарык болзын деп турыбис. Электричествонун жарыгы...

Томыйдын уйкузы чыга берди. Адазы селт эделе, комурдин ордына канзазына сабарын сукканын корди, председатель десе онон ары айтты:

— Яны жылга жеткелекте решениелу пакет райкомдо болзын деп шууштибис... Оны жоптогилезиндер, жаскыда техниктер ийерлер. Алдында ийер эдибис—шуурган чаптык этти. Эмди барарга кем жок. Эм тура районго, онон областка... 200 километр жерге турген баратан кизи керек. Суунуштег башка ондый кизини кайдан табар?

Томый жүрексип, айдып турган кизинин жузи жаар коруп турды. „Журт жерде электричествонун жарыгы! Мынызы—комурди урбези, лампыны камызарга кургак лучын бедиребези. Туштегизиндий айландыра жарык болор. Эх, яны жылга жетире оройтыгылабайтан болзо, балдар мыны билет не? Кундучи укты не? Ненин учун салкын чылап ол чанала журбей жат? Ол тушта, айса, ол барар эди эмесе Суунушле де кожо болзо, оройтыбас ла болзо... Онон башка улус электежер. „Яны жылга жетире нени сананганыгар,“—дежерлер.

Пакет апарып турган кизи канайда барып жатканын Томый тонун алдында уйку аразында сананып жатты: ол канча кырларды ажып, карлу озокторло, кобыларла турген барыл жатты. Онын белинде областтын бойына жедетен жаан учурлу пакет. Бийик чибиден апагаш карлар тушет, агаштардын кондойлоринен чулмус коруктер корот, соок кардын усти, оок жинжилер чилеп суркуражып турат. Барып жаткан кизи алды жаар болчок кар тоголонот, аккан суучактый турген барып жаткан болчок карычактын изитосток ло коктый жерлерди кизиге коргузет. Кизи болчокты коруп, алды жаар энчейеле, мендеп, кырдан томон учуртып ла жат.

— Элчи,—кайдан да ыраактан араайын айткан состорди Томый угат,—сурекей кучту, эликтый чыйрак, сарлыктый бек кизи болор керек... Эликтин жолын кем кемжиген? Айса эки жу, айса артык...

Кем де жоткурип, будумчилу айтты:

— Ондый кизи—Суунуш. Бис онойдоло жоптошконибис.

— Эйе, бис онойдоло жоптошконибис,—деп эр улустар жомо: айттылар.—Сеге Суунуш, бу задачаны будурерге келижет.

— Будурерге жопсинип жадым,—деп Суунуш айтты.

— Суунуш, жаан учурлу документ апарарын.

— Мен билерим,—Суунуш карузын берет.

Лампанын оды тўш јериндеги јуруктарла солынды.

* * *

Айас, жылу кўн болгон. Өзөктің бастыра улузы Сүүнүшти үй-дежерге чыктылар. Ол чаназын кийип алган, Томый чананын кайыш бууларын лаптап көрүп, айтты:

— Көр үзүлбезин. Артыкту керек болзо, мен бойымнын чанамнан чечип берейин.

— Бойымда бар,—деп Сүүнүш айтты. Ол жүрексип турды—јаан керекти бүдүрерге, узун ла јеткерлү јолло барарга келижет.

— Је, көр, бойын торт билерин,—деп Томый айтты.

Председатель атту-чуулу чаначынын белиндеги албатынын јаан учурлу документи јаткан сумканы калганчы катап көрүп, айтты:

— Јакшы јазалды.

— Јолын ырысту болзын, бистин элчи. Чанан сени амадаган јеринге түрген јетирзин,—деп өбөгөндөр лө эмегендер айттылар.

Сүүнүш ончолорыла јакшылажала, турган јеринен ийдинип, суу јаар түрген ууланды. Чананын чике јолы онын кийининен артып калды. Суунын јарадына түрген једип, энчейеле, чаназыла тош јаар јылгай берди. Кенетийин онын алдында кар көдүрилип, чаназы алды јаар болуп, Сүүнүш тошко јыгылды. Улус калактажып, табыштаныжып, түймөп чыгала, төмөн тап өттилер.

— Турыгар! Слер кайдаар браадыгар!—деп Томый үнгүр үниле кыйгырды. Ол чаназын кийип, чананын кайыжын лаптап көрөлө, агазынын чаназынын изиле браадып, кыйгырды:

— Ойто кайра барыгар. Мен Сүүнүшти солыырым.

Улус јолдон туура чыгарда, ол јаш андый түрген өтти. Тарбаганнын терезинен эткен бөрүктү Күндүчи олордын ортозында ок болды. Онын көзи оттый күйүп турган. Онон улам Томыйдын кучи ненин де учун кожулып, буттары чаназына бек туруп, јыгылган агазына түрген једип келди. Сүүнүш чыккан будын јыжып, оны сүгүнчилү көрүп айтты:

— Томый, уйатка салбай, аргада.

— Санааркаба, Сүүнүш,—Томый сумканы белине јуктенип айтты,—сен бурулу эмезин. Јакшы болзын!

Ыраак ла јеткерлү јорыкка Томый јенил ле түрген јуре берди.

Јиит чаначы кырларды ажып, койу агаштын ортозыла канча частын туркунына барып јатты, је једетен јерине јетире эмди де ыраак. Не де угулбайт, не де көрүнбейт. Тери бурлап турат. Мандайына тўшкен чачы ла кирбиктери курутыш калган. Ого токтоорго јарабас—онын белинде јаан учурлу документ. Онын кийининче чананын јалбак јолыла Күндүчи келип, оны кайкап жылу көрөт.

Кырдын көлөткөзү узай берди. Соок кардын үсти суркурашпай барды, Томый дезде алдындагызынды чылап барып ла жат. Једетен јерине једип браат деп бодоп турды. Бу ла өзөкти өлүп, кырга чыкса, чөрчөктөгидий јараш деревне көрүнөр. Ондо дезде оны сакыбайт. Томый једип келер. Көргилезе, уулчактыг ла бойы. Ол келеле, белиндеги тере сумканы чечип, айдар:

— Эмеш оройтыдым ошкош? Пакетти областка түргөн ийер керек. Мында јаны јадынын планы.

Ол оны бойы да апарар эди, је ол эртен школго барар.

Бозом кирип, јылдыстар чыгып келгенин ол билбей калган.

Кенетийин кандый да көлөткөлөр элбендешти.

— Бөрү!—Томыйдын јүреги селт этти.

Томый браадып, бычагын чыгарып алган. Бөрүлөр он ло сол јанынан келгилеп, оны курчап ийдилер. Томый ангын изү тыныжын угуп, бычактын сабын тыныда тудат. Ичкерлебей, токтој түшсе, олор оны јара тарткылап ийеран ол билип турган. Олордын бирүзи онын јолын кечире калып, кийининдегизи дезде онын чаназына базып ийди. Је ол бастыра күчин салып, алды јаар ийдинип, барып ла јатты. Томыйды тудуп болбозын бөрүлөр билип турды, анайдарда алдындагы бөрү онын јолына кечире јадып, курч ээгин колдорына салып, куйругыла буландадып, ыркыраып турды. Је ол сыранайла онын үсти јааруулаып браатты. Удабас ла Томый казыр анга једип, онын ичин јурта јарар. Ол дезде тиштерин ырсайтып, казырланып јатты. Он јанынан казырланган бөрүнинг ыркыранганы кенетийин угулды. Онын чаназынын үстине јаан көлөткө элбендеп түшти. Кар чачылып турды. Көрзө, казырланган эки бөрү тиштерин тарсылдадып, өлгөнчө лө согужып турды. Коркыган Томый не болуп турганынын аайына чыккалакта, олордын бирүзи өлө берди. Онын јара тартырган мойнынан кан октолып агып турды. Јенген бөрү онын бажына јаан тамажыла турала, јенүнин улужын улуды. Көргөнинен коркыган Томый јүк арайданла барып јатты. Кырдын кийининен ай чыгып, өзөкти јарыдып ийди. Сакыбас јанынан болгон бойынын коручызы јаар көрүп, эрик јокто ол токтој түжеле, көрзө, јаан бөрүнинг мойнындагы кыңызы айдын јаркынына јалтырап турды.

— Чолтук!—деп Томый бойынын көргөнине бүдүнбей, кыйгырды. Бөөрү оны уткуулду көрүп тургандый болды.

— Чолтук! Чолтук!—деп ол кыйгырала, бөрү јаар тап этти. Је күчтү согулта оны жыгып ийди. Кийин јанынан ого тап этти. Томый бычагыла талайып, онын ичин јурта бычактады. Өлүп брааткан бөрү улуп ийеле, Томыйдын үстине жыгылды. Өлгөн ангын уурына онын тыныжы буулып турды, база бир бөрү онын тонын јурта тартканын сести, бажынын үстинде дезде база би-

рүзи атыйланып, ыркыранып турган. Томый бажын айландыра бычакла талайып турды. Анайып турала, бирүзин бычактаган. Онын каны жылып агып турган, оноң ийт чилеп кыгзып ийеле, алды орто жыгылды. Тым боло берген. Томый бажын өрө көдүреле, көрзө, оныла коштой чуми жок бөрү жатты, онын мойынынз кан агып турган, байла, карыган бөрү болгодый. Онын боозында томыйдын тере тонынын түги болгон. Эмеш ыраакта, бычактаганынан улам, Томыйдын өлүп брааткан боро нөкөри кунукчылду көзиле көрүп, мойындагы кынжызы жалтырап турды. Томый өрө тура чыгып, оноор тап эдип, ачынганынан тамагы тыксып, тын кыйгырып ийеле, бажынан тудунды...

Көзүн ачып ийди. Сүүнүш озын жанында күлүмзиренет.

— Томый, сен ненин де учун кыйгырып, колыңла талайдын, —деп ол айтты. — Мен сени жаман түштен айырып алдым. Өй жеткен, тур.

Томый уур тонды туура эделе, жүрөксип база уур тынып, канындагы жаар удаан көрүп турды.

— Тан жарый берген, —деп Сүүнүш такып айтты.

Томый тура жүгүреле, сүгүнчилу каткырып, айтты:

— Анайдарда Чолтук тирү бе, мэн тегинге жүрге санааркагам ба?

Сүүнүш оны кайкап көрүп турды.

— Ончозын айдып берерим. Айса, бис ого туштарыбыс, —деп айдала, Томый түргөн кийинди.

Көзүңк өткүрө бозорып аткан тан көрүнди...

КЫШ

Куунын јунгындый јымжак карлу,
Алтайдын кайкамчылу соок кыжы
Турген аккан сууларын тонурпы,
Тураларын агас тондорло ороды.

Суу јарадында быјыраш кайындар
Эрке куруга алдырган турылар.
Јаан јолдорло колхозный обозтор
Бойынын ажын апарып јадылар.

Трубалардан чыккан көгөлтирим ыш
Чанкыр тепери өңинде јылыјат.
Күски, чоокыр кийимин чечип,
Колхозтын сады буурайып тымыйт.

Карлар күннин јүзүн өңдөніп,
Туралар үстине араайын түшкілейт.
Бистин кадалгак кырлардагы кыштый,
Мөңүндий апагаш кыш кайда бар?

АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ КОЖОН

Јиит кожомым, учуп бар,
Байлык крайым керегинде куучында,
Алтайдын ырысту албатызынан
Сүгүнчибисти айдып бар башчыбыска.

Атанып, эки конгон бажында
Бийик сүүриге чыгара жортты.
Ар буткенин аяктап,
Ат үстинен көрүп турды.

Алтай онын көзинин алдында
Жаранып калган кептүү жадарда,
Озогызын сананып, карыган анчы
Оморкоп, мынайда сананды:

„Ажу бербес кырларында,
Ат өтпөйтөн боомдорында
Жолдор салынып, түндү-түштү
Чымалыдый ийде-күчтү,
Чылаарын билбес темир аттар
Ары-бери сунуп турылар.

Кырлардын сыйыны — Кадын суу
Көргөмдө, эмди кайкамчылу:
Кечүү бербейген онын агыны
Колго кирип күрлер салынды,
Ийдези тузалу болуп, журттарды
Ильич одыла жарытты.

Ырада мыны аяктаза,
Озогы сыгыт, онту ордына,
Ондо жаткан улус ончозы
Алтайынын ээзи болды,
Сүгүнчи кожоны текши жайылат,
Иштер ончозы жилбүлү кайнайт.“

Өбөгөн көргөн немезин текши
Жартаар сөс таппазын билди.
Ичкери жортуп, экинчи
Кырга чыгып, тура түшти.

Төмөн өзөк ичин көрди,
Жүреги сүгүнүп, күлүмзиренди:
Жаңы туткан туралар,
Түп-түс, жалбак оромдор.

Ондо ясля, школы, клубы
Тенкейишкен тургылады.
Колхоз журттын ийделу ижи
Көзине жап-жарт көрүнди.

Кыралап салган аштары
Талай толкузындый жайканды.
Бүктө жүргөн уйлары
Керептер кептү жүргиледи.

Меестеги жайылган койлоры
Булут кеберлү көрүнүп турат.
Пастухтардын омок кожоңы
Кырдан кырга жаңыланат.

Мыны көрүп, колхоз анчызы:
„Кандый жакшы жүрүм!“ — деди,
Аттын таскинин силкий тартты,
Жүреги омок ичкери жортты.

Алтайдын туу-кырлары жаан,
Төрөл крайыбыс тўжумду болды.
Кўнле жаркындалган жерибис
Жалакай кўлўмзиренип жадыры.

Айылдарда казыр байлар жок,
Эмди алтайлар жайым жаткылайт.
Колхозный телкем жерлердин
Бўктеринде малдар ўўриле жүрет.

Алтайдын суулары, көлдөри көп,
Алтынду рудниктери жадыры.
Женип алган мөнкў кырлар
Жылдыстар чилеп суркуражып туры.

Тўрген суулары шуулаган
Алтайдын кадалгак кырларында
Бистин тартыжу ла иштин кожоны,
Мевин жинт кожоным, жайылзан.

ЭРТЕН ТУРА КЫРЛАРДА

Алтайдын кадалгак кырларыла,
Мөштөрдin барбак бўрлериле
Алтын чилеп суркурап,
Кўн жаркыны солоньдый жайылат.

Жинт алтай ўй кижн суу жаар
Чалба атту мантадат.
Онын жоон өргөн тулундары
Камчыдый белине согулат.

Алтай кырларында кей ару,
Кайкамчылу кўнчыгыш оттый кўйет.
Топшуурчы жаны жүрўм керегинде
Сўгўнчилу кожондор чўмдейт.

А. ШАБУРАКОВ

КАНДЫЙ ЖАКШЫ ЖҮРҮМ

Учарлу кырдын колтыгында,
Оды жалбыраган кеен одуда,
Алтан жашка једип, бажы
Буурайган Малчы отурды.

Ол колхозтын эн јакшы —
Атту-чуулу анчызы.
Тапкан алузын тоолоп,
Чайлап отурды Малчы.

Чалып чыккан кўннинг чогы
Кырлардын бажында ойноды.
Агаш, таштардын өнтин
Суркурадып јарытты,

Көлөткө араайын ийде салдырды;
Озөккө араайын жылып келди.
Малчынын одузына кўн јаркыны
Тийип, көсти кылбыктырды.

Анчы алузын тоолоп божоды,
Ээрлү адына базып келди.
Арчымагын омок экелди,
Лаптап туруп бөктөрдү.

СЕГЕ МАК

А. САРУЕВА.

Улу Октябрь келерде,
Күндүлү газедис. кожо чыктын,
Социализмди тударыста,
Улу жолды көргүстин!

Биске уур болордо,
Угуп, албатыны көдүрдин.
Ончобысты жууй тартып,
Ырыс жолго көндүктирдин!

Улу Төр өлүске өштү тийерде,
Улузын өчкө көдүрдин,
Жеткер жууктап турарда,
Женер ийдебис көргүстин!

Калжу, каршу өштүни
Кайра ийдип, оодо соктыс.
Улу жерибис жайымын корып,
Телекей албатыга амыр бердис!

Эмди тымык болордо,
Орооныс шыркадан жазарыс.
Төрөлисти байлык эдип,
Кожо коммунизмге келерис!

Чындык большевик газедис,
Сен келбезен, энчикпейдис.
Сенин сыйынын — бичикти
Отура тужуп кычырадыс.

Солунга сонуркак албатын —
Сеге магын жетирет.
Чыккан күннин күндүлөп,
Чөйчөй көдүрип кожондойт!

БИСТИ УЛУ БАШЧЫ БАШТАГАН

Жайым жаткан бистин Советке
Казыр өштү келип тийди,
Канча болгон албатыны
Кул эдерге саванды.

Мактанчык каршу фашист
Москваны аларга шыйдынды.
Мактанган онын планы
Москвадан ыраак чачылды.

Арка жердин өлөңгин
Ажыра базып болбоды.
Албатынын кучине
Анзынып өштү чыдабады.

Кару бистин черүбис
Казыр фашистти сүрдис.
Канга уймалган өштүлөр
Кайра тескерлеп качкылады.

Улу Сталинге баштадып,
Уурчыларды сүрдис.
Уйалбас мандайлу Гитлердин
Уйазын оодып чачтыс.

Ж А С

Кышкы соок күндөр
 Жылу күнлө солынат.
 Кырлардагы кар кайылып,
 Жылым жерлерге агат.

Агаштар бүри жайылып,
 Алтай ичи жараш турат.
 Жүзүн-жүүр жараш куштар
 Жылу жерден биске учкылайт.

Сүреен жакшы эмди Алтайда:
 Сууген жас жедиң келди.
 Жииттерге, карыган – тиженге
 Жаан ырысты жай экелди.

Эне Алтайдын сүуген аны—
 Элик женил мантадат.
 Жалакай чырайлу мениң жазым
 Жыргалду жайды экелет.

Аркадан аккан суучактар
 Агын жааң сууга кожулат.
 Таштарды, кумакты табарып,
 Табыжы жаан, төмөн агат.

Өзөктөги суунун балыгы
 Өрөги кичинең суучактарга
 Балдарын жаандада азырап аларга,
 Жарыш эдиң келгилейт.

Балдар баарчык келгенине сүгүнип,
 Агаш тура уйа жазагылайт.
 Жараш уңдү баарчыктар
 Жаскы күнди мактап кожондойт.

Өзөк кырларды, арка жерлерди
 Күннүн чогы изидип турат,
 Өлөңди, жараш чечектерди
 Күлүмзиренип эркелү жылыдат.

Узакка сакыган жаска сүгүнип,
 Улустар ишке чыккылайт.
 Улу жасты мактаган
 Олордын кожоны угулат:

„Карлу болгон јаландар
Көк өлөңлө јайылды,
Карыган болгон улустардын
Көкүп ойноор күүни келди!“

Јас, менин күүним,
Јажына најым болды.
Јаан јалбак јардыгла
Ундылбас ырыс экелдин.

СТАЛИН БИСТИ ЖЫРГАММЫ

Карануйды жоголткон
Жарык күндий кижиге бар.
Күчиге жокты чыдаткан
Күчтү, сүүген башчы бар.

Жалкын кептү санаазы
Журтка ырыс экелди.
Кунукканды жыргаткан
Ойгор Сталин ол эди.

Ада төрөл орооныс
Алтай журтты изитти.
Алтын тандак башчыбыс
Албатыны жыргатты.

Эне-төрөл жерибис
Эли-жонды сүүндирди.
Жүрүм берген баатырыс
Женүлерге көдүрди.

Күндий жылу чырайы
Күүн-санаамды жарыдат.
Килемжилү ол бойы
Күч-ийдемди тыгыдат.

Күлүмзилү журугу
Жүрегимди сүүндирет.
Оны көрүп жүргемде,
Кичееп иштеер күүн келет.

Кару Сталин адабыс
Омок жүрзин качанда.
Ойгор, терен санаазы
Онбос, өчпөс качанда!

Мокиннинг приказчиги Мишка Буурул ээзининг кеен горницазында¹ бойынын кичинек сагалын колыла тудуп, ады-чуу чыккан миллионшиктиг куучынын кўндүлү угуп отурды.

— Мен сеге, Михайло, мынайда айдарым: алтай киживи меке-лейтенинде килинчек жок. Ненинг учун дезе—ол крестү эмес. Онын сүнези жок, —Мокин горницазында ары-бери базып, куучын-дап турды. —Жандаган жаңы жок.

— Чын-чын, —Мишка жөпсинип айтты, —алтай кижии—ол агаш аразында жүретен тынду неме. Эттен өскө, неме жибес.

— Анайдарла бери ук, —ээзи приказчикке жууктап келди, —Бешпелтирге жетпей туруп, богочынын алты жанында журтап жаткан Такыс деп алтай кижии бар. Ондо уйлар, же, койлор до, мал-дар бар ок. Ол вексель² аайынча меге жүс төрттөн салковой алы-мын төлөөр учурлу. Мен эң баштап ол алымды алар деп турала, кийининде өскөртө сананып алдым. Сен эртенги ле кўнде менин тавромды—олордыйынча болзо, —танмамды алала, ого атанып бар. „Менин ээм алымды тургузала некебей, сакып аларын шүүп алды, сеге бүдүп, жакшызын жетирерге кўүндү деп, ого айдып бер. —Мокин тудунып болбой, каткырынды. —Ого ўзери бу жуук-та становой келип жүреле, Такыстын бастыра малын бичиделе, былаап алар деп айтты, —дезег. Оны жакшыла коркытсан. Оной-доло чикезинче айт. Сен алтайына, ак жарыка журтаарга турган

¹ Горница—тураныг төр кыбы.

² Вексель—төлөйтөн акча ордына берилген бичик.

болзон, бойыннын малынды Мокиннин танмазыла танмалап сал. Онон башка малынды былаап, бойынды десе Јаш-Туранын тұрмезине айдап апарар.—Эмеш унчукпай турала, үзери кожуп айтты:—Барар тужында, аракы алала, бар.

Мишка бойыннын тизезин алаканыла согунып:

— Сүрекей јакшы, Евсей Петрович, сагышту кижі болуп турын,—деп жылбындады.

— Је болор, жылбындаба. Бойым да билерим.—ээзи онын эрмегин үсти.

Мишка заимкадан орой атанды. Ол арташ ташты эбирип, Јаканурды өдөлө, богочыга јууктап келди. Кырдын јанында, кеен өзөктин ичинде тоолу ла алтай айылдар турды. Мишка Буурул омордын бирүзине јортуп келеле, аттан тўжеле, айылга кирди.

— Эзен!

Оттын јанынан јажы јаандай берген кижі көдүрилди.

— А, Михайло, најым. Эзен, Ботур!—деп шакпырады.—Евсей јакшы-амыр јадыры ба?—Такыс Мокин керегинде сурап укты.

— Слерге суракту ийген.

— Кем јок, кем јок,—эки колын чабынала, эпши јаны јаар кыйгырды:—Јармаш! Эт, курут, аракы Дәкел.

— Аракы керегинде шакпырт этпе. Евсей Петрович сего сый эдип аракы ийди.—Буурул полуштопты чыгарып тура, эрмектенди.

— Кандый јакшы,—Такыс сүгүнгенинен көзин јумды,—Евсей Петрович сүрекей јакшы кижі.

— Алтын ошкош, Р деп Мишка јөмөшти.

Аракы божой берди. Каланы Такыс Воропаевти кучактап айдп отурды:—Мокин менин сүрекей јакшы најым. Акча берген, гербовый чаазын бичип берди, Р деп бойыннын куучынын токтотпой турды.

— Шакла ол гербовый чаазын керегинде келдим,—Мишка јакшыркап айтты.—Онын керегинде станавой пристав келип јүрген. Сенин керегинде сурап укты.

Такыстын ээзирги тургузала чыгып, чочымчылу сурады:

— Нени сурады?

— Такыс акчаны төлөди бе јок подеп сурайла, айтты:—Төлөп бербеген болзо, малын былаап аларым, Р бойын десе јаш-туранын тұрмезине айдап апарарым,

— Чын эмеш пе?—Такыс бут бажына турды.

— Је. отур, отур.—Мишка оны тоныннан тартты.—Евсей Петрович станавойло эрмектежи, сени аргадар эбин таап алды. Сега десе кандый да болзо, малынды онын танмазыла танмалазын деп барып айт деди. Олор келзе, сенен алар немези јок болор Сен малынды Мокинге саткан: „танманы көригер.“—деп айдарын

Такыс кунуга берди.

— Сен аланзыба. Евсей Петрович сеге жакшызын жетирер күүндү. Мени тегин ийген эмес.

— Кем жок,—Такыс быжулап айтты,—эрген бастыра малды танмалап саларыбыс.

— Же, карын байадан онойдо айдар керек болгон,—Мишка Такыстын ийинин колыла таптады.—Эмди аракы экел.

Бир частын бажында эзирик Такыс Мишканы кучактап алган, кожондоп отурды:

Айас тенеридий көзвөктү
Jaан агаш турада
Jуртап жаткан најым бар...

Мишка онын колынан араай божонып алала, айылдан чыкты.
— Керек бүткен,—деп ол бойында кимиренеле, адын тужады.
Эргенги күнде Такыс ла Мишка бастыра малды Мокиннин танмазыла танмалап салгандар.

Эки айга жуук ой өттү. Евсей Петрович бойы Такыска айылдап келди.

— Вексель аайынча алымды төлөөр керек, Такыс,—ол катуланып айтты,—канча кирези сакыйтам?

— Э, калак, акча жок,—Такыс айтты.

Бир неделенин бажында Такыс бойынын күдүчи уулчагыла аттарын Шебалинге айдап апарды. Ол ок күнде тан атту Мишка Мокиннин заимказынан атанып, өскө жолло барды. Атанар алдында Евсей Петрович ого мынайда айтты:

— Тургузала Шебалиндеги урядникке барала, Мокиннин жылкызынан аттар жылыган деп угус. Аттарды Такыс уурдап барган болор деп, ээзи бодоп туру дезен. Аттар үзе танмалу.

Учинчи күнде, ярмарка ачылганын билдиртер флаг тургузылган кийинде, Мишка урядникке кожо ат сататан базарда жүрди.

— Такыс ол отуру. Мокиннин аттары, танмаларын көр.

Урядник, кылыштын кайыжын түзөп алала, бир де неме сеппей отурган Такыска басып келди.

— Ады-жолун кем, кайдан келдин?

— Кан-Оозынан. Бешпелтирдин ары жанында журтап жадым.— Коркыган Такыс карузын берди.

— Аттар кемнин?

— Менин.

— Танмалары?

Такыс житкезин тырманды.

— Танмалары кемнин?—Урядник тамла жууктап туру.

— Менин.

— Төгүндеп турун! Танмалары Мокиннин. Сендеги аттар уурунын.

Такысты Шебалиндеги каталашкага отургызып салгандар. Ол ондо үч недеде отурала, айылына жойу жанды. Жармаш ыйлап отурды:

— Мишка келип жүрди, бастыра малыбысты Кан-Оозына айдап апарды. Уйлар да, аттар да Мокиннинг малы, танмалары онын деп айтты.

Такыс унчукпай турды: бойыннын ачурканганын эмегенине билдиртерге жарабас. Койынына бир болчок курут сугала, Мокинге барды.

Евсей Петрович бойыннын чындык приказчигиле кожо горницазында отурган.

— Сеге не керек, — Такысты көрөлө Бкату сурады.

— Евсей Петрович, најым, — Такыс колын ого сунуп, эрмектенди.

— Мен сеге кандый најы болдым? Сенин најыларын жаштуранын түрмезинде Дотургылайт. Сени узактан Рбери сакып жадылар.

— Најы! — Такыстын көзинен жаш ага берди. — Малымды ойто бер. Курсак жок канайып жадарым?

Көөркий Ттизелерине турала, Мокинге Ујууктап, онын будына бажырып, жайнады:

— Жармашты, малайканы неле азырайтам!

Р Евсей Петрович каркылдап, сагалын сыйманды.

— Михайло, ого танмазы жок бир уй ла бир ат бер. Мынан баргай, вексель ондо.

— Мевинг малымды!.. — Такыс тазырайган көзиле коjoyымды көрди.

— Сени түрмеге отургыспаган учун спасибо айт, — деп айдала, Мокин көзнөк жаар бурулды.

торколо сырып, топчыла чүмдеп, тон этсин деп бердилер.

Je үч келиннин бирүзи де ийне тудуп көктөп билбес, эдирек алып ийлеп билбес, күйгөн төнөштөрдий отурдылар.

Үч карындаш эмегендерин көмөлөп айдала, Сынару сыйынына бердилер. Сынару билбесим деп айтпай, болбозым деп мойнобой, алу терени алала, торко тондорды көктөй берди.

Үч карындаш Сынаруны мактап, эмегендерине адылып турар болдылар.

Сынарунын андый ус болгонына, үч жеңеги күйүнип турар болдылар. Үч карындаш андап барганда, Сынаруны согуп, жаман көрөр болдылар,

Сынару көөркий ыйлап-сыктап, акыларына айтпай жүрөр болды. Ыйладым деп айтпас болды, соктырдым деп комудабас болды. Онойып Сынару көөркийдин ачулу жүрүмү башталды.

Бир тушта, Сынарунын үч акылары, андап-куштап атана берерде, үч жеңелери Сынаруны өлтирер деп сүмелештилер. Олордун чугулу сүрекей кату болгон. Сынаруны бажын кезип, эмезе бууп, эмезе отко өртөп өлтирерин олор ассынып, оны сүрекей кыйнап өлтирер деп жөптөштилер. Айылдын төрүндө төрт кайын өзүп турган. Качан үч эмеген Сынаруны соккондо, Сынару анда, ол төрт кайыннын төзине барып, ыйлап отуратан. Сынарунын эки көзинин жажын ол төрт кайыннан өскө бир де неме көрбөгөн.

Je кызыл энир кирип келерде, байлардын теек кыстары—үч келин, Сынаруны төрт кайыннын будагына, төрт шанкызынан өрө тартып, буды жерге тийбегедий эдип, илип салдылар. Бажы-жүзине түкүргилеп, жаман-жакшы айткылап, үч куртулар айылдарына жүре бердилер.

Көөркий Сынару, эки көзинен жаш төгүлүп, куйка бажы-ачу коронду сыстап, чечинип алар аргазы жок, айырып алар нөксри жок, түни-түжиле үч конокко ыйлап-сыктап арай өлбөй турды.

Je ол тужында түндө карындаштары жандылар. Айыл эжигине жеткенче, ат чакызына түшкөнчө, айылдан кижичыкпады, олорды кем де уткыбады. Үч карындаш алан кайкап, мендей-шиндей кошторын түжүрүп, артынчагын айылдарына кийдирдилер.

Үч келиндер училези айыл ичинде отурдылар. Айылда не болгонун сестирбеске, аа-коо былтартып отурдылар. Кара жаныс Сынару айыл ичинде жок болды.

Үч карындаштын жааны отурган келиндерден сурады:

— Андап-куштап жүреле, айылыбыска жанганыста, кара жаныс сыйыныбыс Сынару бисти уткып чыгатын. Биске болужын жетиреле, курсагыбысты жакшы тойдыратан. Ол кайдаар барган, не көрүнбөйт?

Онын үйи—жаан келин карузына айдат:

— Кайдан көрөтөн оны! Байала бого ыйлап-сыктап, мени эр-

ге бербей турыгар деп комудап јүрген эди. Эр бедиреп барган ба айла эрликке барган ба, оны кем билер!

Ўч карындаш анча-мынча угуп, алаң кайкажып отурдылар. Онон јаан карындажы тышкары чыгып, айылдын эжигине отура-ла, кожондоды:

Карала торко тонымды
Кем кийетен, Сынару?
Кара јорго адымды
Кем минетен, Сынару?

Кызыл торко тонымды
Кем кийетен, Сынару?
Кызыл јорго адымды
Кем минетен, Сынару?

Ага-карындажын таштайла,
Айылдан ырап не бардын?
Айдышкан эжин бар болзо,
Акыларыннан не јажырдын?

Эрге барба деп айтпадым,
Эжин барда, баргайзын.
Јуртка барба деп айтпадым,
Јажын барда, баргайзын.

Ого неге чугулдадын.
Ой! Сынару, Сынару.
Биске неге тарындын,
Ой! Сынару, Сынару.

Сынару агазынын кожонун угала, айылдын төринде кожондойт:

Төрдө турган төрт кайын
Көрүп ийзен, акайым.
Төбөмдөги төрт шаңкыдан
Буулап койды, акайым.

Јуртка барар дебедим,
Јенелеримнинг төгүни,
Эрге барар дебедим,
Јенелеримнинг кыйыны.

Ой! Акайым, акайым,
Ойын јоктон айдадым.
Өчүп-өлүп браадым,
Айырып алзан, акайым.

Јаан карындажы Сынарунын ый өткүрө кожонун угала:
— ТФу! Бу Сынарунын уни кулагыма өдүп калтыр!—деп айдала,
келтегей кулагын кезе согуп таштайла, айылына кире берди.
Онон ортон карындажы чыгала, кожондойт:

Јаш кайыннын јажыл бүр,
Јас келгенде, јажарар,
Јаш уурелер јүрзе, бир
Јанып келер јаны бар.

Санаан јеткен эжиннен
Сени айырыбадым, Сынару,
Јуртка барар күүнингнен
Јандыра айтпадым, Сынару.

Ненин учун өөркөдин,
Ой, Сынару, Сынару?
Неге биске тарындын,
Ой, Сынару, Сынару?

Айылдын төриндеги Сынару эки көстин јажыла јунунып, јажык униле кожондойт:

Төрдө турган төрт кайын
Көрүп ийзен, акайым.
Төбөмдөгги төрт шанкы
Буулап койгон, акайым.

Јурт бедиреди дебегер,
Јенелеримнин төгүни.
Эр бедиреди дебегер,
Эмегендеригердин мекези.

Көстин суузын мен төгүп,
Слерди јаман айтпагам.
Канча кыйын шыра көрүп,
Слердег тудуш јажыргам.

Өлгөлөктө, айырып ал,
Ой, акайым, акайым.
Өчкөлөктө, чечип ал,
Ой, акайым, акайым!

Ортон карындажы оны угала, база јаан карындажы чылап ок айдала, айылына ойто кире берди.

Калганчы учында очы карындажы тышкары чыгала, саяа? кап бир канча турала, онон кожондоды:

Тату эмчек бу болзо,
Тартып бирге эмгеник.
Тар карынга бу болзо,
Бирге жадып өскөнник.

Жаш ла бойы жүреле,
Биске неге өөркөдин?
Журтка барар күүнүндү
Биске айтпай не жүрин?

Жаныс аяактан аш ичерге
Жанып ла келзен, Сынару.
Журтка барар күүнүң сеге
Жажыт болбос, Сынару!

Ой, Сынару, Сынару,
Кайда бардын, Сынару?
Ой, Сынару, Сынару,
Жанып келзен, Сынару!

Бойы десе ыйлай берди.
Оны угуп, Сынару калганчы бар күчүн жуунып алала, карузы-
на кожондойт:

Төрдө турган төрт кайын
Көрүп ийзен, акайым.
Төбөмдөги төрт шанкы
Буулап койды, акайым.

Кижиге күүним жеделе,
Килинчекке кирбедим.
Эрге барар мен дейле,
Эл-уйатка түшпедим.

Төрт кайыннын төзине
Жыргайын деп келбедим.
Төстү журтту жөнелериме
Жаман көрдирип кыйнаттым.

Төбөмдөги төрт шанкы
Ачузын онын кайдайын.
Кожо чыккан карындажым,
Айырып алзан, акайым!

Кичу карындажы Сынарунын кожонун тыгдап угуп турала,
алан кайкап, чатла ондобой салала:

— Тфу! Бу Сынарунын үни кулагыма өдүп калган эмеш пе?—деп айдала, келтегей кулагын кезе согуп ийеле, базала тындай берди.

Айдарда Сынару кожондой берди:

Астыккан бөрү үн укса,
Ўурин бедиреп мантайтан.
Алды-кийинин жыткарып,
Ўурин бедиреп табатан.

Эрмек-сөзим билип болбой,
Эки акым жүре берди.
Эмди сен де ондоп болбой,
Эжиктең ырап барбадын.

Төрдөг көрзөн, акайым,
Төгүн эмес, акайым.
Мени айыры, акайым,
Меке эмес, акайым.

Кичү карындаш чатла чыдажып туруп болбой салала, айылды эбиреде жүгүрип барза, чындапта анда, айылдын төринде төрт кайыннын будактарына Сынаруны төрт шанкызынан кере тартып буулап салган мында турды. Жаба жүгүрип келеле, жалмажындагы кынынан бычагына ушта тартып, Сынарунын төрт шанкызын кезе согуп ийерде, Сынару жерге келип түшти. Онон Сынару жүк-ле ондонып келерде, кичү карындажы онын колынан ала койуп, айылдын ичине жединип кирди. Анда үч карындаш үчүлөзи Сынаруны шылап тура берди. Же Сынару акту сөзин айдып та турза, темей болуп турды: үч келин—онын үч жегези, Сынаруга сөс айттырбай, былааш кептү айдыжат:

— Эр керек деп сыктабай кайттын, эмди неге төгүндөйзин?

— Унчукпа, унчукпа, бойыннын бурунды биске жондобо! „Эжим бар, барадым, эрге мени бербедигер, барып мен буунадым,“—деп эки конок ыйлабадын ба, курту!

— Төгүн, төгүн, төгүн! Бойыннын куртун бадынбай туруп, бисти керекке сукпа, көрзөн, ол куртуны!

Айылдын ичинде тал-табыш сүрекей ле болды, мылтык та атсан, угулбагадый. Үч кадыттын табыжы үч карындаштын да санаазынан болгой, одус та кижинин бажын чайкалкадый болды.

Онон үч карындаш Сынаруны ок көмөлөп, адылгылап, согуп турала, айылдын иргеези жаар таштап ийдилер. Көөркий Сынару ыйлай-ыйлай, ого ло жада, уйуктап калды.

Үч карындаш бай кадыттарыла жымжак төжөккө жадып, жылу

конгылап алдылар. Эртенгизинде, тату-тамзык курсагын ичкилеп алып, база андап жүре бердилер.

Үч келин Сынаруны согуп, тееп, камык ижин иштедип те турза, оноң ары сананып, азийгы жобин ундыбай турдылар. Канайып та болзо, Сынаруны олтирер дежиң, арга-сүмезин бедиренип турадылар. Эжиктин үйдинен терени тогус аршин оро каскылады, тогус чардын терезин экелип, айылдын кыйынтызынын жанына кара казанга жибидип салдылар. Эмди Сынаруны тогус аршин оронун түбине салала, тогус чардын чий терезиле жаап тумалап салар деп шүүштилер.

Үч карындаш жанарынан үч конок озо, Сынаруны канчала керек макалары канганча токтокойло, тогус аршин оронун түбине таштайла, тогус чардын жаш терелериле базырып, үстинен тобыракла көмүп салдылар. Бойлоры үч башка айылдарына баргылап, эрлерин сакып, уйуктай бердилер.

Үч коноктын бажында, үч карындаш андап тапканын артыңган, айылдарына жанып келдилер. Ат чақызына жеткилеп, аттарынан түжеле, артыңчактарын түжүрүп турза, айылдардан кижичыкпас болды. „Өлүп калган улус па, та өзүп турган улус па?“—деп алаң-телен кайкажып, араайынан эрмектежиң турдылар.

Оноң үчү үч башка айылына киргилеп барза, үч кадыттары ончозы уйуктагылап жадылар. Үч конокко чыгара айылдын ичинде от күйбеген, үч конокко уйларын саабаган, үч күнге чыгара бозулар азыралбаган, чапчактагы чегеендери өткүре ачып, көөрчөктөлип көөртигеле, чапчактарын жара тееп койгон эмир. Үч карындаш эмегендерин арай-керей ойгозып алып:

— Үч кадыт, үчилегер неге мынайып уйуктап жадыгар? Өлгөн улус па, айла тирү улус па слер? Уй-сайды не саабас, бозу-торбокты не көрбөс? Бу Сынару база кайдаар барган?—деп сурагылап турдылар. Эмегендери арай-керей тургылап алала, эстейбустай билбеечи болуп, айдадылар:

— Сынаруны бистен не сурайдыгар? Слер атанып баргалы, ол биске амыр-энчү бербеди. „Эрге ле барадым, эрге ле барадым,“—деп сыктап жүргөн. Канча конокко чыгара ыйлап-сыктап, биске түште болзо, амыр бербес, түнде болзо, уйку бербес басып жүреле, кайдаар балузы бада берген болбогой? Ай кулагыбыс амыраганнан бери үч конды. Мал-уйды, бозу-торбокты да көрөр кижі жок,—дежиң отурдылар.

Үч карындаш эмегендерине адылып-адылып, үчү арай-керей от одургылап, арай керейден курсактарын аскылап, ажанып алдылар. Же кандый да болзо, кожо чыккан сыйыны үч карындаштын сагыжынан чыкпай турды.

Жаан карындажы тыштанып жадала, сырангай энчикпей тышкары чыгып, ары-бери басып жүреле, кожондоды:

Жажыл торко өлөннөн
Жараш чечек жайылдын.
Жанына жууктап келеле,
Ўзүп болбой ачындым.

Жаштан ала Сынарула
Жажын кожо өскөнім.
Журтка барар жолына
Жаман сагыш билбедим.

Айылдан жоктоп, мен сени
Таппай калдым, Сынару,
Ал-жүрегим торт мени
Энчиктирбейт, Сынару.

Кажы бардын, Сынару,
Кайран сыйыным, Сынару.
Айдып берзең, Сынару,
Айылына жанзан, Сынару!

Сынару кайдан да алыс жерден кожондогону угулат:

Эжик иргеде жаан оро,
Көрө койзон, акайым.
Тогус чардын терезин
Ачала койзон, акайым.

Үч жөнөмүн кыйыны,
Билип алзан, акайым.
Үргүлжиге жарыктан
Айырыр болды, акайым.

Оны билбес, акайым,
Неле болдын, акайым.
Ой, акайым, акайым,
Айырып алзан, акайым!

Сынарунын жайнулу кожонун жаан карындажы угуп, ондоп
албай салала, озогы чылап сананала, калганчы кулагын кезе со-
гуп ийеле, ойто айылы жаар кире берди.

Экинчи карындажы база жадып, Сынару жылыганына энчик-
пей, тышкары чыгып, база кожондоды:

Көлдин суун ичкенче,
Кара-суудан не аспас.
Көстүн суун төккөнчө,
Карындаштарга не айтпас.

Элде-јондо эжине
Барар күүнүн тутпадым.
Эрмек-сөзүн келишкенде,
Бистен незин жажырдын

Барган јерин бар болзо,
Бардым мен деп айткайын,
Тапкан эжин бар болзо,
Алыштым деп айткайын.

Карындажынын үнүн јарт угуп, Сынару тогус аршин оронун
гүбинен карузын берип, кожондойт:

Ўур бедиреп барбадым
Үч јенемнин кыйыны,
Јурт бедиреп барбадым
Јараш јенемер шыразы

Эжик иргеде јаан оро,
Көрө койзон, акайым,
Тогус чардын терезин
Ача койзон, акайым,

Мени укпай кайттыгар.
Меге келбес кайттыгар?
Айырып алзан, акайым,
Јайнап, сени сурайдым.

Ортон карындажы ос-пос угала, сөстөрүн ондогон јок, базага
калганчы кулагын кезе соголо, айылына ойго кире берди.

Арт учында очы карындажы айылынан чыгып келеле, ачу ко-
ронго бастырып, кожондой берди:

Ада, энем өлөрдө,
Айткан кару сөзи бар
„Аштап, түрөп јүрзе де,
Акту бойыгар ташташпагар!“

Бузулбас сөсти ундыырга,
Буур менде јок беде?
Эртибес сөсти ундыырга,
Эзедү менде јок беде?

Јагыс сыйным Сынару
Јуртка барарын јажырды.
Јагыс бойы кунугып,
Јажынып менен ырады.

Эштү болзон, сыйыым Сынару,
Эжим б р деп айдып бер.
Јүрттү болзон, Сынару,
Јуртым бу деп айдып бер.

Тогус аршин оронын түбинде тумаланып јада, Сынару, көс-
тин жадын көл төгүп, калгаачы кучин жуунып, карузына кожон-
доды:

Эки карындажым чыгарда,
Эки такып јайнагам.
Экилези јайнума
Кару бербей јандылар.

Эжик иргеде јаан оро,
Көрө койзон, акайым,
Тогус чардын терезин
Ача койзон, акайым.

Акту сөзимди айдарга,
Ал-кучим чыга берди.
Арт учында, акайым,
Айырып алзан, акайым.

Јаш корумнын түбинен
Чыгарып алзан, акайым.
Айдар сөзим ол тушта
Јажыт јоктон айткайым.

Очы карындажы оны угала айдат:

— Э-э чаалда! Бу менин кулагымнын кубулгазы эмеш пе,
Сынарунын кожоны кайдан угулат?—деп бойы дезе экивичи ку-
лагын кезе согуп, таштайла,—акыр, оро деп айтканы нези, эжик
иргеде дегени нези? Ол Сынарунын эжигин барып касса, кай-
дар,—деп шымырана әрмектенип, барып Сынарунын айылынын
эжигинде тобыракты будыла тееп ийерде, чардын куйругы кө-
рүнип келди. Ол куйруктан алала, тартып ийерде, тобырагы
туура эжиле берди, тогус кат терелерди ача-ача тартып ийерде,
Сынару онон көрүнди. Тогус аршин оронын түбинен Сынаруны
чыгара тартып алала, айылынын ичине экелип салала, Сынару-
нын табылганын барып, карындаштарына айтты.

Үч карындаш, үч келин, Сынарунын айылына жүгүришип кел-
дилер. Үч јененин табыжына, үч оостын түкүрижине кижичы-
дап болбос болды.

— Эр бедиреп тапканын ол, ойношторын сени оронын түби-
не көмүп салтыр! Эмди не деп актанарын, эмди бурунды кем-
ге јондоорун? Уйалбас ийт, шилемир!

Сынаруга ун де чыгарарга бергилебеди. Уч карындаш бир де аайына чыгып болбой, уч кадыттын сөзүн угуп, бүделе, байала Сынаруны согуп, арбап, айылдын иргези жаар таштап ийдилер. Онон бойлоры чыгып, айылдарына жанып барала, амыр уйкузун уйуктай бердилер.

Айланайын, Сынару ачу коронго түжүп, көстөринин жажыла жуунып жада, танары жуук уйуктай берди. Же канайдар, жиген жаак кугарар, жидирген жаак кызарар. Качан бир тушта бу кеп сөстүн чыны Сынарунын жүрүмине байла жарадылу болор болбой?

Эртен тан адарда, уч карындаш уйкудан тургалакта, уч келин Сынаруны сого-чаба уйкудан тургуза тартып алып, уй-малын башкарага сүрүп ийдилер. Сынару көөркий, — жоо деп айтпас, жок деп мойнобос, ижин иштенип жүре берди.

Уч сайрам кадыт уч эринё жапсыжып, кол-будына оролышкан, коп-сайгагын жетирген жүгүришкилеп жүрдилер. Уч карындаш уйкудан туруп, курсак-тамагын ичип алала, база андаар дежип атана бердилер.

Уч кадыт эрлерин атандырып ийеле, байала Сынаруны базар-өлтирер сүмезин бедирей бердилер. Малта бычакла өлтирзе, улус көргөдий, отко өртөзө, жыт болгодый, — чатла аргазын таппаганда мынайда сүмелештилер: Сынаруны карындаштарынын бойлорына өлтиртер. Оны эмди сыранай кулагынан укпас үскер эдип салар. Сынарунын карындаштары эрмек сураза, ол эрик жок унчукпас. Онон улам карындаштары өлтирип салар деп, сүмө бүтти. Уч карындаш январ алдында, уч кадыт Сынарунын эки кулагынын уйдине толтыра корголжыннан кайылтала, туй уруп салдылар. Сынарунын кулактары укпас болуп калды.

Сынару эмди аргазы чыгып, тудушла ыйлап отурар болды. Уч карындаш жангылап келдилер. Аткан андарын түжүрүп, аттарын соодып салала, айылдарына кирдилер. Уч кадыт биригип алып, коп-коодун жетирип турдылар:

— Бу Сынарунын кылыгы сыранай кубулды. Эрге ле барадым, эрге ле барадым деп, эки кулагыбысты амыратпай, туни-түжи ыйлап-сыктап жадат. Эмди бисле эрмектешпес те болды. Мынын бир аргазын табар керек дежип отурдылар.

Уч карындаш Сынарунын айылына барып, онон эрмек сураза, унчукпас ыйлап-сыктап отурар. Уч карындаш кайкашкылап, учында чугулы да туда берди. Онон учу отура жөптөштилер. Оны эмди тортло өлтирип салар дештилер. Төстү журтыбыска шоот болгончо, тортло оны жок эдер дештилер.

Сынаруны өлтирерин очы карындажына жакардылар. Очы карындажы Сынаруны жединип алып, агаш ортозына апарды. Ол апарып жада, сананды: „Же мыны өлтирип те меге ненин тузазы түжер, мыны тирүге ле, кайдаар-кайдаар таштаар.“ — деди. Онон бир агаш кайырчак эделе, Сынаруны онын ичине салала, туй ка-

дап салды. Онон бир чарды туйуктап сойоло, онын ичине ол кайырчакты сугала, оозын туй буулайла, агын сууга таштап ийди. Туйук чардын терези сууга чөйбөй, сууды төмөн агып жүрө берди.

Очы карындажы агаларына келеле, Сынаруны өлтирип салдым деп айтты.

Көөркий Сынару түни-түжин эзебей, түргөн суунун чакпынына ары-бери такпай чылап чарчалып, агып браадат. Онон бери күндөр ээчий күндөр өттү, түндөр ээчий түндөр өттү.

Ол бйдө учурал болуп, жети уулдар түргөн суунун жарадында балык шүүп жүрдилер. Жети уулдын бирүзи сууны төмөн агып клееткен тастайта үрүп салгач чардын терезин көрөлө, нөкөрлөрине кыйгырды:

— Чар агып клеет! Чар агып клеет! Тудыгар, тудыгар!

Балык шүүп турган уулдардын бирүзи жүзүп барала, чардын терезин тудуп алып, куйругунан тиштенип алала, ойто жарат жаар жүзүп келди. Чардын терезин жаратка чыгарып алала, көрзө, ичинде кату-кату кырлу неме жүрди. „Бу не атазы болотон,“—деп кайкажып, чардын терезин жара кезип ийерде, онон бир кайырчак чыкты кайырчакты оодып ийерде,—Сынару туруп келди. бойынын жаражыла ончозын кайкатты. Жетүлези оны алар күүндү болды. Бирүзи мен аламам, бирүзи мен аламам деп былаашкылап турала, керижип, согушкылай берди. Учы-учында бирүзи айтты:

— Акыр, уулдар! Ол кыстын бойынан сурап угалдар. Бойы талдап алзын, кемге күүнү жеткенин бойы билзин.

Келип, Сынарудан амадаган сурагын сурап турдылар. Же Сынару бозокой унчукпас, эки көстөрүн жыпылдадып ла турат. Учы-учында жети уулга жарт болды—кайкамчылу бала кулактарынан артап калган—үскер эмтир. Жети уул жетүлези улу тынып, үшкүреле, алтузы алты башка база бердилер. Же жетинчи кичинек уул—Сынаруны суудан чыгарып алачы уул, Сынарунын эки колынан келип алала, эки качарынан окшоп, айдат:

— Же учурал болуп, мындый жараш бала меге табылган туры. Эки кулагы үскер де болзо, эки качарынын жаражы сүрекей, эки колы база кадык, байла курсагыбысты табарыбыс!

Онон ол уул Сынаруны колынан жединип, айылына алып барды. База ас-мас бозу-торбогынан сойуп, аракы-темин жууп алып, жамандыра той эделе, экү эптү-жөптү журтай бердилер.

Сынару оозыла эрмектензе, кулагыла угуп болбос, апшыйагы—иит уул кулагыла укса да, колыбыла имдеп болбос—эки жүк арайдан эки бойын ондожып, билижип жүрдилер.

Бир күн Сынару бычакты алала, апшыйагына берди, бажымды кырып бер деп, айтты. Жуук айыл жок болгонынан, Сынарунын бажын кырып берер уй кижиге жок болгон. Обөгөни бычакты алып, Сынарунын бажын кырып отурала, көрзө, Сынарунын кулагынын

ичинде неме кажайып жүрди. Онон оны шибегейле чыгара тартып аларда, бир тулку корголжын эмтир.

Сынарунын кулагы жарый түшти. Эмди апшыйагынын айтканын жарт уга берди, келтегей кулагында корголжынды база чыгарып ийерде, Сынару озогызынан он артык, эртегизинен эки артык угар боло берди. Јаат бойлоры сүрекей сүгүндилер. Эки бойы жаңыла жакшы эрмектежип, ойногон каткырған отура берди, ырыстын учы-куйузы билдирбей турды.

Айлар ээчий айлар өдөт, жылдар ээчий жылдар өдөт. Ырысту јаткан Сынару сүүгөн эжиле күн өткөнүн сеспей, жыл өткөнүн билбей журтап јаттылар. Анча-мынча журтадылар, Сынару бир уул бала тапты. Онын јаражына бастыра јаткан журт кайкап турды. Онон ары ас та болзо, малына мал кожулып, ырызына ырыс кожулып, Сынару журтап јадат.

Ол өйдө Сынарунын кичү карындажы сүрекей кунугып жүрди. Согононын бажындый сок жаңыс сыйынын сууга таштап ийеле, онон ары сыйыныла не болуп барганын билбей, санааркап жүрди. Та өлгөн, та өскөн—бир десурузы јок. Кажы-бирде Сынаруны бир ле болгон өлтирип салзам, кайдат деп карык сананат, кажы-бирде дезе ойто Сынаруга ачынып, ачу корон ыйлап жүрет.

Кара жаңыс сыйынын сыйрып алган тос чылап өртөп салала, онон онын керегинде бир де неме сананбаска сүрекей күч.

Сынарунын очы карындажы онойып кунугып жүреле, „Јаңыс сыйыным Сынару өлгөн болзо, сөөгин таап јууп саладым, тирүү болзо, журтаган јерин таап, бойын көрөдим,“ деп сананала, айылы журтын таштап, алган эжин аргырып, агаларына да айтпай, агын сууны төмөн базып ийди. Арал-чырбагал ортозыла, кумак-сайдын үстиле, агын суунын јарадын ајыктап жүрүп, Сынаруны бедиреп жүрди. Түн болгондо, ыйлап јадат, түш болгондо, кунугып жүрет. Кажы бирде бедиреп, бедиреп, арыганда, суунын јарадына отурып алып, карык сананып, ый өткүрө кожондоп отурат:

Түрген суунын јаказын
Түгезе керип бедредим.
Түбекке түшкен сыйынымнын
Өлгөн сөөгин таппадым.

Агын суунын јаказын
Айлана базып бедредим.
Ага берген сыйынымнын
Акту сөөгин таппадым.

Тас карынга бис экү
Тапчыдынбай јатканык,
Ак жарыкка чыгала,
Тарынышпай жүргеник.

Эки агамнын сөзине
Эр ле бойым киреле,
Түрген суунун түбине
Сени таштап мен ийгем.

Көөркий сыйным Сынару,
Көрүшсебис бойун бил:
Өлтирзен де сен акту,
Өскүрзен де тап сенде.

Жаман сагыш кирижип,
Жаныс сыйным астыкты,
Оны бедиреп таппазам,
Менин де өлөрүм артты.

Опойып кожондоп, комудап, көстинг жажыла жунунып алала,
базала катап тура түжүп, арал ичин аралап, кумак-сайдын усти-
ле жүгүрүп, бедиреп жүрди.

Базада анча-мынча жүрүп бедиреп турала, көрзө, суунун жа-
радында анча мынча айылдар туру. Оны Сынарунын очы карын-
дажы көрөлө: „онон барып сурап укса кайдар?“—деп сананды.

Онон олайылдарга жедип барала, бир карыган уй кижиден сурады:
— Бир-эки жыл мынан озо, бир кыс бала сууга түжүп, ага бер-
ген эди, онын өлгөн болзо, сөөгү табылганын, тирү болзо, жат-
кан жерин уктыгар эмеш пе?

Карыган эмеген уни тыркырап айтты:

— Эйе, би-би-лерим, бала ба-бар, үч жыл мынан озо, сууда
агып клееткенин балыктап жүрген балдар көрүп алала, тудуп ал-
ган эди. Сүрекей жараш...

— Эмди ол кайда, капшагай айдыгар, жаанак!—деп энчикпей,
кыйгырды.

— Ол эмди мынаар ол турган айылда жаткан бир өскүс уулга
барган, анда жадыры ошкош эди...—деп карыган эмеген айдарда
ла, Сынарунын очы карындажы, буттарын да сезинбей анаар жү-
гүргөнчө ле барды.

Барган ла бойынча, эжикти ача тартып ийеле, Сынаруны көр-
гөн бойынча, сагыжын ычкынып, жыгыла берди.

Көөркий Сынару карындажын көргөн бойынча сүгүнип, онон
ыйлап, өрө тартып, бир ыйлап, бир каткырып турды.

Жүк арайдаг Сынарунын карындажы ондоноп келеле, Сына-
руны кучактай алып, көстинг жажын көп төгүп, онын бастыра эт-
кен жаманын таштазын деп жалынып, сурап турды.

Же Сынару карындажына чугулдабады. Оны токунадарга кичее-
нип, карын ундыбаганын жакшы деп, айдып отурды.

Жүкле эмди, агалу-сыйынду экү бастыра не болгонын билижит.

эптү-јөптү эрмектежип, каткылу јерге каткырыжып, ачулу јерге ыйлажып отурдылар.

Сынару көөркий аштын болзо, амтандузын асты, аракынын болзо, ачузын белетеди. Агаш столын жылдырып турат, амтанду ажын салып турат. Онон уулчагын кычырып алала, айтты:

— Таайын келди, балам, бу чөөчөйдү амзап бер? Кожонбы-ла чүмдеп бер.

Сынарунын уулчагы айдат:

— Таайым келди деп, кандый кожон кожондоп берейин?

Анайдарда, Сынару уулчагынын кулагына шымырана айдып берди. Уулчак аракылу чөөчөйдү алала, таайынын алдына барып, јараштыра чөгөдөй отурып алып, чичкечек коо ўниле кожондоды:

Уйалбазан, таайым,

Ур аяктан аш ичсен.

Сыйрылбазан, таайым,

Сырлу аяктан аш ичсен.

Таайы угуп отурала, уйалганына јердин кады јаар ойылып тўшсе де, јеткил эмес болгондый кирезин эзединип, огурып ыйлай салып ийеле, айылдан чыгара јүгүрди. Бир де јерге токтобой, айылын көстөп јүгүрө берди. Уулчак аракылу чөөчөйин колына тудунганча, отурып калала, таайынын онойып барганына кайкап, көстөри алырандап отурала, энезинен сурады:

— Эне, таайым кайтты, не керек качты?

— Је, сенин таайларын ончозыла андый, уйалчан улус ийне!— деп Сынару айтты.

Уулчак чөөчөйин тургузып ийеле, төжөги јаар терен ўшкүрүп, база берди.

ФОЛЬКЛОР

Ленинге мак

Темир кептү санаазын
Терен сананган Ленин. ✓
Телекейдин үстінде
Ырыс жайган Ленин.

Ойгор, терен санаазын
Бек сананган Ленин.
Жоктулардын жүрегіне
Күн чалыткан Ленин.

Кулга жүрген албатыга
Жайым берген Ленин,
Кунугып жүрген бистерге
Жыргал берген Ленин.

Өштүлерди чачарга
Бисти үреткен Ленин,
Коммунизмге жолысты
Жарыдып берген Ленин.

Жаңы Алтай

Жаскыда өскөн чечектий
Жаш жүрүмис чечектейт.
Жараш чанкыр Алтайда
Карануй жоголот.

Jaан жалбышту одудый
Тандак ойноп көрүнөт.
Бистин айткан сөстөрдө
Чечектү Алтай макталат.

Жыраада куштар кожондоп,
Жажына уя ол тартат.
Жаңы Алтайды чүмдеген
Ырысту кожондор чөйилет.

Сталинге кожон

✓
Жерлердин үстин жылыткан
Жаркынду кўннин чоктузу.
Албаты жүрегин изиткен
Улу кижинин изўзи.

Карануй тўнди жарыткан
Ай жаркыны ол болды.
Ырыска бисти экелген
Сталин баатыр ойгөры.

Жайым жүрүмди биске ол
Жартап элбек көргүскөн,
Мун оттордон жаркынду
Жажына Алтайды жарыткан.

Партия ла Совет жан
Жадын, ишке ырыс берди,
Улу ада Сталинди
Чүмдү кожонло мактайлы!

Улу Октябрь

Ленин ле Сталин жарыткан
От жалбыштый Октябрь.
Ончо бисти жыргаткан
Жарык кўндий Октябрь.

Жокту-жойу албатыга
Жүрүм берген Октябрь.
Жоон мойынду байларга
Жоткон болгон Октябрь.

Каан јутпанын кынјызын
Ўзе соккон Октябрь.
Тер агыскан бистерге
Јайым берген Октябрь.

✓ Кара булут өткүре
Кун чалыткан Октябрь.
Каан јанын антарып,
Ырыс берген Октябрь.

Сталиннинг сөзи

Баатыр кептү учатан
Кан-кереде куш јараш.
Улу Сталин адабыс
Биске берген јадын јараш.

Албатынын кожонгы
Ончо јерге јайылат,
Ада Сталин айтканы
Ончо јургка угулат.

Темир куштын канады
Тенери булудын кезе чийет.
Төрөл Сталиннинг сөзи
Телекейге өдө берет.

Сталинский Конституция керегинде

к о ж о н

Төрөл Алтай јерине
Бөкө шонкор учуп келди.
Ада Сталин бистерге
Улу закон чыгарды.

Баатыр куштый самолёт
Булуттардан јалтанбас.
Бистин күчтү законыбыс
Бек тайгадый бузулбас.

Кааннын јаны тужында
Карануйда јурдибис,
Эмди колхоз јуртыбыста
Јарык кунди көрдибис.

Бийик агашту кырларда
Куштардын ўни угулат.
Бастыра Алтай журттарда
Жаңы закон макталат.

Тўмен чечек жаланга
Кебис кептў жайылды.
Жаңы закон журттарга
Жыргал, ырыс экелди,

Кадын сууны кечире
Жаан кўрлер эдилди,
Улу закон ороонды
Жаан өзўмге экелди.

Тўмен суулар биригип,
Жаан талайга агып барат.
Карындаштакан албаты
Ырысту жүрўмге барат.

Жаан ырыс

Алтай жердин кырлары
Жылу жакы тонду,
Слерде жүрген ан-куштар
Алтын ошкош баалу.

Төрөл менин кырларым,
Кўркўреп аккан суулу,
Слерден ороонго жыл сайын
Камык жөөжө төгўлет.

Мен—анчы, слерде андап,
Жаан ырыска јединдим:
Жылдан жылдарга алу таап,
Төрөлгө керектў кижидим!

Суўген Советский орооным,
Сен мени ырыска экелдин!
Јетен жашту бойым
Јиит кижидий андап жүредим.

Колхозчылардын кожоны

Канча жылга чыгара
Ырыс таппай мен жүрдим.
Колхозыма киреле,
Кару жүрүм мен таптым.
Кой-эчкини кабырып,
Мергендүчи мен болдым,
Жаны чыккан жаш малды
Колго тудуп окшойдым.

Кажат жерге желетен
Кара жорго бар болды,
Кыра жерди сүреген
Семис аттар көптөди.

Бийик кырды ажатан
Боро жорго бар эмей,
Алтын ашты салатан
Кыра жерис көп өмөй.

Ак жалаңда мал отойт —
Көптөп өскөн малыбыс.
Ак кылгалу аш көптөйт —
Кичееп салган ажыбыс.
Кожон салып жүргемде,
Кан жүрегим сүгүнөт.
Колхоз журтка көргөмдө,
Ойноп, жыргаар күүн келет.

✓ Жаландарды жажарткан
Жайгы күннин жылузы,
Ончо бисти жыргаткан
Ойгор Ленин вйдези.

Агаш бүрин жайылткан
Жылу күннин ийдези,
Колхозымды байыткан
Күчтү Сталин сүмези.

Бистин черүбис

Калык-жонды корыйтан
Күчтү черү бисте бар.
Каршу өштүлө тартыжатаң
Советский черү бар.

Сууген төрөл ороонды
Чек коруган черубис,
Жаман, жыду фашистти
Жалмап салган ийдебис.

Төрөл жерди коруган
Бек санаалу черубис.
Фашисттерди көмө баскан
Жана баспас баатырыс.

Жарык күнди көргүсти

Элтү жоннын жадынын
Эптеп чийген тос закон,
Совет жаннын жөнүзін
Журап койгон тос закон.

Жараш түмен чечектер
Жаландарды чүмдөди.
Жайгы күндий законыс
Жүрөктөрдү изитти.

Жайгы күндөр келерде,
Жаш агаштар бүрлөндү.
Жаны закон бистерге
Жарык күнди көргүсти

Улу закон бичикти
Улу Сталин бичиди.
Улу төрөл албаты
Сүгүнчилү жыргалды.

Ойнойлык

Совет жан жок тушта,
Самтыражып жүрдибис.
Кайран колхоз жок тушта,
Кулга жүрүп кыйналдыс

Колхоз журттар бүдөрдө,
Кыйын, шыра жоголды.
Калык жоннын ортодо
Кокыр, кожон жайылды.

Жаландарда аш элбеп,
Жаш малыбыс көптөди,
Жадын-жүрүм чечектеп,
Жыргал, ойын элбеди.

Жажыл торко јаланда
Жараш чечек көптөди.
Јаш өскүрүм жуулганда.
Јажына көрүп тургадый.

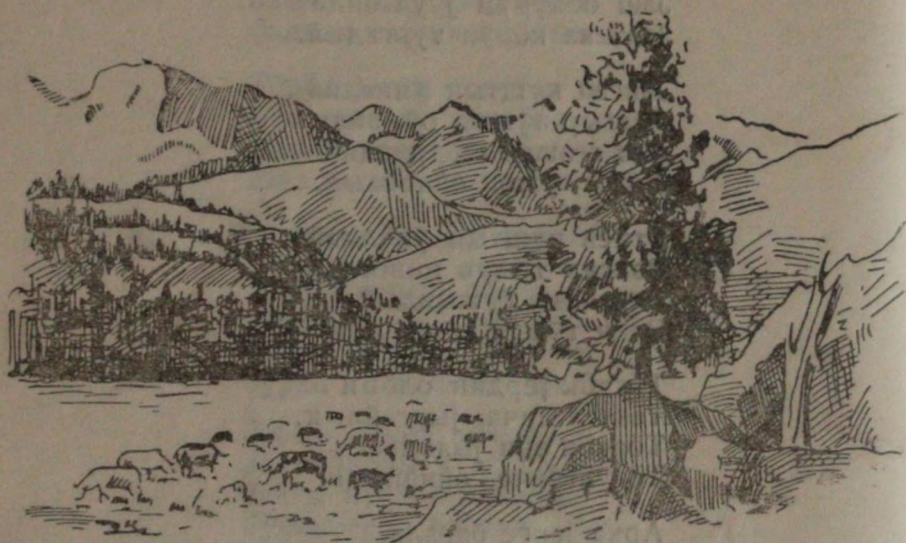
Јанган куштын үнивдий
Јылгыр тўжўп ойнойлык.
Јаш ағаштын бұриндий
Јайан тўжўп ойнойлык.

Эткен куштын үнивдий
Ээлгир тўжўп ойнойлык.
Эки ағаш бажындый
Элен тўжўп ойнойлык.

Төстөк јердин өлөни
Такталганча, јыргайлык.
Төртөн эки јыламаш
Төгүлгенче, ойнойлык,

Арка јерге барала,
Ай чыкканча, јыргайлык.
Алтан эки јыламаш
Айланганча, ойнойлык.

Павел Васильевич Кучияк

(Чыккан кўнининг 50 жылдыгына).

Алтайдын атгу-чуулу писатели Павел Васильевич Кучияк энден чыкканынан бери бежен жашту болгону март айда 1947 ж. буга ти. Оныла мен он эки жылдын туркунына тавыш. Новосибирскте „Сибирские огни“ деп журналга ла издательствого бойыннын жант произведениелерин экелгенде, ол биске айылдайтан. Горно-Алтайскта онын айылына мен тудушла тужуп туратам. Жаскыда жайгыда ла кышкыда бис Алтайдын кырларында журуп, элик андап, турген суулардан чарагандар тудуп туратаныбыс. Кажы бирде аттарды ээртеп алып, арчымактарга толтыра сухайрыдап салала, бугун жарым-эки айдын туркунына ыраак жорыкка бары туратаныбыс.

Телекейдеги албаты билбей турган жаны немени таап, ачы турган шинжучиге туней жорыктап журерин Кучияк сурекей суу туратан. Ол бойыннын албатызынын жадын-журумин шинжилеп биске онын нажыларына ла кычырачыларына, улу жаан бурулт эткен жылда жагы жадын-журумге кирген кечеги кочкун улустын жаныдан жагы коргузулерин ачып берип, коргузип турган.

Павел Кучияк бастыра журуминде жилбулу ыраак-ыраак жорыктап жургендий болгон: ыш-тудунду айылдан жарык турага, ээ

јурт-өзөктөн городко, бичик билбес анчылар ортозынан советский писательдердин ортозына, карауй ла түрени типчы јерден эм-
даги јаны культуранын бийигине. Мынызы јакшынак јорык болгон!

Мен Павел Васильевичтин билезин, онын јуук төрөгөдөрин билетем. Онын кайкамчылу јорыктап јүргени керегинде сагы-
жымда неле арткан бастыразын куучындап берерге турым.

Чочыш кам

Мен 1932 јылда јаскыда Алтайда кам јаны керегинде бичил-
ген бичиктер јууп јүргөм.

Је ол өйдө Алтай јеринде камдар јок болгон: карыгандары
өлүп калгандар, јииттери дезе ол јаңын таштап салгандар.

Музейдин библиотеказында меге этнограф А. В. Анохиннин
„Кам јаны керегинде материалдар“ деп книгазын бердилер. Бу
книганы листеп көрүп тура, мен бир кайкамчылу өлгөн кам ке-
регинде айдылганына токтой бердим:

„Куйум суунун бажында талгак оорулу Чочыш кам бойынын
јуртынан јажытту качып барала, эки күн тенип јүргөн, үчинчи
күнинде оны он беш беристе кирезинде өскө суунун бажында
өлүп калганын таап алгандар.

Анохиннин најызы, база этнограф болуп турган, теленит ого
кожуп айтты:

— Чочыштын јүрүми, онын ады да санбашка: Чочыш—чочып,
коркыганы болуп јат. Ол бойынын бастыра јүрүмине коркып
јүргөн: кудайдан да, көрмөстөрдөн дө коркып туратан,—неге
мүргүйтенип билбей турган. Ол өскө камдардый эмес болгон, јар-
таза, эски јаннан кайра барган: ол бичик кычырып билетен.

Чемалдын абызы ого мүргүлдин бичигин кычырарга берген.
Кандый кудайга јандайтавын—алтай ба эмезе орус кудайга ба
аайына чыгып болбой, Чочыш узак санааркап, кыйналып јүрүп,
санаазы чыгала, агаш ортозы јаар кача берген...

Эн учында этнограф меге айткан:

— Мында бистин городто Чочыш камнын уулы јадып јат.
Бүгүн бис оны көрөрибис...

Кучияк эмезе Ийт-Кулак

Ол күн Горно-Алтайский область бойынын он јылдыгын бай-
рамдаган. Ол тушта јангыла эдип будүргөн национальный театр-
дын туразында, туулу Алтайдын историясында өңле баштап
П. Кучияктын „Тартыжу“ деп пьесазы өдүп јатканы јарланды.
Меге автордын фамилиязын орус тилине „Воробышек“ деп кө-
чүрип бердилер. Мен бу алтай драматургка ылтам јолыгарга, ол
кандый Воробышка болгонун көрөйин деп мендеп турдым. Је ме-
ниле кожо театр јаар брааткан карыган теленит мендебей, Чочыш
12 В горах Алтая

камнын уулы керегинде нени билгенин ончозын жолой айдып берди:

— Чочыштын баштапкы тун уулы алтай кижиге жүзінде эмес, ак бүдүмдү бала болгон. Оны Казак уул — Орус уул деп адап алгандар — орустарды ол тушта казак деп айдатандар болгон. Экичи уулы чыгарда, Ефим деп адагандар. Ол эки уулы, эки-лези өлгөн. Бис балдарыбыска жакшы ат адап берерибисте, онызы эрлик көрмөскө жарамыкту болуп, бистин балдарыбысты тартып туру ошкош деп ада-энези бодоп, эмди ле бала чыкса, о жаман ат адап берер деп, жөптөжип алгандар.

— Качан учинчи уулы чыгарда, онын кулагын үйтөйлө. ырыс-ту болзын деп ыйттын тугин өткүрө тартып салган. Балазын де-зе Ийт-Кулак деп адап алгандар. Бу кижиге эмес, ыйттын кулагы болуп турганда, ого кандый көрмөскүзүз? Уулчак өзүп жаа-дап турды...

Бис театрга једип келдибис, мениле кожо келген кижиге куучынын токтодорго келишти. Учинчи катап күзүнни шыны-радарда, залдын эжиге жабылды. Бис калганчызында кирдибис. Тартып салган көжөгөнүн алдында кара чамчалу, чичке кайыш курлу алтай кижиге турды. Сагал жок, кара чырайлу, быжып кал-ган јөдрөдүй кара көзи суркурап, койу кара чачы жалбак ман-дайына түжүп калган болды. Толо жакшы буткен бүдүмин ле кү-лүмзиренип турганын көргөндө, јийттий, эрмегин укканда, эр ке-ми једип калгандый; оны төртөн дө јашту, јирме де јашту кижиге деп бодогодуй болгон. Ого орустап айдарга күч болгон учун, а-дардын ордына көп сабазында колын ары-бери јайып, жүзүн ка-найдала кубултып, куучындайт. Онын жакшы актер болоры билди-рип турган. Оны көрөлө, мен јанымдагы отурган кижиден сура-дым:

— Бу кем? Режиссёр бо? Айла художественный башкарачы ба?

— Пьесанын авторы.

Мен сүгүне бердим. Көрсөн, кандый Воробышка, Алтайдын баштапкы драматургы!

Менин кийинимде отурган бир кижиге коштой отурган кижиге айтты:

— Ол үредүчи эмей, совпартшколдо улус үредип јат.

Автор бойынын пьесазынын учурын улуска орус тилиле ай-дып, жүрексип күлүмзиренип, айтты:

— Је, действиези ас, агитациязы көп неме болгодуй эди. Онызын эмди бойыгар көрөригер.

Бу кайкамчылу болды. Онойуп, ойын болор алдында бойынын пьесазынын једикпезин улуска куучындаган авторды мен баш-тапкызын көрдим.

Пьеса бу өйдүн күндерин көргүскөн, ондо колхозты ич јаны-нан үзүп, јайрадарга ченежип турган байларла тартыжып турга-ны керегинде айдылган. Областын бастыра јерлеринен келген

алтайлар ончозы лаптап уктылар, сценада кажыла айткан сөстөр ончозы олорго јарт болды.

Ойноп турган актёрлордын ортозында бай болуп ойноп турган кижии ончозыван иле көрүнөт. Эрмекти канайда айдар эптерин ол таап алып, јакшы ойноп турган. Рольдорды јастыра үлөштүргөни јарт көрүнди. Ого, сыранай јакшы актёрго байды эмес, озочыл колхозчы болуп ойноор керек болгон.

Бу пьесада ол јарамыкту герой болуп ойногон болзо, бойынын ак санаазынан мынайда кенетийин айдар деп меге бодолды:

— Действиелер ас, је агитация көп...

Мен онын үнин тындадым, сценада пьесанын авторы бойы эмтир! Мен јартына чыгарга, коштой отурган кижиден сурадым:

— Онызы Кучияк па? Воробышек пе?

— Эйе, онызы Ийт-Кулак.

Мен бир кезек кайкайла, сурадым:

— Чочыш камнын уулы ба?

— Эйе,—деп этнограф айдала, күлүмзиренди.

— Үниле болзо Кучияк бойы.

— Шакла ол—Кучияк.

Бисти эрмектешпезин деп токтоттылар, је этнограф бойынын „јакыттузын“ јартап айтты:

— Эйе, эйе. Павел Васильевич Кучияк, ол ок Ийт-Кулак бойы.

Кам ла фотографтар

Ол јылда городто Кучиякла јолыгыжарга меге келишпеди. Бир журналга Алтайды журукка базар московский фоторепортёрлор келгиледилер, ченемелчи Кучияк тилмеш болуп олорло кожо барды. Ол бойынын облазын, онын бастыра сындарыла, јаландарыла, сууларыла, чике јолдорыла јабa сыранай јакшы билетен, атту-чуулу јорыкчыларды үйдөштирери качанда болзо, ого берилетен.

Байрамнын кийининде, Василий Непомнящих поэтле бис экү туулардын өзөгине бардыбыс, бир-канча күндөр бажында „Новый путь“ колхозко таг атту јууктап клееттибис, онын тураларыла айылдары күндү јаланнын тал ортозында тургандар. Телефонный эмик илген сары столболоры биске јол көргүстилер. Онын согында эки километр ыраагынан школдын каралтырым кызыл јабынтызы, сарју заводгы, суунын јарадында турган мылчаны, ташту төстөк јанында содойышкан амбарларды көрдибис. Мынызы бастыра область ичинде озочыл алтай колхоз болгон. Биске городто айтканынча болзо, мында аймаарган карыган эр ле уй улустан башка бастыра колхозчылар бичикчи болгондор, өскөлдөринен көрө, элден озо јер ижине үренип алып, кыранын площадин беш јүс гектарга јетире элбеткендер. Бу колхозко

жууктап клееди, тракторлордын, өлөн чабар машиналардын ла кузницадагы масканын токултатканын угарга бис иженгенибис. Патефонло радиоприёмник керегинде сананып јортуп браатканыбыс. Је бис дезе кенетийин камнын тунурунин табыжын уктыбыс. Аттарыбысты токтодып, тындадыбыс. Кайда да колхозто бу јаны деревненин тал ортозында кам камдап тескингенинде бир де алаңзу јок болды. Је тайган аттын терези бир де јерде көрүнбейт. Камды көрөргө аттардан тужуу, оноор бардыбыс.

Бистин алдыбыста јалан ачылды, онын бир учында колхозчылардын туралары ла айылдары, экинчизинде—школ. Бу јаланнын тал ортозында кам тескинип, тунурун согуп, камдап турды. Је от јок болгон, јарымдай эбиреде отурган колхозчылар јыңрада каткырып турдылар. Онын соңында олордын улам сайын такып айтканын уктыбыс:

— Кучияк... Кучияк...

Алтайлар ортозында өбөкөзи туней улус каа-јаала учурап јат, кам Кучияк деп өбөкөдү болгонына сүрекей кайкажып, Алтайдын эн баштапкы драматургын эске алдыбыс.

Је чындапта, онызы ол, Чочыш камнын уулы—Павел Кучияк болгон эмтир. Ол тескинип, тунурун тункүлдеде согуп камдап турды, эки фото-репортёр дезе, бир јанынан, экинчи јанына југурип, линейкаларыла токулдадып турдылар.

Кепке базарын божоткон кийининде, олор биске јартап айттылар:

— Чын камды таап бөлбозын билип, тунур ле тонды музейден экелгенибис. Је мында бир де кижии камдап билбейт. Бисте билгир баштачы ла тилмеш јок болгон болзо, озогы Алтай керегинде журуктарды жууп бөлбөс эдибис. Актёр биске кем јок камдады ошкош.

Шонкордын кызынын уулы

Кепке басканынын кийининде, куняен јап-јарык болгон јаланга бис јадып алдыбыс, Кучияк бойынын уктары керегинде биске куучындады. Онын торөгөндөринин тазылдары XVI-чы јус јылдыкта јылдыйат. Андый сыранай озогы өйдө, Алтайдын тууларында мал азыраган Ыргай деп кижии көчүп јүргөн, мынызы маймандардын бирүзи болгон, олордын сөөги бу јерде күчтү болгон. Ыргайдын уулынын уулы Кураган болгон. Оны бастыра маймандар бистин күндерибиске јетире эске алып јүредилер. Укта сыранай јаан карыган кижинин адын үй улус адаар јан јок, качак койдын кураганы керегинде айтканда, олор бойынын өбөкөзинин адын адабаска, келиштире өскөзин айдып јүретендер:

Калынын сынында, бойынын кайнап аккан окпындарыла боро кураган јүүндөш сүрекей түргөн Кураган суу бар. Маймандар бу сууны адыла ала бап, келиштире өскө сөсө адап туратандар.

— Кичинек, кара, быяраш...

Ол эмезе:

— Койдын балазы...

Качан алтайларды джунгарлар кыстай берерде, озор Јаш-Туранын шибеезинин јанына кӧчкилейле, орус каанга кирерге суранганынан бир јыл ӧткӧн кийининде, Кураганын уулынын уулы чыккан. Уулчак ак чачту, сырагай кайкамчылу ак чырайлу, чанкыр кӧстӧ болгон, оны Орузак деп адагандар. Онын адын уй улус јалтаныш јок адап туратан: орус чугулдабас.

Орузактын уулынын уулынын уулы Чӧлӧжек кам бойынын кеминде база атту-чуулу кижн болгон: оны сӱрекей јаан кам деп бодоп, ол ӧлгӧн дӧ кийининде, ого узакка тайылга тайатандар.

Чӧлӧжектин уулы Кучияк бойынын уулынын уулынын уулына—сонында болор писательге, фамилия берген. Сонында болор писательди озогы јан аайынча Ийт-Кулак Чочушев деп адайтан болгон. Је ол бойынын адазын сӱбей, Капшагай Кучияк деп таадазында јуртап, бойын Кучияков деп адаган. Бис јолыгыжар јылда ол документтеринде бойынын фамилиязынын калганчы букваларын јаныла кырып салган.

— Мен эмди Кучияк!—онызы онын кӱӱнине јарады—менин балдарым эмди Ийт-Кулактар эмес, Кучияктар—деп ол онон ары айтты.—Эмди бистер орус улустый чындык фамилиялу!

Алтай ичинде адазы ла јанынан тӧрӧгӧндӧжип туратандар. Кучияк бастыра алтайлар чылап энези јанынан тӧрӧгӧндӧрин билбейтен. Ол јанысла таадазын ла онын адазын билетен. Таадазынын ады Шонкор болгон, кичинек бӧкӧйип калган учалгак кара сагалду карыган ӧбӧгӧн шонкорго јӱзӱндеш эмес болгон, је качан бойынын албатызынын јолдоры керегинде айтканда, ол эмезе ук-тӧстӧрдин кӱӱнзеп саванганын кожондоор тушта, байикке чыгып, анаарттаг ӧштӧнниг устине калырга тургандый јайым санаанын шонкору болгон. Атту-чуулу чӧрчӧкки топшуурды согуп, кайлап, героический туујылзрдын ла лирико-романтический чӧрчӧктӧрди айдатан. Ол албатынын чӧрчӧктӧрин јакшы билген, озордын бирӱзин кайлап айдарга уч тӱннен ала јети тӱнге јетире керек болгон. Онын геройлары бойынын канатту аттарына минеле, талайлар кечире, туулар ажыра мантадып, колкучиле јаткан албатыны кыйнаган каандарла, байларла јуулажып, суулар кечире кӱрлер эди, кайкамчылу кан-кереде кушла учуп, алыптар уурдап апарган кыстарды јайымдап, тенгериге чыгып, јаны јылдыстар кӱйдирип турдылар. Эбиреде јаткан ӧзӧктӧрдӧн јуулган улус чӧрчӧктӧргӧ кайкашканынан чайды, танкыны ундып салатандар. Онын кийининде озор бастыра Алтайдын ичинде албатынын ѱлгер сӧзинин атту-чуулу Шонкорынын магын таркадып, Шонкорды топшуурыла кожо ӧзӧктӧн ӧзӧккӧ кычырып туратандар—онын чӧрчӧктӧрин угарга ончолоры кӱӱнзейтендер.

Шонкордо Баргаа деп санбашка атту сыйыны бар болгон ол карындажынды ок керсү ле жараш үндү болгон. Ол онойдо ок бойынын ада-энезинен уккан тууяларды ла чөрчөктөрдү кайлап жүрөтөн.

Баргаа эрге Капшагай Кучияковко барган. Ол Чочыш деп атту уул тапты. Шонкор десе Адымаш деп атту кысты өскүреле, онын өйи карындажына, Чочышка берип салды.

Атту-чуулу чөрчөкчилердин угынан чыккан Кучияк, албаты кожончылардын жолыла барган.

„Онын поэтический керсүзи онызынан бүткен эмес пе?—деп мен санандым.—Театрды сүүрин, актёрский талантты ого, кызынын уулына карыган Шонкор берген болор бо?“

Кучияк менин шүүнгенимди чокумдап айтты:

—Мен слерге Шонкор таадамнын чөрчөктөрүн кайлап берерим.

Онын чөрчөкчи болотонны иле көрүнгөн. Учар алдында куш канаттарын жайган чылап ол өрө көдүрилип, учу-куйузы жок көк тенгери жаар көрдү, онын чырайы жарып, тазырайта ачкан кара көстөри чанкыр болуп көрүндү, чөрчөкти айдарга күүнзиреп турган!

Шакла ол өйдө ого председатель жууктап келеле, конторада колхозчылар жуулышты, телекей канайда бүткен керегинде куучын баштаарга керек деп айтты.

Кучияк жүрө берди. Бис эзендешпей де айырылыштыбыс.

Ыраак жорыкка

Бис бир жыл өткөн соңында тушташтыбыс.

Аттарды ээртеп ийеле, сухайрылу таарларды коштоп, мылтыктар алып, Алтайдын кижиге өдүп болбос жерлерине, эки ай жорыктаарга бардыбыс. Бис Майманын ла Куйумнын өзөктөрине, соңында Жолго ло Сумултыны сындап Улаган аймакка, Монголиянын границазына барарга шыйдындыбыс.

Кучияк Куйумнын өзөгінде чыгып, жүрүмунин көп сабазын анда өткүргөн, эмди бис онын төрөл жерине жортуп браадыбыс, баштапкы ла ат откоргон жерде ол бойынын жылбулу жүрүмун куучундай берди.

Майманын бажында, жоон мөштөрдү кайынаштар бойыла бүркөп саларга өрө чөйиллип өскөн кичинек ортолыкта энле баштап кондыбыс. Бу ортолык керегинде ол биске тал түште айткан:

— Анда конорго жакшы—көп кургак одын бар.

Мөштөрдүн төзінде, агаштын тирүү саңызы жытанган жерде конорын ол сүүп, чөйилте айтты:

— Мөштөр түнде арайынан шуулап турар, майчы карыган өбөгөн чилеп кожондой берер, бойларынын чөрчөктөрүн куучундаар...

Сонунда бажын кекиди:

— Эрте барып жадыбыс. Мөштөр күскиде тату кузукты биске берип. чип-чике отко түжүрер эди...

Ол кезик орус сөстөрдү бала тужындагы ла айдып үренген аайынча: „ореки“, „ореков,“—деп жастыра айдып урды.

Кургак одынды карчий-дерчий салып ийеле, отты тургузала куйдирип ийди. Бөкөйип өскөн агашты кезе соголо, жерге кадап, оттын үстине суулу алгыйды илип ийди. Бис курсак сакып, оттын жанында тым отурдыбыс.

Одунун жанындагы мөштин будактарында кайда да көрүктүн үни угулды. Кучияк бажын өрө көдүрдү.

— Туш ле, туш ле—тийбезибис,—деп кичинеке агычакты токуватты.—Мөшти де куйдирбезибис. Коркыба.

Бис кыймыктанбай, агаш жаар көрдибис. Чике белин бөкөйтип, бажынан куйругына жетире кара жолду сары агычак мөшлө жерге чебер түжүп клеетти. Мөштин бышпаган кузугун жаагында толтыра апарып жатты. Сыраңайла жабыстагы будагынан жерге калып, сүгүнчилү сыгырала, өлөңдө жоголо берди.

— Бойынын амбарына маңтады,—деп Кучияк айдала, бис жаар бурулып айтты:—Онын сырты ненин учун жолду болгонун слер билеригер бе? Айу ого айылдап келген. Көрүк сүгүнгөн бойы, бойынын амбарларын ачып берди: „Таадак кузук жигер...“ Айылчы кузукты жиди, көрүктүн тилин билбеген учун спасибо айдарын билбей, колын көдүрелө, көрүкти сыймады: „Сен кандый жакшы киж...“ Беш жол артып калган,—онызы каткан кан. Көрүктүн сырты чоокыр болуп артып калган.

Кучияк бис жаар көрбөди, тындулардын андый болгондорына бала тужындагы чылап эмди де бүдүп турган аайлу болуп, биске кожо каткырбады.

— Сеге андый чөрчөкти мөш куучындап берди бе?

— Мөштөн таадам уккан. Мөш меге өскөзип куучындаган. Жакшы тарал керегинде.

Ийне бүрлү агаштарда жаантайын жүрер, чоокыр, жаан башту тарал керегинде чөрчөкти куучындаарын ол баштады:

„Тарал кузук чокуп турала, айуунун бажына тобого түжүрди. Коркыганынан актанып айтты: „Ой, жакшы абагай, мен слерге тобого таштадым! Оны слерге узун жайдын туркунына чеберлегем“ Айу жакшызын жетирди:—эмди нажылар болорыбыс.—Айу жакшы тобоголу бир мөш билетен. Ол таралды кычырды:—Карыганга болуш, тобоголорды жер жаар мергеде.—Тарал десе айтты:—Бүри койу эмтир, мен жагыскан күчим жетпес. Бойымнын төрөгөндөрүмди кычырайын.—„Кычыр,“—деп айу айтты. Тарал кыйгырып ийди, онын бастыра төрөгөндөри учуп жеттилер, ончо тобоголорды чокуп, кузугун жип салдылар. Айуга эш неме артпады. Тайганын кааны оны кармап салды:—Мен семис ле бойым-

ча болорым, је сенде десе кыштын ойинде калбакча ла кирези эт болор...”

— Озодо бичик билбес алтайлар, — Кучияк айтты, — шакла ондый болгон деп айдыжатандар.

Төзінде бис отурган агаш јаар бажыла көргүзип, айтты:

— Мөш таралды база сүүбей јат дежетен. Ол көп кыйгырат: „Јаман куш.“ Мөш бойын туманла бүркеп јат. Је тарал ундычак эмес, күс сайын мөшкө келеле, бастыра кузукты апарып јат...

Кеп сөс эске алды:

— Ундычак кижі таралдың бажын кургадала, бойыла кожо алып жүрер... Ол тужында бастыразын ундыбас, је јанысла тын кыйгырат...

Онын куучынын угуп турала, буузы чыкканынан бери удап, кайнап турган алгыйды ундып салганыбыс.

Өскүзөк

Чөрчөктөрдү айдып, онон бала тужы керегинде куучындады.

Кучияктын андый куучындарын мен бичибегем, ол бойынын жүрүми керегинде бойы бичик бичип саларына мен иженип тургам. Је Кучияк андый бичиктин жүкле баштапкы бажалыктарын бичиген. Андый бажалыктар „Сибирские огни“ альманахтын төртинчи книгазында салынган, бойынын јилбүлү жүрүмин бичириян токтотконунан ала, онон арыгызын мен бичиirim.

Јайгы турлуга көчкөн кийининде ырысту ой узак болбоды: ол јайда адазы жүүлүп оорыйла, өлгөн.

Энези бир канча күндөр өткөн соңында, кам кычырды. Тайылга эдерге турган атты сойорына айылчылар жүулышты. Качан аттын терезин кайын эгашка керип салган кийининде, аракыдан ла тескиненинен эзире берген кам јерге жыгылды, энезинин таайы база эзирик болуп, уулчакты колынан јединип алып, айылдын ичине кирди. Анда түндүктөн чичке кайынаш салбакталып турды. Уулчакты оттын јанына тургузала, кејегезин кайынаштын сабагына буулап салды. Таайы будуктан суркурап турган јаны аяк көргүсти. Јакшы аяк! Андый аяк бир де кижиде јок. Ол бастыра сурактарга кару берип, энези јаныла толтыра урган аяктагы изү үстү ичип ийзе, јараш аякты ого берип ийер.

Отгы эбиреде отурган айылчылар ажындыра күлүмзиренип турдылар. Таайы кичинек Ийт-Кулактан сурады:

— Ийт канайда үрүп туру?

— Ав, ав...—деп уулчак тында кыйгырды. Тышкары турган улус онын карузын укпаза, кејегезин буулап салган кайынашты тартып ийерин ол билген.

— Бука канайда бустап јат?—деп таайы онон ары сурады.

Уулчак карузын береле, оттын күлин будыла теep ийди.

— Түнде јененле бис нени эдип јадыбыс?—деп таайы калганчызында сурады.

Эр улус каткырдылар, үй улустар десе јүстерин алаканына јажырдылар.

Уулчак унчукпай барды. Оны кејегизинен тартып ийдилер. Ол ыйлады. Эмди ол үсти ичпезин, јараш аяк берилбезин биллип, ачынды.

Айылчылар тайган аттын эдин јидилер. Энези уулына ачынып айтты:

— Сени эр кижі болор деп мен иженгем,..

Кайынашты тамла тыныда тарттылар, уулчак сүрекей орун-кай болбозын деп, бойынын кејегезин тутты. Ол тушта Капшагай таадазы уулчакты ыйлатканы учун, бастыраларына чугулданды. Јалбак курга илип салган сөөк кынынан бычагын чулчыйла, Ийт-Кулактын кејегезин буулап салган сабакты кезип ийди.

Уулчак айылдан чыгара јүгүреле, агаш јаар качып, јажынды.

Бир канча ай өткөн соңында, энези кижиге барган, турлуда той болды. Јуулип өлгөн Чочыштын уулын өйи адазы бойынын билезинде көрөр дө күүни јок болды.

Энези онын түрген эр болорына ненин учун кичеенгенін ле өскүс болгонун эмди јарт биллип алды. Ол өйдөн ала өскүс Боро-Чуда ла Өскүзек керегинде чөрчөктөрдү ол сууй берди. Боро-Чуда кижі өдүп болбос тайгада сок јаныс јүрүп, сыраңай жаан өрт болгон тужында јыланды корып алган. Јылан онын учун бойынын быйанын јетирди, уулчак агаштын ла суунын, андардын ла куштардын тилдерин биллип алар аргалу болды. Кан-кереде бойы десе Өскүзекти бир өзөктөн база бир өзөккө учурып јурди. Өскүзек жааңдап келеле, сүрекей күчтү баатыр болды, ачап байларды јенип, каазыр Караты каанды өлтирген. Јер үстинде колкүчиле јаткан албатыга јайым јүрүм төзөйлө, туулардын эн јараш кызын алала, јуртай берди.

Агаштардын, андардын ла куштардын тилдерин биллип, баатыр болуп өзөлө, өскүстөр шыралабай јыргалду өзөр јүрүмди тургузарга, кичинек Ийт-Кулак сананды.

Капшагай таадазында

Куйум деп өзөк атту-чуулу миссионердин турлузынын ортозында турган—бир јанынан Улалу, экинчи келтегейинен Чемал. Коштой орус јурттар ла деревнелер бар. Ол өйдө Алтайды түндүк таладан түштүк јаар кечире барган сок јаныс Чуй тракт коштой јаткан. Је андый да болзо, бу өзөктө јуртаган көчкүн алтай улус сыраңай карануй да, сондогон до албаты болгон: өзөктө сегис кам јаткан. Олор албатыны сүрекей мекелеп, јылдын туркунына үч јүс аттан тайатандар.

Коштой јаткан айылдаштары Капшагай таадазын сүүбейтендер Ол атту-чуулу Чөлүжек камнын уулынын уулы болгон, өзök ичин де ончолорынан эн баштап креске түжеле, айылды таштап, орус печкелү тура эдип алала, јуртай берген. Ол орус чамча кийип, чичке куручакла курчанып, ырызын јунуп саларынан коркыбай, јүзин јунуп, арба, буудай салып, јаан јымырткалар тууйтан сан-башка куштарды Чемалдан экелеле, азырап турган. Ол куштар-дын бирүзи таңгаары жуук сыранай үнгүр кожондоп, бойынын јалаазыла јаман кушка јүзүндеш болгон. Озодо алтай албаты би-чик билбес учун јаман куш коркышту Адаганнын бажынан учуп келетен деп ончолоры айдыжатан. Ол кырдын кајуларында јер тамыга түжетен алты эжик бар дешкилейтен. Бу куш улуска сү-рекеј коркышту оорулар экелет деп айдыжатан. Онон улам ја-ман кушка учураган кижи, оны тудуп аларына канчада ой керек болзын, је оны кыйалта јогынан өлтирип салар учурлу. Айыл-даштардын шүүлтезиле болзо, Капшагайдын куштарын бастыра-зын база өлтирер керек болгон. Олор онын Чочыш уулына кижи качанда көрбөгөн оору экелгендер, ол сүрекеј коркышту өлүм-ле өлгөн. Је Капшагайга тийип көрзөгөр—ол качанда болзо мыл-тыкту јүретен, айла бастыра өзök ичинде сыранай чечен адучы. Куштары экелген оорудан онын бойынын өлөрин сакыза, торт болгон. Сүрекеј јакшы Капшагай деп, алтай атты Александр деп орус атка солыган. Андый кижи өлүп калган кийининде, онын азыранты куштарын тумалап ийерине јенил болор.

Айылдаштары Капшагай таадазы керегинде шак онойдо эрмек-тежип туратандар, кичинек Ийт-Кулак дезе карыган өббөгөннөй коркып јүретен. Таадазы орустарла најуылажып, Капшагай деп оны адаганын сүүбей, бойынын төрөгөндөрinen Лесандр деп орус-тап адаарын некейтен.

Ийт-Кулак орустардан коркып јүретен. Је Капшагай таадазы јаантайын күндүзек болуп, сыранай амтавду калаштарла азырай-тан учун, бойынын јангынан јана баскан кижинин айылына айыл-даары коркымчылу да болзо, сүрекеј јакшы болгон. Баргаа жаа-назы база күндүзек болгон, аңдар, куштар ла јоон мөш кере-гинде чөрчөктөрдн Ийт-Кулакка куучындайтан. Айу ла чай ка-найда бүткенин, табыргынын сырты ненин учун аксымак болгонин билетен. Ол бастыра немени билетен, оныла коштой отуруга сүрекеј јилбүлү болгон.

Качан карыган Капшагай уулынын уулын аларга келерде, уул-чак турада јадарына куунзиреп, сүрекеј сүгүнди. Карыган өбб-гөнниг туразында турган орус кудаилар сүрлери адазынын чалу-зындагы сүрге көрө, кижн коркыгадый эмес деп көрүнди: олор-ло артарга коркышту эмес болды. Олордо сагалдар јок болгон болзо, сүрекеј јакшы-болор эди: олор Капшагай таадага јүзүң-деш болор эди...

Уулчак кайра көрди. Туранын ичинде бир де кижі жок болгон, же ол бойына айтты:

— Лесандр таадама жүзүндөш...

Ол тактачактын үстине туруп, иконаларды колылатудуп көрдү, жылбулу болгонынан башка эш неме сеспеди. Иконалардын бирүзінде сагалду карыган кижі колында жылтыркай бичик тудунып отуру. Онызы адазы айтканыла болзо, алтын бичик болгон ошкош:

— Менде андый бичик бар болгон болзо...

Ол өйдө турага таадазы кирди, уулчак иконалардан туура калды. Же таадазы оны токтодып, ийинине колын салала, айтты:

— Мүргү балам, мүргү...

Таадазы өртөн Чемалга Василий абыска барарга турганын энгирде жарлады.

— Сени крестеер керек,—деп олайтты,—иконалу турада Ийт-Кулак деп алтай атту болуп жадары коомой... Абыс сеге орус ат берер.

Уулчак ыйлап ийеле, жааназы жаар тап этти. Жааназы өбөгөнү жаар көрөлө, айтты:

— Крестеерибис, балам... Онон коркыыр неме жок... Орус аттар алтай аттардан артык...

Уулчак коркышту ыйлай берди. Энези жаар качайын десе, же ол өскө кижинин айылында журтап жат. Ол керек десе меге жүрбө деп, ого айдып салган.

Ол бойынын адын сүйп жүрөтөн, ого башка ат адаарга турганын угала, ачынды. Ийтти де өлөрдүн өлгөнчө бир ле атла адайткан, онын адын десе кенетийин солып салар. Коштой жаткан журттын балдары оны электеер.

Онын ыйлаганын таадазы көрөлө, айтты:

— Же кем жок, балам, Ийт-Кулак болуп, бир эмеш жүр...

Жакшы болорун соңында бойын көрөрүн...

Адаган

Тан аткан кийининде бис аттарды ээртеп алала, Куйум өзөк жаар ууланган богочыга атандыбыс. Бисти ээчиде, чичке жолдын жанынча боро кушкаш учуп, эрикчил сыгырып турды.

Кучияк оноор көргүсти:

— Эрезин бедирей туру. Кыйгырып турганын уксагар: „Эје, эје, беелер саар керек...“ Бистен ол сурап туру: „Эжемди көрбөдигер бе?“ Уксагар...—Ол адын токтодып ийди.—Жап-жарт айдып туру...

Ол бала чылап чөрчөккө бүдүп турганы меге базала көрүнди.

Чөрчөк кыска.

Боро кушкаш качанда кыс болгон. Ол бойынын жаан эрезин

сүрекей сүүген. Олор өскүс болуп, өкүден ле өкү жаткандар. Бир катап боро кушкаш оодындап барган, жаан эјези десе айылда арткан. Агаштын чечектерин јилбиркеп көрүп јүрөлө, кыс сүрекей удады. Саабаган беелердин киштегенин угала, айылы сагыжына ол ло тушта кирди. Ол јүгүрикте јанды: „Эје, эје! Беелер саар керек...“ Айылынын ичине јүгүргөчө киреле, көрө: эјези өлүп калган эмтир—казыр көрмөс тумалап салыптыр. Кыс сананды: „Мен бу айылда јаныскан ненин учун јадатам? Эјем јок. Јүрүм меге кандый да сүгүнчү болбос...“ Боро кушкаш боло береле, тундуктен учуп чыкты. Өлгөн эјезинин тыны боро кушкаш боло береле, база уча бергендий ого көрүнди.

Ол өйдөн ала кичү сыйыны јазан эјезин бедиреп: „Эје, эје! Беелерди саар керек.“—Кычырып јүрөт деп, учында Кучияк айтты. Куштардын, андардын ла агаштардын тилдерине ол үренгенин бери удай берген.

Бис богочыга јууктап келдибис. Агашла бүркөлгөн кырдын түштүк јанында кичинек карларла чоокырланган киле кырдын бажы көрүнди.

— Адаган!—деп Кучияк бойыннын төрөл јеринин сыраңай бийик кырын көргөнине сүгүнчилү кыйгырды.—Көрөгөр...

Туу јаар көрүп, јараш стихтер айткан чылап ол омок айтты.

— Адаган, Адаган! Төрөл Адаганым! Менин јүрүмимнин јарымызы сенин эдегинде өттү. Анда, сенде качанда куру болбогом: јаантайын—тийин, шүлүзин, элик... Канча кирези сего мүргүүлдер болгон. Камдар сего канча кирези аттар тайды болбогой. Меге, Адаган өбөгөн јылдын сайын сүрекей көп калба, кузук, тийндер берген...

Андаарга атанар тужында, анчылар этуу элерин онойдо мактап мүргүгендер болор деп. мен санандым.

Чичке јол бисти элдем өзөккө экелди, бис аттарыбысты камчылап, Кучиякла коштой јорттыбыс. Анда, Адаганнын эдегинде энге баштап андаганын Кучияк куучындады.

Таадазы ого мылтак береле, айткан:

— Элик јогыңан ойто јанба... Эмди сен јаандап келген, андап, билени азыраар өй јетти...

Эликтердин јолдоры кажы јерде, канайда өткөнүн, кандый таштын кийинине оны тозотонун, канча кирезине оны бойына јууктадарын, канайда адарын карыган өбөгөн куучындап берген.

Јинт анчы узак сакубады. Карыган өбөгөн айдып берген мөштин кийинине элик чыгып келеле, токтоп, ары-бери көрүп, тындады. Бир де неме јогын сезеле, көрөргө дө јараш јенил калып, карлагаштан да, аткан октон до түргөн өдө берер эди. Капшагај таадазынын куучынын эске алынала, мылтыктын чактырмазын өйинде тартты. Элик, колдоры сына бергендий болуп, јерге јыгылды. Эмди уулчак бойын чынла анчыга бододы. Онын бөрүгенин

алдынан тер јолдолып агып турды. Эмди оны „балам,“ деп бир де кижн айтпас, ончолоры „анчы!“, „јаан кижн,“ деп айдыжар. Андый чечен адатан анчыны уул эдип албаганына энезинин эри ачыннар!

Јыгылган јараш анга ол јүгүрп келеле, көрзө: элик буттары-ла текпиленип, турарга ченеди, је јараш муусту бажын арайдангла көдүрп јатты. Кара койу кирбиктериле бүркелген тегерик каралтырым көзиле (экинчи көзи Ийт-Кулакка көрүнбеген) бийик көк тенгери јар көрөргө сананды, је көрүп болбоды. Јаагынын ак кыскалтым түгн чыкталып калган учун шыркалаткан элик кижн чилеп ыйлап јат деп јиит анчы бододы. Ол байла алдында кижн болгон болор? Эң баштап кижн болгон, кийининде дезе элик боло берген.

Уулчак мылгыгын таштап ийеле, айылы јар јүгүрди. Ого элик-ачымчылу болды, ончозын ундып салала, ыйлады.

Айылында таадазы кулагынан чөйүп:

— Мылтыкты таштаба,—дейле, арка јар басты.

Мылтык ла эликтин эдин айылына экелеле, уулынын уулы-на айтты:

— Чечен адышкыр эмтирин. Је јакшы анчы болорынды бил-бей турым.

Эртенгизинде уулчак базала ыйлаганча јетти,—шыркалаткан элик јүре берген.

Таадазы энирде уулынын уулына эш неме айтпады, эртенгизин-де айтты:

— Шыйдын. Мен сени деревнеге, Василий абыска койлор кү-дерге апарарым.

Баатырлардын корузында

Уулчак Василий абыстан коркып јүретен. Онын чачы узун болгон учун ол үй кижиге, ол эмезе казыр көрмөскө түней бол-гон. Ол абыс болуп өнөтийин кылынып јүрет деп, ол бодойтон.

Абыс оны кыйалта јогынан крестеп, орус ат берер. Ол бойы-нын адын ненин учун солыјтан? Ол өлгөнчө лө Ийт-Кулак бо-луп јүрер. Ол Чемалга Василий абыска барбас. Нени эдерин ол бойы билип јат...

Уулчак Шонкор таадазына качты. Карыган өбөгөн баатырлар-ла таныш, ол топшуурын колына алып, озорло төрөгөндөрилe чи-леп куучындажып јат,—ол нениле эдейин дезе, эдип ийер. Баа-тырларга: „јолды ташла туйуктап салыгар,“ деп айтса ла, озор онойдо эдерлер. Сартакпайга айтса, кырды база кырдын үстине тенериге јетире тургузып салар. Ол тушта Капшагай таадазы бой-ынын Василий абызына једип болбос. Мынан ары чечен адучы бо-лотон Ийт-Кулак дезе бойынын төрөл јеринде, амыр-энчү јуртаар.

Карыган Шонкор таадазы конгыстый кап кара, кичинек сынду

кижи. Ыузи бастыразы чырышту болуп, көрөргө дө коркышту болгон. Уч жыл мынаг озо энле баштап жолыгыжар тужында Ийт-Кулак мынызы казыр көрмөс болор деп бодойло, онон сүрекей коркыган.

Эмди десе ол бойын электеп турды: оны Василий абыстан „казыр көрмөс“ корылаар.

Шонкор таадазы онын келгенине кайкады:

— Ийт-Кулак, сен кайттын?—деп ол сурады.—Не керектү меге келдин?

Баатырлар керегинде чөрчөктөр угарга...

— А-а,—деп таадазы жардактанды, шак ол өйдө энгир болгон, карыган өбөгөн топшуурын алды,—ук, балам, ук, укканынды ончозын ундыбай жүр. Мени угарга көп улус жүретендер, же кайлап үренип албагандар. Сен үрен...

Топшуурын ойноп, Сартакпай баатырды мактап, кайлай берди. Ол бир канча сөстөрдү сыранай түргөн айтты, бир сөсти десе узак-узак чөйди, онын үни агашта суучак чылап шуулап, эмесе сары адару учканына жүзүндөш болды.

Карыган өбөгөн баатырды мактаган кийининде, онын эткен керектери керегинде кайлады. Энле баштап Сартакпай Кадынды кечире күр эткени керегинде, соңында тенериле учуп брааткан кастарды ол таштарла мергедеп канайда өлтиргени керегинде, эн учында десе эмдиги өйдө улустар Чемалдан Ороктой жаар жүрөр сыранайла кайкамчылу жол керегинде куучындады. Сартакпай таң атту жортуп брааткан, онын жолында Кадынга каскакталып түшкен кыр учурады. Баатыр жаан сууны кечире базала күр эдерге сананбады. Ол ок-жаазын колына алып, кырды өткүрө адып йерде, түп-түс капчал бүдө берди, баатыр ол капчалла өдө конды. Ок-жаанын огынан таштар Кадыннын үстиле узак учуп, Куйум суунын оозынан ыраак эмес йерде түштилер. Анда эмди де сүүри башту кырлар турат...

Ийт-Кулак Шонкордын айткан тууязыын сөстөн сөскө такып айдып турды. Качан таадазы топшуурды салып койордо, онон жалтагган аайлу сурады:

— Сартакпайды сен көрдинг бе?

— Көргөм,—деп таадазы мактанды.

— Оныла эрмектештин бе?

— Бир катап бастыра түнге куучындашканыбыс.

— Ол жаан ба? Бийик сынду ба?

— Тенериге жетире. Уйуктаарга жатса—сыны бир кырдан бир кырга једер. Түнде бөрүлөр келеле, чончойын кемиргенде, ол буттарын араайынан кыймыктадала, айдатан: „Сегерткшитер тиштеп јат.“

Ийт-Кулак каткырала, таадазынан сурады:

— Сартакпай јолды теңерге јетире кырларла туй салып болор бо?

Мында ла качкыннын кылыгы јаргалды: Шонкор таадазы креске түшкен Капшагайды ла онын керектерин сүүбей де турган болзо, је Ийт-Кулакка айтты:

— Сартакпай нени де әтсе, әдип ийер... Је мен сени Капшагайга апарып саларым. Ийт-Кулакты кулагынан чойди:—Качарга јарабас... Таадан әмди сени кырлардан бедиреп јат, сен деже мында отурып, кереги јок неме калырап турын...

— Ол мени абыска апарарга туры.

— Абыска апарза кайдар? Абыс сени јибес.—Балам, таадан-нын айтканын угуп турар керек,—деп Шонкор айдала, оны јаагынан әркеледи.

Павел Васильевич

Улалунун кийининде, Чемал Алтай ичинде миссионерский экинчи стан болгон. Бери Том-Турадан „кудайла куучындажарга“ Макарий митрополит келип јүретен. Анайып „куучындажарына“ Кадыннын окпындалып аккан, сырантай түргөн суузынан көдүрилип содойгон кайа-ташка баратан. Анда ок килең таштардын үстинде кичинекей часовня турган.

Чемал база Иван Бобрак абыстын турлузы болгон. Ийт-Кулак Василий Апаанаев абыска койлор кабыраын баштаган јылга јетире Бобрак көп алтай улусты креске күжүрүп, төжюнде миссионерский јаан крестү жүргөн, кажыла жаңы крестеген кижини бойынын бичигине бичип, жаңы награда сакып турды. Креске түшпеген, уккур ла јакшы койчы алтай уулчак Чемалда көрүнө берерде, Василий абыстан ол ас эмес сүгүнди. Је Василий абыс оны кунуктырды:

— Уулчак креске түжерге јөнсинбей туры.

— Кудайдын сөзи күчтү,—деп Василий абыстын умзанганын Бобрак билип, айтты.

— Кејегемди кезерге коркып турым деп, уулчак айдып јат.

Эң баштамызында олар бастыралары онойдо айдыжатан.

— Бу уулчак айдып туры:—кејеге тынла колболу болуп јат, кејегемди кезип салзагар, терезин сойгон кайың чылап кургап турарым, тортло кургайла, өлүп каларым.

— Креске түшпеген кижя ийттий быјар болуп јат: ого абыстын тууразында јадарга јарабас.

— Мен оны курсак ичерге, бойымла кожо отургыспайлым,—деп Василий актанып турды,—кудайдын сөзине түни-түжи үредип турым..

Ийт-Кулак бойынын јелбер чачту ээзинен коркып, тан бозорып ла келгенде, койлорды туулардын кајуларына айдап жүре беретен. Ол анда бойын салкындый јайымга бодоп, тууын текези чилеп таштан ташка секирип жүретен.

Күнге жылынып отурганда, жааназынын айткан чөрчөктөрүн санаазында айдып, тенери өрө көрүп, онын төрөл жери жаар жылып брааткан булут керегинде кожондоп турды, кушкаштарга өткөвижип, күүктерди жууктада мекелеп, шоорло ойноп жүрди. Жаланда казыр бөрүлөр желип жүргедий өйдө, бозом киргенде, журтка ойто келетен. Олордун көстөри кызыткан толчыларды суркурап, тиштери дезе кандыктын тазылары чылап бүктелип калатан дежетендер. Бөрүлөр сранайла коркышту казыр болгон учун, Ийт-Кулак олордон коркып, же андый да болзо, олорды жаантайын кычырып туратан:

Бөрүлөр, бөрүлөр, келигер!

Бастыра койлорды жигер...

Василий абыста койлор жоголо берзе, ол оны таадазына божодып ийер. Же Бөрүлөр келбейтендер, Ийт-Кулакка абыстын айылына ойто барарга келижетен.

Уулчак кышкыда одын кезетен, суу тажыйтан. Соок оны айылда тутканда, ээзи бир де баштаган куучынды улам сайын айдып отуратан.

Жаан байрамдарда Капшайга таадазы келип, сурайтан:

— Балам, бичик кычырарга үренип алдын ба?

Онын учун каруны Василий абыс мынайда беретен:

— Креске түшпегендерди кудай бичик кычырарга жаратпай жат—сагыш бербей туру.

Жаскыда, качан-суу жылу боло берерде, Ийт-Кулак креске түжерже жөнсинди. Же Василий абыс ого кенетийин айтты:

—Эмди тургуза жарабас... Сен бир эмеш сагы,—деп уулчакты сабарыла кезедип салды,—же бир де кижиге айтпа...

Бобрак удабай бойунун абыстарынын церквелерин көрөргө атанды. Абыс болуп турган Василий Апанаев ол ок күнде койчызына айтты:

— Эмди кем жок...

Уулчакты церкве жаар апардылар, анда качан ок суулу кадка белен турды.

Абыс сүгүнип турды,—онын бичигинде креске түшкен жаны кижиге кожулар. Удабай ол, Василий абыс, миссионерский жылдыс алар. Ол святазы жаар көрөлө, уулчакка жарлады:

— Сенин ангелин Павел болор... Апостол Павел бойы...—Бир эмеш сананала, кошты,—сенин өбөкөн Васильевич болор...

Жаны креске түшкен уулчакты столго бойыла коштой отургызала, аш-курсакты алкады:

— Же, Павел Васильевич, кудайдын алкыжыла курсак ич...

Уулчак кайра көрдү. Абыстын эмегенинен башка, туранын ичинде бир де кижиге жок болды.

Абыстын эмегени онын алаатый бергенин көрөлө, Василий абыс ого айдып турганын жартап айтты:

— Эмди сени ыт атла адабас, сен эмди кижн боло бердин...

Павел Васильевич дегени, онызы кандый бир Чемальский жаан сагалду крестьянин эмес, је ол Капшагайдын уулынын уулы, Шонкордын кызынын уулы болгонун уулчак јарт билип алды, бойы сүүйтен, онон качанда айырылбас кирелү болгон аттан айырылганына ол ачынды. Шонкор таадазы ол керегинде нени санангай не? Капшагайды арбап турганы чылап ого онойдо ок арбанар, топшуурын бербес, бойы да бир де чөрчөкти ого кайлап бербес.

Васильий абыс айтты:

— Сени кўскиде школго берерибис... Ак јарыкка үрен...

Абыстын эмегени ого көк чамча ла чоокыр штан сыйлап берди, је онызы да уулчакты сүгүндирбеди. Бичиктерди кычырып аларга үренери—јилбүлү болды, је книгалар онын аязын көрмөстөрдөн корулап болбогони эске алып, сыранай коркыды.

Ол Капшагай деп таадазына кача берди.

Је таадазы ого айтты:

— Орустын кудайы бастыра көрмөстөрдөн күчтү.

Кўскиде уулынын уулын карыган өбөгөн Чамалга база катап экелди:

— Павел Васильевич, бичик кычырарга үренерин...

Кичинек Кучияк алтайский духовный миссиянын школдорынын бирүзинин парталарына отурды.

Төгүн јолдо

Школ онын кўнине јарады. Анда өткүрген кажыла кун ыраак јерге јорыктагандый болды. Уулчак көп јаны немелер билип турды. Јер үстинде Кадыннан жаан суулар, талайлар ла городтор бар болуп, кара кулалар јанысла чөрчөктөрдө бар болгон эмес, је чынында кайдада изү ороондордо јадып турган эмтир. Озогызында уулчакка: табыргыны сүтле үстине чачып ийген учун онын сырты ак, уй јылдысты тепсеп саларга сананган учун, онын туйгактары айры болуп јат деп айдатандар. Эмди дезе оларды кудай ангайда јайаган деп үредип јадылар.

Тууларды, агаштарды, чечектерди—бастыразын „орус кудай“ бүдүрген, ончозын „ол јайаган.“

Јаит јорыкчыны билбес ыраак чичке јолго шакла онойдо баштандырдылар. Андый чичке јолдор батпак кайын агаштарлу кырларда бар. Ол јолло тамла ырада баргажын, кайынаштар тамла койуп турар. Кийининде чичке јолычак билдирбезинен туура кайдаар да бурула берет, барып јаткан кижн дезе ол ло јолло браат деп бодоор.

Чынында алза, онын алдында төгүн чичке јол. Удабай ол до јоголо берет, кижн дезе төмөн өзөккө түжерге јол бедиреп, јы-

лым кайа-таштардан башка, эш неме таппай, бийиксү жерле азып жүрөт.

Кичинек Кучияк андый төгүн жолло барып жатты. Кайкап турды.

— Бу орус кудай кандый сүрекей жакшы киж! Ончозын сананып таап, эдерге, кандый ус!

Абыстар ойди тегин өткүрбедилен.

— Кудайга мўргуп жандап жүр, онон башка адан ок чылап жүүлө берерин,—деп оло айдыжатандар.

Уулчак узак жадарга күүндү болуп, кудай ого быйанзак боло-рын, киж сагыжы чыгып, жүүлбес жолды ого көргүзүп берерин кўнүн сайын сурап жүрди. „Шак онойдо алгай уулчактын кудайга мўргүүрин—фанатазмге жетире,—абыстар сүрекей тынгыткан,—деп сонында ол бичиген.

Онызы ого көп жеткерлер экелип, жүрүминде жаан жастыралар өткен.

Абыстар ого айдатандар:

— Абыс болорын. Павел Кучияков абыс!

Андап жүргени

Көп жылдар өткөн кийининде, Кучияк керегинде айдыжатандар:

— Топшуур алза—кайчы,—мылтык алза—анчы!

Же ол коомой анчы болгон.

Капшагай таадазы уулынын уулы жакшы анчы болорына кичеенип жүрөтөн, шкодо уренгенинен эки жыл өдө берерде, ол сурады:

— Бичиктер кычырарга үренип алдың ба? Мўргүүрге билерин бе? Жеткил...

Ол уулынын уулын кўскиде андаарга бойыла кожо апарды.

Тайгада эн баштапкы керек—этке жединери, чокумдап айтса, кийик-сыгынды, ол эмезе эликти өлтирип алары болуп жат, онын кийининде тийиндерди андаарын баштаар. Таадазы тайгадагы эски одузына жеделе, уулчакла кожо этке жедиверге бардылар: таадазы бир жаны жаар барды, уулчак дезе база бир жаны жаар барды.

Павел мөрлү болды—ол жаан мўүстү сыгынды жыга атты. Өлтирген сыгынга ол жууктап клееди, шыркалаткан элик качанда онон кача бергени сагыжына кирди. Сыгын тыны бек ан. Шыркалаткан сыгын биске айылдаш Кеденди мўүстериле көлү реле, ичин жүкле арайдан жара тартпай, кайа таштын үстине мергедеп ийеле, бойы кача берген.

— Ол менен качпас,—деп Павел мактанды, онын тапканын көргөн таадазы сүрекей сүгүнөр деп сананды:—темейле апшы йак онын кулагын чойгөн, көрзөн, кандый мергенчи анчы!

Павел кандый да болзо, сыгыннын торсук учуктарын кыйа кезеле, буттарын сый согуп ийди.

— Эмди качпас!..

Капшагай таадазын кычырарга барды.

Уулчак сыгын өлтиргенин апшыйак угала, сүгүнди. Онын уулынын уулы ырысту — баштапкыла күнде сыгынды жыга атты! Онызы жакшыга баштаар: андаары жедемдү болуп, озор айылына мунчан ас эмес тийиндер экелер. Озор Макаp коjoyымга алымды төлөйлө, тары, корголжын, орус аракы, сахар ла крендельдер садып аларлар...

Je сыгыннын сый соккон буттарын көрөлө, апшыйак адылды:

— Мынызы не? Сен нени эттин? Анды анайда кыйнаарга жараар ба? Эмди туу ээзи чугулданала, тийинди өскө жерге айдап ийер... Сениле кожо жүрерге меге коронду...

Бир канча күннинг туркунына апшыйак уулчакла эрмектешпей жүрди. Бойы дезе сананды:

„Орус чылап журтаарын билер кысты алып берерим, кыра салындар...“

Трапезниктин кызы

Чемалда таныш трапезник, алтай кижн, Максим Никитич жаткан, ол церкведе свечи камызып, абыска кадильница берип туратан. Оздо Анна деп атту кыс бар болгон. Ол Бобрак абыска ла Василий обыска кир јунуп, эрге барган үй кижн кирер учуры јок болгон алтардын полын јунуп жүретен.

Анна сыргалжы болуп жүргенинен бери канча-канча јай өттн, адаөнези кемге үй эдип берерин сананып жүрдилер. Сойон сөөктү көчкүн кижн оны кудалады—адазы бербеди:

— Сойондор карануйда жүрген улус: айылда журтайдылар.

Капшагай бойынын уулынын уулына кудалаарга келди. Максим Никитич жардактанып айтты:

— Мынызы крестү кижн: јакшы јадарыгар.

Той эттилер. Аннаны Куйум деп јерге Капшайдын эки кыпту туразына экелдилер.

Анна ыйлады: тура күүнине кирбеди—полын јунбаган, печкени черетебеген, кийим јунбайтандар. Көзнөкти өткүре көрзөг—эрикенинен жүрек сыстай берер: эбиреде—агаштар ла кырлар. Айылдаштарга јетире—эки үч беристе. Онызы эмди тура андый, је кышкыда богочынын ары јанына озор көчө берерлер. Кижининг де уни, ийттин жүрүжи де угулбас.

Анна эрине айтты:

— Деревнеге јадарга баралык.

Эри јопсинбеди. Деревнеде ол нени эдер? Мында ол төгөтлө смола агызып, јуукта јаткан журттардын крестьяндарына са-

дып јат, ашка ла туска толыйт, анда ол нени иштеер?..

— Слерде кирлү, мындый балкашта мен јадып болбозым,— деп Анна айдып туратан.

Павел ого адылатан:

— Сен абыстың эмегени эмезин...

Анна адазына кача берди.

Максим Никитич бойының кызын үретти:

— Агаш өскөн јеринде туратан, кыс барган јеринде јуур-тайтан.

Ол Аннаның әрине ойго апарала, улустың көзинче ого камчы көргүсти:

— Мында јуртта... Балкаш күүниге јарабай турган болзо — бас тыразын ару эт.

Анна билени ару јуртаарына үреде берди.

Јууда

Кайда да ыраагында јуу болуп турды. Куйумга јурт јердег уч-баш ла табыштар једип турды. Кажы јерде, нениң учун улус јуулажып турганын Павел билбеген.

1916 јылда алтай улусты тыловой ишке мобилизовать эткен. Павел улустарыла эзендежип алып, өскө мобилизованныларла кожо Јаш-Турага барды. Бис эмди турган богочыда, бу ла уч тыттың јанында озор токтодылар. Озорды үйдешкен төрөгөндөри агаштардың будактарына јаламалар ла тийиндердин терезин илдилер, чичке јолдың јанына дезе өзөктөн әкелген таштарды чоктылар. Мынызы — туулардың сүүрилеринин ээлерине сый болды, озор дезе Алтайдың уулдарын ыраак јолго үйдештирип, јеткерлерден корыыр аайлу болды.

Оттың јанында камдар тескинип, тўнўрлерин согуп, эбиреде јаткан немелерге аракы чачып, камдап турдылар.

— Мўргўул јаан болгон, — деп Кучияк куучындады. — Улус бир де немезине ачынбагандар. Бу тыттардың будактарында киштердин терелери элбиреп тургандар. Тайган аттардың каны өлөнди бўркеп салды.

Кучияк ла оның төрөгөндөри тууразында отургандар. Ого адылгандар:

— Сен не мўргўбей отурын?.. Абыстың уулы!..

— Мен крестў болгом, меге туу ээлерине мўргўўрге јарабас болгон, — деп ол эмди куучындайт.

Таадазы оны городко јетире үйдештиреле, аттарын алып, ой-то јана берди.

Поезд кўнбадыш јаар ууланды. Кучияк кере тўжўнеле вагонның ачык эжигинин јанында туратан. Оның алдында учы-куйызы јок, јилбулў телекей кайкамчылу книга чылап ачылып турды.

Орус јер бу кирези сырангай элбек болуп, ондор тоолу јаан гордторло чумделгенин ол билбеген, текши јерде болорына, бастыразын көрөргө лө андый кайкамчылу книганы учына јетире кычырып саларга ол сананды.

Олорды Белорусский агаштарга экелгиледи. Анда олар окоптор казып, блиндаштар эттилер.

Ол көп немелерге үренип, жүрүмди билип алды. Өйди часла кемјиирине ле бааларына үренип алды. Алдында дезе ол өйди карыгандардын јаныла: „чай кайнаганча“, „карыган эмеген бир канза танкы тартканча“, „эт бышканча“ дегениле кемјип турган. Офицердин карманындагы частый часты жууныг кийининде кыйалта јок садып аларга, эмди ол сананды. Акчалу кажыла кижии оны садып алар аргалу деп офицер айткан. Кучняк уйын садып ийеле, часты кыйыш јогынан садып алар. Ол ок офицердеги ару листтерлү бичиктий бичикти алала, күнүн сайын бичиир. Је ол нени бичиир? Билип аларына ла качанда ундыбаска, кожондор бичиир. Алтай кожон көбөлөктый—тудуп болбозын, изин де артыспай уча берер. Ол кожондорды тудар: укканын ла бойы тапканын бичип турар.

Бир канча јылдын бажында, бир де кижиде јок болгон бичик ондо болор, айылына ол ойто јанып келди.

Тайгада јатпазым деп, уйи базала—айтты, је эмди ол онын јөбине кирди. Олор деревнеге көчөргө санандылар.

Чепош

Качанда Кадыннын јарадыла Чемал јаар алтай кижии јортуп брааткан. Күн изү болгон, јорыкчы суузай берди, је Кадыннын јарады каскак, сууга једерге күч. Јоллой барып јадып, бир канза танкыны тартала, онын соңында экинчизин тартгы, је суу ичер јер учурабады. Онон мөңүндий суучак көрүнди. Суузы мөңкү кырлардын алдынан агып чыккан суудый соок то, амтанду да болды.

Эргенги күнде алтай кижии Чемалдан ойто айылына барып јатты. Базала суузай берди. Кадын јаар түжерге јалкуурып, соок ло амтанду суучакка једерге сананды. Кече суу ичкен јерге јортуп келзе, суучак јок—бастыразы кургап калтыр.

— Чее, пош!—деп алтай кижии кайкады.

Бир канча өй өткөн кийининде, бу јерде орустар ла креске түшкен алтай улус јуртай бердилер. Деревнени Чепош деп адагылады.

Павел эмегениле Чепошто јуртадылар. Олор деревненин куйузында тура эдип алала, маала салдылар—озогозынан көрө јадынын өңдөндирерге санангандар.

Олор той эткенинен бери эки јыл өтти, је бойы бойынын адын

адабадылар: жебренниг ондый кийик ле учуры јок јанын бузарга
коркып турдылар. Анна Максимовна аш-курсакты белетеп салала,
олорло кожо јаткан эринин сыйынын сурайтан:

— Ол кижия кычыр...

Павел дезе уйине кыйгыла айдып туратан:

— Эй, сен! Уй кижя!..

Бийик јараттын алдында Кадын окпынданып јат. Мааланын јаны-
на туй өскөн карагайлар салкыннан шуулайт. Таң эрте пөтүктөр-
дин эткенин кайа-таштарда јүрген эликтердин багырганы јендеп
турды. Мынызы деревне эмес, айландыра агашту өзөк-букке түнөй
болды. Је ол өйдө Чепош Кучиякка городтый јаан көрүнген. Де-
ревнеде — „улустагы“ — јүрүм ого базынчыкту болуп, эмегевине ай-
дып турды:

— Мында јадарга уур: табыш көп, бажым да оорый берди..

Анна Максимовна деревнени мактап, эрин токунадып турды.

Је ол дезе токунабай турды. Бир јыл өткөн кийининде, оло-
туразын садып ийеле, жагысла көчкүн алтай улус јаткан Устүги
Чепошко көчтилер.

Куияк јирме јыл өткөн соңында ол өйдөгү Чепош керегинде
стихтер бичиген:

...Алдында, кичинекте көрөримде,
Кунукчылду јобош болгон.

Канадын кестирген куштардый
Улустарын кунукчыл јүргөн.
Энир-бозом киргелекте,
Јаңыландыра шан соготон.

Эбиреде турган туулар көксине
Корон өткүре торгулатан.
Керек эткен кижилердий
Улустар церквеге јуулатан.

Кеден штандарына тизеленип,
Өрө де турбай бажыргылайтан.
Куугарып калган эриндери
Эрмек јогынан кыймыктанатан...

Ол өйдө Кучияк бойы мүргүйтен де болзо, је кудайга бар бой-
ын беринген сезик ондо болбоды: кунукчылдын ла право јок
болгонынын сезиги онын сагыжын талтырган. Ол олјодо болгон.
Андый олјодон качан чыгарын ол билбеген.

Карануй күндер

Ол өйди эске алынарын Кучияк сүүбейтен — бойынын јасты-

раларынан уйалатан, же андый болгонын качанда жажырбайтан.

1919 жылдын учында Алтайдын көп саба бөлүгүн колчаковецтерден партизандар жайымдап салгандар. Же ол өйдө политический не болгонынын аайы-бажыны чыгып болбой турган көчкүн алтай журт албатынын кезигин актар мекеле бойына тартып алгандар. Чуй тракт актардын колында болгон, оныла озор Монголия жаар качкандар. Озор жуукта жаткан өзөктөрдөн чанакка жегер ол эмесе ээртеер бастыра аттарды албан-кучле жууган. Кучиякты обозко алгандар.

Ол кийининде онын керегинде бичиген:

„Куйумнын журт управазы качып брааткан актардын отрядтарына мени обозник эдип ийген. Жолдын жарымызынан ала Монголия жаар мылтыкту рядовой болуп бардым. 1920 жылда апрель айда Кош-Агашта Кызыл Черуний бөлүктөрине олжого кирдим. Оңдойдо дезе: „Слер антихристтердин колына кирдигер,“—деп Константин Соколов абыс бистин ортобыста контрреволюционный агитация өткүрди. Айылымда дезе адамнын карындаштары канча-канча айдын туркунына качып жүрерге, мени тайга жаар барарга сүмелеп алдылар...”

Бу күндерди Кучияк бойынын жүрүмнүн карануй күндери деп бодоп, бистин төрөлибистин улу керегине бастыра бойын бүткүлүнче жирме жылдын туркунына берангениле, бойынын общественный ижиле, поэт-агитатордын көдүрүнүлү сөстөриле бойынын бурузы учун каруны берерге кичеенген. Ол жаны Алтайдын кожончызы ботуп, бурузы учун каруны жеткилинче берип салган.

„Аза-Жалан“ деген повестинде Кучияк бойынын жүрүмүн бичиген: Керек-Жок пастухтын кеберинде автордын жүрүмү темдектелген. Монголия жаар кача берген байга Керек-Жок мекелетирип, колында мылтыкту онын малдарын каруулдап, бир тарый партизандарла адышкан. Же партизандар ого тийбей, жакшы көргөни Керек-Жокты сүрекей кайкатты.

Бу улус оны ненин учун бойынын кижизине бодогонун, онын удур адышканын озор немеге бодобогондорун Керек-Жок узак аайлап болбоу. Ол кажыла сөсти аярулу угуп турды. Алтайын орус албатыларды кандый неме бириктиргенин, айыл-журттарла бала-баркаларын таштап ийеле, кажыла таш өлүмле кезедип турган тайгага озор ненин учун барганын ол билип аларга кичеенди.

Онызын билип алган соңында, ол байларла удурлажа тартыжып, колхоз төзөп, социалистический общественнын эрчимдү төзөйчизи боло берди.

Мынызы—Павел Кучияк бойы өткөн жол болуп жат.

Жаны жүрүмнүн өштүлери карануй күндөр керегинде ого канчала катап айдып, бойлорунун каршу амидуларына жараштыр,

онын јинт тужында эткен јастыраларын текши јерде јарлап, оны (эмли ады-чуузы чыккан кижини) бойыннын јанына тартып аларга ченештилер. Ол јуучылдый болуп, ологорго бойыннын куучын-дарынын ийделу согултарыла каруны берип, колхозторго качан ок одо берген байлардын, озогы бандиттердин ле буржуазный националисттердин каршу кылыктарын илезине чыгарган. Ол областной газетте бичиген:

„Менин пером, менин јурумим, менин талантым партиянын ла правительствонун болуп јат. **Б** Менин кажыла сөзим албатынын оштүлерин – буржуазный националисттерди, куун-кайрал бербей, коскорор, шакла онойдо мен иштенерим.“

Мынызы черт аайлу јаныланды. Ол оны писатель болуп баштаганынан ала ак-чек будурди.

Эски тура

Кучияк 1922—1925 ј. јаткан јерди көрөргө, бис барып јаткан јолыбыстандуура буруп, түрген аккан, ару суучактын јанында кызылтым чечектерле бүркелип калган јаланда, эскизине борорып, јарымдай чирип калган турачакты көрдибис. Онын бийиги кижинин сынынча болгон. Јабыс, кичинек, көзнөктөри туй өскөн баргаага көрүнбей турды. **Р** Онын јабынтызынын бир бөлүгин салкын үзе согуп, јерге мергеедеген эмтир, экинчи бөлүгү ордында туры. Анаартан чочыдылу сыгырышкан карлагаштар учкылап чыктылар, балдарынын араай чыйыкташканын уктыбыс. Кучияк сүгүне берип, **Т** ойноп айтты:

— Карлагаштар менин турамда јатканча **у** эмтир: меге јакшы болор!

Озогы алтай кижинин: „карлагаш түндүкте конзо, биленин одузы ырысту болор“ деп јандаганы менин сагыжыма кирди.

Карлагаш эн баштапкы улусла најалашкан, ол ологорго јер алдынан от экелип туратан. Карлагаш оны аларга коркышту эрликке учуп браадала **Р** бойыннын јундарын куйдирген. Карлагаш отын сыранай јакшы чедиргенин уурдап алганын эрлик көрөлө, чой јуртынан чыгара јүгүрип, оны тудуп аларга сананды. Је ол күчтү де болгон болзо, карлагашка једип болбой, чугулданган бойы оны ээчиде јес малтазын мергееди. Карлагаш сыранай түрген учуп брааткан малта ого јүкле араайдан једижеле, онын куйругынын ортозынын јундарын јула сокты.

— Ол ойдон бери карлагаштын куйругы айыры болуп калган, ол ойдон ала улустын айылдарында от куйген. Оны өчүрерге јарабас: көчкөндө козын кожо апарар. Онойдо карыгандар айдатан, — деп Кучияк көзи суркурап, күлүмзиренип айтты.

Туранын јанында таштарды арулап салган, түп-түс јер бар. Мында Кучияктын маалазы болгон. Ол уйиле экү бу өзөктө энле

баштап картошко, огурчын ла морковь өскүргендер. Олор талкан эдерге жангысла арбаны эмес, же буудайды да салып турдылар: Анна Максимовна ол өйдө калаш быжыраарын билип, онызына бойыннын айылдаштарын үредип туратан.

Тан арте болгон, бис күнги калас өгкүрбеске, аттардын ээрлерин албай, эски тураанын жанында бир канча минут болгон сонында, кырдын сыны жаар атандыбыс. Кучияк бу журтта канайда жатканын, кандый книгалар кычырганын, религиозный фанатиктен канайып артист боло бергенин, Василий абыс ла Капшагай таадазы сыйлап берген кудайдын сүрлерин кайда эткенин куучындаарга келишпеди.

1923—1924 жылдардын туркунуна жоктулардын комитетинин качызы болуп иштегенин, кийининдеги эки жылда журтсоветтин президиумынын члени болгонын ла бис билерибис.

Арт учында поэт болгон Кучияктын бу бурулталу жылдары өм тургуза жарталбаган, же бу жылдар сүрекей жилбүлү: ол өйлөр онын советский писатель ле общественный ишчи болуп өскөн жылдары болуп жат.

1925 жылда күскиде Кучиякка облысполкомнын ишчилеринин бирүзи келип, оны Кунчыгыштын колкүчиле жаткандардын Коммунистический университетине үренерге Москвага ийер жөп тургусканын айтты.

— Төрт жылга!— деп Кучияк кайкады. — Билемди канайдайын?— Менде үч бала бар ийне.

— Болужарыбыс,— деп областной ишчи ижендирди.

Анна Максимовна ыйлабады, онызына удурлашпады. Онын адазынын туразына учёныйлар ла Алтайдын шинжүчилери келип тужетендер. Онын эри учёный боло берерин ол билип ала-ла, сүгүнип, айтты:

— Барыгар, бис кем жок жадарыбыс.

Жангысла кийининде, качан жөп бүдүп калган тужында, ол уйалып сурады:

— Сен үренип алзанг, бисти таштабазын ба? Жок по? Мен бир эмеш база үредүлү,— бичиктер кычыраарын билерим. Сеге мени-ле кожо городто до, деревнеде де уйат болбос...

Павел Васильевич уйининг колын тыныда тудуп, энгле баштап онын адын адады:

— Нюра, коомой неме сананба...

Үредүде

ВУЗ Кучияктын көзин көп немелерге ачты. Ол эмди телекейди, обществонын өзүмнүн закондорун чокумду терең билип, жер үстинде бастыра материальный ла культурный баалу немелер улустардын ижиле буткенин билип алды. Ол столицанын театр-

ларында ла литературный вечерлеринде болуп, суузаган јорыкчы соок, амтанду суу ичкендий орус искусствоны көрүп јүрди.

Ол өйдө өткөн жылдыктардын учында Михаил Чевалков бичиген правоучительный басняларды тоого албаза, онын төрөл Алтайында бичилген художественный литература јок болгон. Албаты ортозында сөслө айдар чөрчөктөр, туујылар, кожондор элбек таркаган.

Кучияк бойынын творчествозын албатынын кожонынан, туујыларынан баштаган.

Јиит үлгерчинин эн баштамы туујызынын угачылары онын университеттеги нөкорлөри болгон. Олорды туујы сүрекей јилбиркетти: ол өйдө Алтай канайда јуртаганын,—уй улус јүрүмдө түнөй праволу болорго, общественный ла государственный керектерди бүдүрерине туружарга тартышканы туујыда бичилген. Арбачы кысты адазы алым учун байдын алты јашту уулына албан күчлө эрге берип салган. Јабы бай шүүнген:

Јалы јокко кулданарга,
Јакшы биске качанда болор!
Јаандап келзе, уулыбыс
Бойы билгей јуртайтанын.

Кайыны ла кайын энези келдине сырагай уур иштер өтирип, бир ле эмеш сөстөн кыйышканы учун оны казыр кыйнап турдылар.

Јабы байга кул болуп,
Јаш јүрүми қыскарды.
Јаркынду јүрүми јоголды.

Ол өйдө эри өзүп, сыргалјы бололо, бойына јиит үй кижилды, Арбачыны дезе адазынын айылына сүрүп ийдилер. Ада-энези кызын байдын турлузына ойто сүрдилер. Арбачы јайзаннын болуш сураарга барды, је ол дезе ого камчы көргүсти.

Гражданский јуу башталды. Арбачы Лениннин адын укты:

„Ленин—ишмекчи крестьяннын сүгүнчизи,
Ленин—кыйнаткан кулдардын ырызы,
Ленин—революция јенеринин маанызы,
Ленин—јайзан байлардын өлүми.
Ленин—јоктулардын јалтаңбас коручылы.
Ленин—сырагай жарык большевик!
Ленин—ойгор, Ленин улу, јалакай,
Ленин—бис јендеп чыгардын јылдызы.“

Арбачы адазынын мылтыгын алала, партизанский отрядка барды, өшгүнүн изиле јалтаныш јок базып, көсгін јаштары ла ачындырганы учун өч алып, јенүге јединерге болушты. Качаң

жуунын калапту жылдар ы токтой берерде, Арбачы байрамга кийинген чилеп эн артык бөрүк, эн артык чегедек кийип алып, жайымга јединген јенүчи јокту алтай улустын съездине Улалуга барды.

Университетте кожо үренген нөкөрлөри туујыны угуп, оны албаты үредүзин башкарган областной отделге Улалуга ий деп авторго јөп бердилер. Ол шак онойдо этти, 1928 жылда, жайгыда амыраар ойгө јетире туујызы печатка базылып калар деп бодогон. Је бойынын областной городына јанып келеле, онын туујызы жылыганын укты.

Төрт жыл өткөн сонында, Кучияк бу туујыны катап бичиген. Оны печатать эдип салган, бойыбысла кожо апарып јадыбыс. Автор колхозный жууядарда ла өлөн ижиннин бригадаларында кычырып турган. Туујыны кажыла јерде сыранай ајарулу уккылайтан, онын кийивинде Арбачынын јүрүмине түней јүрүмдү кыстарды эске алатандар.

— Јүрүм уур болгон,—деп бир колхозто карыган алтай уй кизи айтты.—Арбачынын јүрүминдий ок уур болгон. Андый јүрүм эмди ундылып браат, је книгадан кычырып алза, бастыралары эске алынар.

— Мен жалчы болуп, байда јүргөм,—деп өскө колхозтын уй саачызы айтты.—Арбачыдый ок кызычак болорымда, байдын койлорын кабыргам. Кара јерди бүркеп салган койлорды ээчиде мен дезе өдүк јок јүрөтөм...

Революциянын алдында јокту кижинин кызынын правозы јок уур јүрүмин Кучияк јарт көргүзин, Советтердин јан-башкарузы тужында онын јолын онойдо ок чип-чике көгрүскени учун туујыны уккан уй улустын јүрегине Арбачы жуук болгон.

Алтайский литературада „Арбачы“ эн баштапкы туујы болуп, Кучияктын творчествозын көндүктирди.

Көчкүн агитатор

Күнчыгыштын колкүчиле јаткандардын коммунистический Университединде Павел Кучияк төрт жыл үренген. Төрөл алтайына ойто јанып келерде, оны юрта-передвижканын баштачызы эдип тургускан. Ондо культурный ишмекчилерден мындый специалисттер бар болгон: үредүчи, агроном, доктор ло киномеханик—јаан эмес отряд болгон. Отрядтын ла Кучияктын бойынын ижи керегинде В. Кожевников „Алтайский литературанын баштапкы страницалары“ деген статьяда бичиген:

„Олор сыранай сондогон аймактарга јүрүп, прививка эдип, колхозтор тззөп, гигиена ла јер ижи керегинде, социалистический иштин эп-сүмелери ле советский право керегинде доклад-

тар эткендер. Огряд кино көргүзүп, ликпунттар төзөп, неле немелерге жандап бүткениле, бала табар тужындагы изү оорула, байлардын агитациязыла тартыжып тургандар.

Павел Кучияк юрта-передвижканы эки жыл башкарган. Мынызы уур, же жылбулу иш болгон. Андый жүрүмгө жаныс жүрек ас болор деп, кезигинде Кучиякка бодолотон. Онын көзүнчеле алтай улус көчкүн жокту айылдарынан жаны тураларга көчүп, үй улус чегедектерин чечип, улус жүстерин эн баштап жуунгылай бергендер, байлар ла жайзандар советтерден ле кооперациядан сурдиргендер. Жер жоктулардын боло берди!

Мынызы бастыразы эмес. Павел Кучияктын көзүнчө жаны школдор ло саржу заводтор эдилеп, аш салылып, малга кажагандар эдилген. Кечеги көчкүндөр орус колхозчылардын болужыла жер ижине үренип, жаны жолдор эттилер. Кучияктын болужыла жер бойынын организациялары байларды жок эткендер. Онын ла көзүнчө камдар түн үрлерин, жаламалар, ла күзүнгилер илген тондорун өртөп турдылар. Бастыра жүрүм кубулып турды!

Кучияк бу жылдардын туркунына Алтайдын бастыра жаан жолдорун ла чичке жолдорун билип алган. Качанда Кучияктын киноаппаратту, книгаларлу ла медицинский препаратту юрто-передвижказы өткөн жолло бис эмди де барып жаттыбыс.

Бийик кырларда

Койу мөш агаштарлу Куйумнын өзөгинде бис Жолго деп кырга чыктыбыс. Онын бир жанынан аккая суулар Кадынга кирип, экинчи келтегейинин суулары Бийге кирип жат. Он жанынан Адаган кырдын килен бажы содойот. Ичкери ыраакта мөнкү тошту кырлар көгөрип жадат.

— Чолмон—сыранайла бийик кыр,—деп Кучияк камчызынын сабыла алды жаар көргүзүп, айтты.—Онын бажынан тагнын жылдызы Венера тенгери жаар көдүрилипп жат, онын ла учун оны Чолмон деп адаган.—Ол күнчыгыш жаар бурулала, айтты:—Анда дезе Үжену деп кыр. Бастыра камдар ого бажырган. Бу кырдын ээзине канчала кирези аттар тайгандар! Онын бажында үч эжик бар дежип, камдар бу эжиктен казыр эрликке өдүп жат деп, албатыны мекелегендер.

— Кырдын бу келтегейинде көл бар,—деп ол онон ары айтты.—Сыгындар, тенеридий чагкыр сууны ичерге оноор жүргилейт. Анда кыйгак өлөнгө жүзүндөш өлөң өскөн сас бар. Сыгын бу өлөңди бир ле эмеш жийле, тижизия бедиреп мантаар. Эмегени жуук болбогон анчыга андый өлөңди жиирге жарабас.

Канча-канча күн жортыбыс. Бисти кезикте соок салкынга баштарын сындырткан батпанак мөштөр курчайдылар. Бистин аттарыбыс кезикте койу өскөн батпанак кайынаштарла өдөтөндөр, сур-

курууш ап-апагаш кар олордын туйгактарынын алдында кезикте кыярап турды. Кажы жерде конор жерлерди: аттарга жиирге корон олони жок жакшы жаландарды, от саларга кургак агаштарлу жерлерди, кукүрт болзо, кижжи жажынгадый куйлар кайда бар болгонун Кучияк алдында жакшы билеген. Ол озойдо ок жиирге этте табар жерди билеген: бис бир жерде күртүктерди, экинчиде — сымдаларды ла чайларды, учинчиде — коомой ло болзо — унгури табышту таралдарды адып алатаныбыс. Кажыла атканы биске жанысла кушты экелетен эмес, же баштачыбыстын кандый бир жылбулу куучынын беретен.

— Чайдын кабактары ненин учун кызыл, слер билеригер бе? — деп, качан жажыл тошту агаштын жаан кужын эн баштап олтирерибисте, Кучияк бистен сурады. — Онын керегинде алтай албатыда мындый чорчок бар: „Ол алдында кижжи болгон. Же жаман кижжи болгон — айылдаштарын согуп туратан. Кудай ого чугулдана ла, оны куш эдип салган. Букадый, жаан куш эдип салды. Же чай кичинек куштарды ошкошло сурекей ооркодип турды. Анайдарда кудай онын эдин астадып ийген. Чайдын эдин астадып, такаага, сымдага, күртүкке кошты. Сымда күртүкте ак жолду эт бар болгонун кордигер бе? Онызы чайдан алган кожолта эт. Куштар жаандай береле, сугундилер, чай дезе ачу короннон ыйлап, костин жажынан костори кызыл болуп калган деп, бичик билбес улус чорчокко будуп, айдыжатан.

Бис озокко тужуп, сууларды кечип, кырлардын сындарына базала чыктыбыс. Булуттарга буркелип калган бийик туулар бисти курчадылар, Кучияк олорло, эрмектежи, айу кажы жерде отконин, тунде буландар кандый колдордон суу ичип турганын, эртен куннин азый кандый болорын биске айдып турды. Ол чике жолды сурекей аяктап королло, кандый ан, кандый куш отконин биске айдып беретен.

Ол бойынын сурекей элбек облазын жакшы билген. Оны Алтайдын тиреу энциклопедиязы деп айдарга жараар.

Бир катап кыштын тунинде бис учу Кадыянын жарадында турдыбыс. Суу сурекей ару ла тымык болгон, жап-жарык, жаан жылдыстар таштан ташка сууда араайынан жузуп брааткандар. Сууда Орион жылдыстардын жуунтызынын жаркыны корунбегенче, бис унчукпай турдыбыс. Кучияк олорды королло, кодуринилу айтты:

— Уч тижи сыгын чыкты. Ийт олор жаар мантады, туку ол анчы бойы корунет. Эмдиге адып ийер. Же, же... Жастырды, ок кайдаары барганын коруп турыгар ба? Туку, туку кызыл..

Онын кийининде ол бис жаар бурулала, терен будумчилегениле айтты:

— Бистин карыган обогондор бойынын кирезине база сагышту болгондор, — кижинин кучин ле сагыжын коргузерге билгендер.

Бисле јорыктап брааткан, Москвадан келген писатель Кучиякка јӧп берди:

— Карыган ӧбӧгӧндӧрди бичиктерде кӧргӧзер керек, олордын ойгорын бистин балдарыбыска берип, балдарыбыстын балдарына чебер јетирер керек.

Шонкордын чӧрчӧктӧри ле туујылары керегинде Кучияктын билерин сананып, олорды олкачан бичигейне деп сактап јӱретем.

Мастер

Ол кышкыда Новосибирске келерде, чемоданында толтырала рукописстер экелген. Мынызы 1913 јылда ӧлгӧн Шонкор таадазынын чӧрчӧктӧри ле туујылары болгон. Кучияк онон укканын бичийле, орус тилине подстрочный кӧчӧрип салган. Удабаганда ээчий-деечий эки книга: „Алтай чӧрчӧктӧр“ лӧ „Темир-Санаа“ чыкты. Бу бичиктердин бажалыктарында: „Чӧрчӧкчи Шонкор Шӱнеков“, „Баргаа Кучияктын айтканынан бичилген“ деп ле онон до ары темдектелген. Је онызы чике эмес. „П. В. Кучияктын айтканыла П. В. Кучияк бичиген“ деп салган болзо, чике болор эди: ол јанысла фольклорды јууган эмес, бойы да кайлап, олорды айдатап. Ол Шонкордын јарамыкту ӱренчиги ле кӧндӧктиречизи болгон.

Кажыла чӧрчӧкчи албатынын произведениезин кайлап айдар тужында чӧрчӧкти јарандыра айдарга кезик јерлерди божодып, кезик јерлерге бойынан кожуп айдат. Онойдо кошканыла геройлорды јаны сӧстӧр айтыртып, событие ӧскӧртӧт. Чӧрчӧкчи канча кирези кӧгӧстӧ болзо, јаны јарыктын тандагы тамла јарандыра кӧргӧзилер. Кучияк сӱрекей кайчы болгон, ол албатынын эски произведениелерин јаныртып кайлаганда, бичигенде, оны угуп турган, ол эмезе кычырып турган улустын алдында тан эртенги кӱннин јаны јарыгы јарыгандый тура беретен.

Алтайга 1937 јылда Москвадан фольклористка Анна Гарф келген. Кучияк оныла кожо албатынын чӧрчӧктӧрин јуурга јаны јаан јорыкка барды. Чӧрчӧкчи кижии кайда барын улустап сурап угуп, Сары Кокша деп суунун бажына, колхозтын ыраакта турган фермазына келдилер. Олор, ондо јӱејылдык болгон мӧштин тӧзӧнде отуруп, кайыштан ӱйген ӧрӱп турган кӧзи јок карыган ӧбӧгӧнди кӧрдилер. Карыган ӧбӧгӧнди эбиреде балдар јажыл јымжак ӧлӧннин ӱстинде јадып, онын чӧрчӧктӧрин угуп турдылар. Мынызы Алтай ичинде атту-чуулу чӧрчӧкчи Николай Улагашевич Улагашев болды. Кучияк онон бир канча чӧрчӧктӧрди бичип алды. Анна Граф олорды орус тилине кӧчкӧрерге болушкан. Улагашевти Москвада билип, оны советский писательдердин Союзына алдылар. Ол ок ӧйдӧ бистин орооныбыстын атту-чуулу чӧрчӧкчилериле кожо оны „Знак почета“ орденле наградить эткен.

Удабай карыган өбөгөн геродко көчти. Кучияк онын туркары айылчызы боло берди. Ол ого калын тетрадьту келип, онын чөрчөктөрүн бичийген. Карыган өбөгөн, өскө чөрчөкчилерге көрө, түргөн кайлайтан, онын учун онын айтканын бичириге күч болгон, ого үзери оны токтодып, такып сураганын ол сүүбейтен. Кучияк чөрчөктин жанысла учурын бичийтен, кезигинде жылбиркеп укканынан карандашты торт ундып салатан. Же айылына жаныл, чөрчөкти бастыразын жаап бичийле, оной чөрчөкчиге келип, кычырып беретен. Улагашев угун, керектү жерин түзейтен. Ол онойдо жети чөрчөк бичиген. Олор бастыралары Н. Улагашевтин алтай ла орус тилине чыккан „Алтай-Бучай“ ла „Малчы-Мерген“ деген книгаларда салынган.

Фольклор келтегейинде Кучияктын ижи сыранай жаан учурлу. Орус бичик кычырачыларды Алтайдын мал ишчилеринин ле анчыларынын героический эпозыла ол эн баштап таныштырган. Ол биске албатынын ойгорынын сыранай көп жуунтызын ачкан. Оной улам ол бойы үлгерлеп бир де строчка бичибеген болзо, алтай албатынын культуразынын өзүминин историясында онын ады чөрчөктөр жууп, бичиген учун түнейле үргүлжиге артар эди.

Алтай ичинде Шонкордын кызынын уулынан башка, героический эпосты бир де кичи жакшы, терен билбеген. Чөрчөк бичириге Улагашевка көп улус келип жүретен, же көп сабазы айылы жаар ару тетрадь апаратандар.

— Мастер эмезин, — деп карыган өбөгөн Кучиякты ээчиде келген кижиге айдатаң. — Кучияк — сүрекей жакшы бичийт!

Чын Павел Васильевич озогызын терен билип, социалистический, жаңы культуранын жаан мастери болгон.

Жаңы баатырлар

Кадыннын сол жарадында Чемалдан ыраак жок Айулу журтта Кучияктын нажызы, чөрчөкчи Даабы Юдаков журтаган. Жаңысла тапчы түндүктөн жарык өдөр карануй айылда ол чыккан. Колхоз төзөлөрдө, журтта жаңы туралар эде бердилер. Чемалдагы гидро-станция сууны кечире бойынын эмиктерин таркадып койгон, Айулу журттын тураларында лампочкалар күйүп турды.

Павел Кучияк Даабы Юдаковко айылдап келди, олор алтын тандак керегинде жаңы туужы кееркеде айдарга санандылар. Юдаков топшуурды алала, ойноды; бойынын бала барказынан башка, ичи тойбос байды, казыр жайзанды ла ачап камдарды азыраар учурлу болгон, жокту Анчы керегинде туужынын баштапкы строчкаларын Кучияк кайлады. Топшуур Павелдин колына көчти. Жайзан ла кам жокту анчынын калганчы адын, калганчы уйын алганын ого Даабы кайлап берди. Ан болбогон кышта анчынын балдары өлди, эмегенин дезе алым учун казыр бөрү Торжын бай

алды. Байлар мекелегенин, кудай мекелегенин Анчы билип, байлардын ла жайзандардын ал санаазын чыгарып жуултер куч ак жарыкта бар болгонын ак жарыктаг бедиреерге базып ийди.

Топшуур колдон колго көчүп, кайчы кайчыны солып турды. Кучияк ла Юдаков экилези кожо сөстөр таап турдылар:

Алтайдын үстүн Анчы
Алты айланды...
Анчы эмди көрүп турза:
Карлагаштый албаты баштаган,
Жаныс сөзинен жер торгулган,
Эрү жакшы чырайлу бүткен,
Эрден артык ийделу бүткен
Бир баатыр келбей кайтты.
...Телекейге жаркыны жайылган,
Чокум кызыл мааны көдүргөн,
Он колына күн чалыткан,
Сол колына ай чалыткан.

Сырагай жаан ийделу баатыр кичинек Анчыдан сурады:

„Түнге түшке ыйлап жүрөр
Кайдан келген кижиге эдин?“

Ичер-жири ле ийинин жабар немези жок болгонын, онын бастыра жедимин кара кускундар: бай, жайзан ла кам чокып жигенин анчы карузына айтты. Эмди Анчы журтаарга ла иштеерине жакшы жадынга жединерге жаны жол бедиреп турды. Жалакай баатыр ого айтты:

„Комудап жүргөн Анчы, бери ук.
Менин ийделу табарумнан,
Жайзаннын жаны жажына жоголды.
Байлардын тиштери оодылды,
Тойбос оосторы кургады.
Жоктулардын колынын күчи
Ойто бойлорына айланып жанар.
Аткан аныгар бойыгарда артар,
Азыраган малыгар амыр турар,
Жадын жүрүмугер өнжүгип,
Жаныс биледий өмөлү болор!“

Онын алдында төрөл албатынын уулы, сүрекей ийде-күчтү улу Ленин туры деп баатырды күрекей турган албаты анчыга айтты. Ол тушта анчы көрди:

Оны уккан Анчыга
Айга коштой ай тийди.
Кўнге узери кўн чалыды.
Арып калган Анчынын бойына
Тынду ийде урулып келди.
Жўрўм ойто келип јат ошкош,
Жўреги чечектеп ойноп чыкты,
Баатыр ийделў боло берди.

„Правда“ издательствозы кепке базып чыгарган, „СССР-дин албатыларынын творчествозы“ деген бичик орус тилине кўчўрген бу јангы тууўыла башталган.

Павел Васильевич Кучияк экинчи кўннинг темазын бойынын стихтеринде кўп катап бичиген. Темдектезе, „Аркыт“ деп стихтворениеде мынайда бичиген:

Аркыттын кырларында
Кызыл мааны—Лениннин маанызы јайылат,
Кырдын бажынан
Экинчи кўн
Ончозын јаркыныла сўгўндирет.

Иштин улустары јангы баатырдын болужыла баатырдый ийде-кўчтў болдылар. Бу кўч учун тартыжу керегинде ле албатынын мактулу иштери ўткўрип турганы керегинде Кучияк бастыра жўрўминде бичиген.

Гражданский јуу керегинде, Алтайдын кырларында эн баштапкы колхозтор тўзўлгўни ле Чемалда гидростанция ўткени керегинде, Чуйдын јангы тракт јолы ла бойынын „темир аттарын“ Алтай ичинде жўргискен шоферлер керегинде ол бичиген. Албатынын ырызы керегинде, јангы жўрўмнинг кўни керегинде ол бичиген.

Ол бойы дезе, бистинг ўйибистин баатырларына жўрўмге јол кўргўстирип, эмдиги ўйдин культуразынын бийигине чыгарга болуш алган анчы болды.

Јакшы ба Чепош!

Чепошто, Кадыннын бийик јарадында Кучияктын кайыны јаткан. Бис бир катап ыраак јорыктан кырдын чике јолыла Кадынга келип, Чепошто конорго санандыбыс. Деревнеге јууктап клееди, Павел Васильевич колын уткуулга улады.

— Јакшы ба, јангы Чепош!..

Ол ўртенгизинде деревнеле жўрўп, озогызын эске алынып, јангызына сўгўнип турды, онын санаазында „Чепош“ деген стихтворениенин строчкалары ээчий-деечий бўдўп турды.

Чепеш. Л. В. Кучиная.

Јаш өскүримдер жуулганы
Јаскыдагы чечектий жараш,
Чөрчөктөгү баатырдый чыдым бүдүмдү,
Чечектеги чалындый ару сагышту.
Науканы меезине салынганын,
Коммунизмге браатканын көрдим.
Јүрегимле уткыйдым, јаны Чепеш!
Јаранып чечекте, ырысту Чепеш!

Каскактын алдында Кадын шуулайт. Кучияк јиит тужында,
камдар бу суунун коркышту күчиле улусты канайда коркытка-
нын ол ундыбаган. Кучияк эмди онын јобожып калганын көрди,
—онын окпындаган белинин үстине кечире большевиктер узун
күр әдип салгандар. Эмди Кадын шуулап, өскө немени айдып
турды:

„Социализм керегинде беретен
Туза менде көп!“

Озогыда јокту болуп түрөп жүрген тегин пастух эмди бастыра-
зынын ээзи боло берген. Эмди таштар да сүгүнгенинен кожон-
дожып јат—олор кижинин најылары боло бердилер:

Ороктойдын чоокыр таштары
Көндүрө Мосвага кожонло барат:
—Төрөлибистин баштапкы өргөөзин
Чүмдерис!“—деп мактаныжат.

Озогыда таш јерге бастырып, күннин ак јарыгын көрүп бол-
бой јаткан. Кунукчылдан таш онтоп турган. Эмди таш „јайымда“
болуп, күннин ак јарыгына сүгүнип, төзөйчи кижини кожонло
мактайт.

Көчкүн улус тыттын чобыргазыла јапкан айылда ачу корон
соок кыш өткүрип, јастыла күннин јылузын сакуп, эрикчил оту-
ратандар. Онызын Кучияк ченеген, јас керегинде ол сыранай
јараш „јас“ деп стих бичиген.

Кучияк јаны общественнын улустарынын үргүлји ырызы ке-
регинде, экинчи күн—Лениннин маанызы керегинде, јаны ырыс-
тын јолыла брааткан колхозтын пастугы керегинде бичиген.
Поэт бойынын стихтеринде Алтын-Көлдү бичип, онын јаратта-
рында ла эбиреде јаткан деревнелерде электрический оттор кү-
йерин көрди.

Эмди онын стихтери баштапкы јылдарда бичигенине түнөй
эмес болды: ол фольклордун традиционный кеберлеринен тамла
ырап, орус поэзиядан бойы алдынан поэтический кеберлү бичип
турды. Ол бойынын творчествозы керегинде айтканда, оны ли-

тературага албатынын творчествозы апарган, бут бажына десе орус классиктердин үргүлжү кеберлери тургускан деп темдектейтен.

Прозаны ачканы

Алтай улус художественный прозаны билбегендер, онын учун учында беллетрист болгон Павел Кучиякка үренгедий ле тузаланар кеберлер төрөл тилинде жок болгон. Ол орус классиктерден үренген. Эң баштап онын кычырган повесттери: А. С. Пушкиннин „Станционный смотритель“ ле „Капитаннын кызычагы“ болгон. Пушкинди ээчиде М. Горькийдин произведенийелери; эмдиги өйдүн писательдеринен—Н. Островскийдин, А. Фадеевтин ле Шолоховтын произведенийелерин кычырган.

Культурный салтар күнбадыштан ла түндүк, озочыл орус албатыдан, Москвадан, Новосибирсктен ле өскө дө жаан городтордон, коштой жаткан орус журттардан келип турган. Јиит тужында Кучияк орустардан тура эдерине ле кыратартарына үренген. Орус улус оны бичикчи эткен, Москвада үреткен. Орус писательдер ого алтай албатыга бичиир проза ачып бергендер.

Павел Кучияк „Темир ат“ 1933 жылда бичиди. Бу куучын, озогы көчкүндөрдөн ишмекчи класс болгондордын баштапкы представителдери—шоферлер керегинде болгон.

Айылда өскөн јиит уулдар Ин-Оозы деп ишмекчи јаны журт јеричекке келгилеп, анда орус албатынын ишмекчилеринин ле шоферлеринин машинала јүрерине үренип алгандар.

Павел Кучияк алтай тилине орус писательдердин эң артык произведенийелерин театрға көчүргөн. Онызы алтай улусты, Кучияктын бойын да байгысты. Колхозтын јүрүми керегинде онын „Тойчы“, „Оролор“ деп куучындары, аячадала „Аза-Јалан“ деген куучын онын баштапкы куучынына көрө, художественный јакшы да, эң артык та болуп јат.

Кучияк орус улус керегинде бичип, олордын воспитательный озочыл учурын темдектеп турды. Андрей Куреев батрак Караны байдан корулап, ишмекчи улустын классовой өштүзи бай болгонун аялап эларга, ого болужып јат. Кызыл Черүге экилези барала, Козуйт байдын ла Песков койоймнын бандазыла јуулажып турдылар. Кара бойынын орус најызы керегинде чүмдеп кожондоды:

Менин сүүген најым Андрей
Јүрегимде сүүмјилү јүрет.

Орус Андрейди Кара бойынын најызы деерден болгой бойынын карындажы деп, бодоп јүрет.

Уур айалгада эң баштапкы алтай шоферге кичеемкей Сондобосовко орус шоферлер најылык болужын јетирдилер. Кичеемкей ле Нюся Чистякова деп орус кыс сүрекей нак најылашкандар.

Куучынын учунда озор алыжып, бойы бойлорын жазына сүүйте-ни кычырачыларга алаңзу жок јарт.

Керек-Јок деп алтай кижии Василий Зырянов деп орус Кудай-Берген байда батрак болуп иштеп јүргендер. Озор јазына на-јылар боло бердилер. Эн баштапкы колхозтын председатели Ке-рек-Јок аймакисполкомнын председатели болуп турган Зырянов-ко айылдап келди. Коллективный хозяйствоны јарандыраарына, деревне тѳзѳрине, байларла тартыжарына, бичик билбезин јо-голторына Зырянов ого болужын јетирет. Зырянов Азз-Јалан ѳзѳктин бастыра колхозчыларынын ады-јолын билген, областной городко иштееерге јүре де берген кийининде, озорло тил алы-жарын үспеген.

Аймакисполкомнын председатели Никандр Иванович Кудрин колхозтын Шонкор деп эн артык пастугынын ла Эркелей кыс-тын тойына айылдап јүргени „Тойчы“ деген куучында айдылган. Колхозто Кудринди бастыралары билгилеп јат, Эркелейдин ка-рыган энези де оныла куучындажып, бойынын озогы најызына чылап: „Нѳкѳр Кандр,“—деп айдып турды.

Кучияктын сүүген кижизи—јиит пастух, омок кожончы, ја-ны јүрүмди баатырдын ийде-күчиле түрген тѳзѳп турган ак са-наалу, јап-јарт чике сѳстү кижии. „Чейнеш“ пьесадаң Кара, „Аза-Јалан“ куучыннан Керек-Јок, „Тойчы“ куучыннан Шонкор, „Орозор“ куучыннан Темир—озор бастыралары бойы бойлоры-на тѳрѳгѳн карындаштардый јаныс керектин улустары болгон. Озордын ортозында башказы незинде дегежин, озор кѳп саба-зында јаны јүрүм учун, ишмекчилердин ырызы учун башка-башка ѳйлѳрдѳ тартышкандар „Чейнеш“ деп пьесада Кара, Со-вет јанг учун тартышкан, Керек-Јок, „Аза-Јалан“ деп куучында эн баштапкы ѳмѳлик тѳзѳйлѳ, јоктулардан озодо байлар былаап-элган јерлерди ѳмѳликке берген. Темир колхозко ло кезик уч-реждениелерге кирип, каршу эдерге ченешкен буржуазный на-ционалисттерле тартышкан. Колхозный стройдын, јангы јүрүми-нин јенүзин Шонкор бойыла кѳргүзип јат. Ышту айылда ѳскѳн ол колхозто эки кып јаны тура алган. Туранын ичинде—јымжак отургуштар, столдор, чечектер, кѳзнѳктѳрдѳ тюлевый штѳралар бар.

Кучияктын произведениелеринде айдылып турган бойлоры-нын кыстарын, сыргалжыларын ла үйлерин сүүп јадылар. Мы-нызы үй улустын јүрүмин јарандырган советский јаннын шылту-зында болды.

Каан тужында кысты кижиге бодобой, байлардын кичинек уулдарына эрге берип („Арбачы“), кыстар байлардын јаман кы-лыктарына чыдашпай, бойлоры ѳлүп (Јаңардын ѳлүми) турган болзо, эмдиги ѳйдѳ Алтайдын кыстары бойынын јүрүмин бойло-ры тѳзѳп турылар. Анайда бойынын јокту ада-энезине качанда

байдын уулына, көрөр күүнү жок Жажынайга саттырган Чейнеш онон жүре береле, журтревкомнын председатели болуп иштеп, бойынын сууген Карага барган. Онойдо ок комсомолка Тойу колхозтын ошгулерин—буржуазный националисттерди коскоро согорына, бойынын нажызна Темирге болушкан. Эркелей дезе, энези оны байдын уулына берерге жобин берип салганына көрбөй, пастух Шонкорго барган. Олордын суушкени жайгыда айас күнде теңеридий ару, мрамордый бек те, жарык та болды. Онызында жаны жүрүм экелген ырыс бар.

Кучияк бойынын жигит геройлорун—пастухтарды ла пастуш-каларды сүрекей сууген. Онызы жарамыкту геройлордын, уулдардын ла кыстардын: Шонкор, Темир, Бичик, Кожончы, Чейнеш, Эркелей, Солонь деп аттарынан көрүнөт.

Кучияк баладан бери байларды ла камдарды суубейтен. Жаандап келзем, байлардан коркыбазым деп ол бала тужында бойынын коркынчак адазына айдып жүрөтөн. Ол бойынын бастыра жүрүмине байдын Манзы уулынын жаман кылыктарын ундыбай жүргөн. Оны бойынын автобиографический романында өлөрдүн алдында бичиген.

Кучияктын байларды ла камдарды көрбөй турганы олорды: Чычкан, Кускунак деп адаганынан көрүнөт.

Жүрүмдө кандый болгон, онойдо ок Кучияктын произведение-леринде камдар байлардын ла жайзандардын жуук болушчылары болуп жат. Жаман сагышту Кускунак кам Козуйтка, Айду—Кудай-Бергенге болужып жат. Кам жоктуларды коркыдып ла уккур эдип аларга айдатан: „Кудай-Берген байга Улген бойы болужат, онын учун оны „Кудай-Берген“ деп адаган.“

Же кавайда да сүмеленгени болушпады: улусты мекелеген, төгүндеген, байлардын ла камдардын кылыктарын албаты жарт билип алып, большевиктердин партиясын күреелей биригип, олорды коскоро сокты. Байларды жоголтып салган. Камдардын түнүрлери үргүлжиге ташталды. Албаты колхозтор төзөп, жаны жүрүмнүн жайым жолына чыктылар.

Кучияк бойынын албатызынынын прозасын ачып, байларла, камдарла, буржуазный националисттерле калапту тартышканын ла колхозный стройдын жөнүлерин повестьтерде ле куучындарда жарт көргүскөн.

Адыжок

„Адыжок“ деген автобиографический романды бичип салары Павел Васильевичтин төс амадузы болгон. Онын керегинде 1933 жылда куучындаган.

Кучиякка ондый романды бичиирге өй жок болуп турган. Фольклорды жууп, оны орус тилине көчүрүп, национальный театрда орус

пьесалар көчүрүп, ол ок театрда артист болуп, анчадала Алтайдын культуразынын өзүмине сүрекей керектү болгон произведенийлерди бичийтен. Ол жүккө 1941 жылы январь айда автобиографический романды бичирип баштады. Бойына сүрекей көп некектелер эдип, сырагай жүрексип турган, — онын алдында ол ло жылда ол кычырган: М. Горькийдин „Бала тужы“ ла Лонгфеллонын „Гайавата“ деп телекейдин литературазынын үргүлжиге ундылбас произведенийлериндий произведение турды. Менин сураганымла ол ок тушта Павел Васильевич эки бажалыкты орус тилине көчүрди. Ол жаста үчинчи бажалыкты бичирип баштады. же учына жетире бүдүрбеди. Бу ишти жуу үскен — Кучияк пьесалар, куучындар ла стихтер бичиди. Ол ойдоги онын тос произведенийези озогы жүрүм керегинде, героический эпос аайынча, учына жетире бичилбеген пьеса болгон. Бу пьеса төрөл жерди өскө орооннон келген олжочылардан корулаганын, байлардын ла жайзандардын өштүгө садынганын ла орус албатыла канайда на-жылашканын бичип жат. Пьесаны бичириге күч болгон, — автор исторический событиени теренжиде билип болбой турган. же бу пьесанын сложный эки ролин ол бойына бичиген. онын патриотический тыныжын ол сезип, жылбиркеп иштеген. Кезикте ле жаан эмес стихотворениени, эмезе Адыжокты бичириге пьесаны бичирип токтодып туратан. Мынызы бойынын бала тужындагызына жүрексиреп, жакшынак бурулганы. Бала тужын ээчиде отрочество барар учурлу болгон — „Улустарда“, Василий абыста жүргенин, жипт тужы — университеттерде болгоны, сонында жаандаган тужы — творчествозы керегинде болды. Автордын шуултезиле болзо, айылда чыгып өскөн Адыжоктын жүрүмү көчкүн ле жарымдай көчкүн жаткан алтай улуска большевистский партия, сырагай жаан иш өткүрүп, алтай албатыны культурный жүрүмге исторический көчүшкө жетиргенин көргүзөр эди. Бу произведение сүрекей жылбүлү де, общественный жаан учурлу да болор эди. же Павел Васильевич жада калган кийинде, алдында бис билген эки бажалыктан башка учына жетире бичибеген үчинчи бажалыкты ла ба-за эки бажалыктын наброскаларын тапканыбыс. Бойынын уур, же жылбүлү жүрүмү керегинде бичигени бастыразы бу ошкош.

Автор баштапкы эки бажалыкты жеткил эмес деп бодоп, ологорго кожулталар эдерге сананган. же ол жада калган сонында, анайда арткан кебериле бу бажалыктар ла наброскалар Павел Кучиякла алтай улустын көп уктарынын озодо карануйда өткөн жүрүмү керегинде художественный документтер болуп, жылбүлү кычырылар.

Театр

Алтайский национальный театрды тюзөөрине Кучияк көп тузаны жетирген. Ол театрдын литературный бөлүгүн башкарып,

ол ок ӱйдӱ онын баштапкы актёры болгон. Бу театрда П. Кучияктын „Оролор“, „Чейнеш“, „Ӱч кыс“, „Эки гвардеец“, „Ӧдӱп болбозын“, „Сакылта јоктон тушташ“, „Јаңы нӱкӱр“ деп пьесалары тургызылган.

Анчадала „Чейнеш“ деп пьеса сыранай јилбӱлӱ болгон. Павел Васильевич Алтайский театрдаң андый атту-чуулу спектаклинде Козуйт байдын ла кайчынын ролин ойногон. Бу пьесаны театр Сибирдин ле Казахстаннын кӱп городторында кӱргӱскен.

Н. Улагашев кайчыда „Ӱч кыс“ деген чӱрчӱк бар болгон. П. Кучияк бу чӱрчӱкти пьеса эдип бичиген. Пьесада ӱч кыстан башка баатырлар, кижии јийчи јети башту Јелбеген, јакшы кумдузак ла карыган судурчы ойногондор. Пьесада тынданып турар агаштар, чечектер, мешкелер ле агашту јердин ӱскӱ дӱ тындулары бар болгон. Павел Васильевич бу спектакльда кайчынын ролин сӱрекей јакшы ойнойтон. Кайчынын кожоңыла сценанын кӱжӱгӱзи кӱдӱрилетен.

Јуунын јылдарында фронтко јӱре берген кӱп јиит актёрлордын ордына Павел Васильевич сценада ойногон. Театрда художественный јанынан башкарып турган И. С. Забродиннин куучыныла болзо, Кучияк „Ӱч кыс“ пьесада Јелбегеннин ролин, бойынын „Оролор“ деген пьесазында Сӱмелӱнин ролин сыранай јакшы ойногон.

Кучияк баатырлардын эпозын сӱрекей сӱӱп, оморды сценада кӱргӱзерге сананганын ол меге кӱп катап куучындаган. Оны анчадала бойынын албатызынын јерин ӱскӱ орооннын олјочыларынан корулаган баатырлар керегинде албатынын произведенийелери сыранай јилбиркедип турган. Је андый тема ого сӱрекей уур болгон учун оны ол узак бичибеген. Је јӱкле јада каларынан ӱч ай озо, 1943 јылда јаскыда ол бойынын калганчы пьесазын бичиин баштады. Оны ол учына јетире бичибеген, је онын энгле баштап бичигенин театрдын художественный совединин заседаниинде автор кычырган. Ол заседаниинин сонгында бойынын дневнигинде бичиди:

„Шак онойдо јӱрӱмде болды ба?“—деп, менин геройымды кӱп улус јилбей, коркып турылар. Је менин шӱӱлтемле болзо, бичиген аайынча историяда ондый неме болбогон до болзо, је јокту албатынын сагыжында бир тӱней праволу ла јайым јӱрӱмдӱ болоры бар болгон. Онызын албатынын чӱрчӱктӱри биске айдат.“

Перо ло штык

Павел Васильевичтин сӱӱген туујызы „Алтын туујы“ болгон. Туујыда сыранай озогызында болгон јуу кереги куучындалып јат. Ороонго ӱштулер табарып, айыл-јуртты тоноп, јерди былап, албатыны олјого алгандар. Олјочыларла јуулажарга черӱ јуу-

ган. Кажыла биле мылтык жепселле жепсенген бир жуучыл ийер учурлу болгон. Алтын-Тууынын адазы карыган, жууга барар чинези жок болгон. Оңдо уулдар жок болгон. Жаан кызы жууга барарга сананды, же адазы ого эткен кату ченемелди тудуп болбоды. Ортон кызы ченемелди база тудуп болбоды. Алтын-Тууы деп кичу кызы ырысту болды. Ол жууга барала, баатыр боло берди.

Кучияк бойын ырысту деп бодоп жүретен: онын жаан уулы пограничный заставада, Күнчыгышта черүде болгон, экинчи уулы дезде Күнбадышта жуулажып турган, жаан кызы дезде черүге медицинский сестра болуп барган. Ол бойы да карыган эмес, мылтык тудунып, өштүлө удурлажар ийдези бар. Ол тетрадьтан бир лист чаазынды ыртып алала, областной военкоматка заявление бичиди:

„Улу Октябрьский революциянын күндеринде Алтай ичинде Совет жанды тургузарына бойымнын ондонбозым керегинде мен турушпагам. Же андый да болзо, Совет жан ла коммунистический партия советский патриотизмге мени воспитывать эдип, социалистический общественнын тружениги эдип салды. Бичик жетире билбес кижиден советский писательдин күндүлү званиезине жетире өстим. Мен жуунын да ойинде печатта эрчимдү туружар күчим бар. же мен айылымда эрикчил отурып болбозым: фашистский казыр ийтерди бистин неден де жалтанбас черүбис коскорсогуп турган жерге, шакла оноор барарга жүрексийрейдим. Бүгүн пероны штыкка солыыры чике болор деп мен бодоп турым...“

Ол уулдары ла кызы керегинде бичийле, оноң ары бичиди:

„Мен олордон артып калар учурым жок. Менин күчим жеткил, көстөрим курч. Мени энгле алдындагы позицияга ийзин деп сурайдым...“

Шак онойдо Павел Васильевич 1941 жылда, июнь айда бичиген. Же врачтар онын күчи ле су-кадыгы керегинде башка шүүлтелү болуп, онын черүге барарын жаратпадылар.

Бир жылдын бажында доброволецтер-сибиряктардын дивизиясы төзөлип турган. Павел Васильевич экинчи заявление берди, же черүге базала албадылар:

— Бойыгардын оружиегерле — перогорло болужыгар, — деп ого айттылар.

Онызы оны ачындырды: ол бойын су-кадык деп бодоп жүргөн. Ол бойынын жүрегин кем жок деп бодоп, оору түргөн жыгып саларын билбеген.

Ол фронтко бойынын художественный сөзиле болужын жетирген. Фронттын ла тылдын гвардеецтери керегинде пьесалар ла стихтер бичиген. Онын пьесаларын жербойындагы театр тургускан, Кучияк пьесаларда солдаттардын ла офицерлердин рольдорун ойногон.

Калганчы жорыктаганы

Мен оны, најымды, писательди ле актерди тирү деп көрүп турум.

Ол Белокурихада клубтын сценазында туры, жардак бойы күлүмзиренип, көрүп отурган улустарды Алтай ичиге узак жорыктаарына кычырат:

— Бис күннинг жолыла Алтайдан Алтайга жорыктаарыбыс. Эң ле баштап Чой аймакка барарыбыс. Анда—тайга, тайгада—көп жиилектер ле көп суулар учурап турган учун, базарга күч... Анди кыстар мынайда кожондоп жат...

Ол албатынын кожонун кожондоп, тургузала оны көчүрет:

Суу ол жанда кара боронот,
Же оноор канайып жедейин?
Кара көстү сен, уулчагаш,
Жараш, же кайда сени көрөйин?
Сууга кечире күр салып,
Кара жиилекти терип аларым,
Ойын-жыргалга барып,
Кара көзинди көрүп аларым.

— Онон ары жортуп, түштүк жаар бурулып, Турачак аймакка барарыбыс. Анда—Алтын-Көл бар. Анда—өскө мотив. Кемеле брааткан теленит мынайда кожондойт:

Кыскылтым сукноло, торколо
Суу жарады жамынганы чүмдү,
Эй, жаскы суунун жарадында
Лийт бистерге сүгүнчилү.

Атту-чуулу артист залдан колчабыжуны угуп, бир эмеш сакыйла, колын өрө көдүрүп, колчабыжуны токтодоло, жарлады:

— Же, Алтын-Көлди кечип алдыбыс. Эмди бис Челушманнын өзөгинде. Анда кырлар кайыр, олордын чике бажында мөңкү карлар, жабызында дезде изү. Улустар буудай салып, башка жадында журтап, өскө мотивле кожондоп жадылар:

Жалбак жалаңда не жараш?
Жайрап бүткен аш жараш.
Көдүрезинен кем жараш?
Көзи кара сен жараш.

Кожонды угуп божойло, бис аттарыбыска минип, Башкаустын аңчыларына, Кош-Агаштын малчыларына кожонло жортуп

браадып, тайгада от салып отурган анчыны, айылдап жүреле, айылына жанып клееткен малчыны көрдибис. Кажыла аймакта, кажыла өзөктө бойынын мотивиле кожондоп жадылар. Кучияк та Алтайдын кырларында кожондоп, көчүп жүрет.

— Бис бистин областьтын сыранай түштүк талазына келдибис,—деп ол айтты,—боромтык суулу Чуйдын жарадында токтодыбис. Бистин аттарыбыс одорлоп жат, бис дезе оттын жанында амырап жадыбыс. Кожон база кайда да кырларда амырап турат. Ол биске келгелекте, эмеш музыка ойнойлыктар.

Павел Васильевич комыргайды көргүзеле, айтты:

— Мынызы шоор. Јиит пастухтар мыныла ойноорго сүүп жадылар.

Ол бажын серпип, бир эмеш жайканып, шоорло узак ойноду.

Шоордын кийининде кичинек тилдү комыс колында көрүндү.

— Уулдар ла кыстар бойы сүүгенин комысла айдып жадылар,—деп артист куучындады. Комысты оозына алала, ойноп, айтты.

— Шакла мынайда сөстөрдү айдып жат.

Бисти эбиреде тайга болгон чылап кайда да тазылдардын адында кижиге көрүнбес суучак шылырап агып тургандый, кийининде соловей кожондогондый, је удабай тургузала кыстын каткызы шымыранышка көчкөндий биске бодолот.

Сонында мөштөн эткен балалайкага жүзүндөш топшуур көрүп жадыбыс. Кучияк онын кылына согуп, кандый да баатыр кереметинде күүледе кайлайт. Онын үнинде кандый да жебрендегиз угулып, кажы-бирде буурул башту кычырачы чактын жарымдап үлтүреген бичигинин страницаларын чебер ачканынын шылыраганы угулгандый болот.

— Болор,—деп өткөн јусјылдыктардын кожонун үскен Кучияктын үнин база катап угуп жадыбыс.—Мынызы сүрекеј узак Шонкор таадам оны үч түн улай кайлаган,—деп жарлады.

Ол топшуурын јерге салала, бис јаар омок јиит уулдый бурулала, айдат:

— Аттар амырап, тату өлөн јип алдылар, эмди ошон ары јортотро кем јок. Улай јараттарла јортoryбыс. Сол јанынан турган аккан Чуй шуулап јат, он јанында дезе тегериге јетире сөдойгон туулар: кижі азар јер јок. Түнде ай јолды көргүзип берер. Чуй деп суу Кадынга кирип јат. Ол суунын үстинде ай тамла бийик көдүрилип јат. Мында онын јолы. Бис оны ээчиде Кадыннын жарадына барарыбыс. Бистин алдыбыста Оймоннын сыранай элбек, көлдий түп-түс чөлі жадыры. Анда туулардын баштарында мөңкү карлар көп, ондо неле бар. Алтай улус кержан тарла коштой јуртап, олордын кожондорын угуп, бойлорына не ни де эмеш алып жадылар. Чындап та кожон тамла чөйилип, эмеш таныш боло берди.

Оймоннон эки јол чыгат: бирүзи—абырала жүретен, Кан-Ор

зына, экинчизи—тан атла жүретен,—Терехти богочы ажыра, Он-
дойго барып жат. Кучияк калганчы жолло барарга сананды:

— Мөнкү карлар жаткан тууларда бис слерле болбогонибыс,—
деп ол айтты.

Бис бийик богочыга көдүрилеле, карла жортуп, туулардын ко-
жондорун уктыбыс. Онын соңында өзөккө түжеле, араай эмир-
де кожондожып турган уулдарга ла кыстарга жолктыбыс. Кем ле-
жагы кожон тапса, олар оны жайканыжып кожондоп турдылар.

Биске Кан-Оозы, Шебалин ле Эликманар аймактарга барары арт-
ты. Бу аймактардын кажызында ла алдында бистин укканыбыс-
тан көрө башка-башка кожондор, оларды башка-башка үндерле
кожондоп жадылар. Учү-учында бис Горво-Алтайскага ойто кел-
дибис. Жилбулү жорык божогони биске ачымчылу болды.

Аттардын ээрин алып саларга бистин күүнибис жок болгонун
бисти жорыктаарга баштап жүрген кожончыбыс ла куучындачы-
быс билип, күлүмзиренип айдат:

— Бис Башкаустын өзөгүнде болорыбыста, эки кожон ко-
жондоорун мен ундып салгам эмитирим.— „Табыргы андаганы“ де-
ген кожон угыгар. Сөстөр ас, је музыка көп. „Мени ук. Мен ба-
рып жадым, мен барып жадым...“ Кожоннын бастыразы ол ло. Бир
катап кожондойло, ээчиде база кожондоорыбыс.

Ол тенерини айкаш турган чылап бажын өрө көдүреле,
оозун бир эмеш ачат. Бис бир аразында скрипканы, мөнгүн ки-
чинек күүнилердин жараш шыныртын, куштардын жараш үнде-
рин, кезигинде десе неле де түнөйлөштирип болбос немени угуп
турдыбыс. Бис тынбай, кожончы жаар көрүп турдыбыс. Мында
кандый да меке деп бистерге бодолып турды. Чындап та көзүн-
ди бир ле секундага бектеп ийзен, бастыра сцена музыканттарла
тургузала толо бергендий болот:

Киж-оркестр кенетийин музыканы ла кожонды токтодып, кол-
чабыжуны сакабай, бис ондолголокто, колыла өрө көргүзет:

— Түкү таштын үстинде табыргы туры,—мени угуп турат:
бу кожонло ого сүрекей жуук једип барар. Овойдо јакшы анчы-
лар эдетен. Мен база онойдо ок эткем.

Алтай ичиле сүрекей көп жорыктаганыбыс сагыжыма кирди.
Мен көп анчылар көргөм, көп кожондор уккам. је Павел Кучи-
яктын, „Табыргы андаганы“ деп кожонгына жүзүндөш немени ка-
чавда укпагам. Ол бисти ижендирил айтты:

— Мен бу кожонды карыган анчыдан уккам. Ол оны Тува
жеринен экелген...

Андый јакшынак концерт жорыктын учында Павел Васильевич
„Анчынын кабай кожонун“ кожондоды. Кожондо баштапкызы-
нан көрө сөстөр сүрекей ас: „Уйукта, балам, уйукта“ деген үч
ле сөс бар. Мында көп сабазы музыка.

Кожончы көстөрүн јумат, онын мойынынан балтыр эттери ты-

ныдынып, онын жүрегинин одынан тамла кызыган чылап кызар берди.

Бойы оркестр, поэт ле кайчы кижн эпикндү колчабыжулардын окпыны тушта сценадан түшти. Жорык божоды, же жорыкчылардын санаазында олордын калганчы күндерине жетире ол артар.

Жүсжылдыктар өткүрө

Бастыра алтай улустын жүрүмн Павел Кучияктын творчествосында көргүзилген. Ол жүсжылдыктар өткүрө барып, социалистический культуранын бийигине тамла ичкеерилеп барат.

Түштүк Африканы бүдүн жары жүсжылдыктын туркунына англичандар бийлеп турылар, ондо жербойынын албатызынын культурный өзүмн бир де эмеш ичкеерилебеди: озогызындый ок жер ижинде абылла тузаланып, алуны агаж жыдала, корондоп салган окло өлтирип, андый ок жапаштарда жадат. Олор бичикти торт билбейдилер. Ак чырайлу улус экелген оорулар таркап, жайым жүрери кижинин күчин кулданарыла солынды. Улустын өлөри көптөп, балдар чыгыры сүрекей астады.

Америкада ак чырайлу улустардын ортозында индеецтер жүсжылдыктар туркунына журтагандар да болзо, же жеңилчек жапаштарын онойдо ок ичинде очокту балкаштан эткен тураларга жүк ле солыдылар. Олор бу да күндерде, жер үстинде Европа ла Азия, талайлар ла тенистер бар болгонын билбей турылар. Олордын ортозынан тоолу ла улус Нью-Йорк город бар болгонын билип жат. И. Ильфтин ле Е. Петровтын сөзиле болзо, индеецтердин деревнезинде учураган автомобиль „өйдүн уэллсовский машиназы“ аайлу көрүнөт.

Америкага ак чырайлу улус келип журтай берген тужында, индеецтер кандый карануй жадында болгон эди, Кучияк иит тужында алтай улус андый ок айалгада болгондор. Улу Октябрьский Социалистический революция болбогон болзо, алтай албаты эмди де андый ок айалгада болор эди. Карануйдан үргүлжиге айырылды. Алтай ичинде Совет жаннын жылдарынын туркунына, озогызында карануйда жаткан алтай улус Совет жаннын жылдарынын туркунына канча-канча жүсжылдыктарды түргөн өдүп, улу Советский Союзтын албатызыла түнгөй боло берди. Жүсжылдыктар өткүрө жорыктаганынын культурный салтары Кучияктын жүрүмннен иле көрүнүп жат. Андый жорыктын башка-башка өйлөри онын куучындарында, пьесаларында, стихтеринде ле кожондорында темдектелген.

Бажалыктар

	Стр.
П. Кучияк — Алтын тандак жарыды (алтай легенда) —	3
— Тушташ (стих) — — — — —	12
— Алтын-Көл (стих) — — — — —	15
А. Коптелов — Улу көчүш (романнан алган главалар) М. И. Техтееков ла И. П. Кучияк кө- чүргендер. — — — — —	17
Ч. Енчинов. — Ай-Тана (пьеса) — — — — —	56
— Амырка (поэма) — — — — —	60
К. Расстегаев — Айылдаштар (куучын) В. А. Каланаков көчүргөн — — — — —	74
И. Мухачев — Кырлар (стих) — — — — —	83
— Сүгүнчинин кожоңы (стих) — — — — —	86
— Мөңүн суу (стих) — — — — —	87
А. Демченко — Кыштудагы тушташ (куучын) — — — — —	88
М. Тюттениев — Доярканын кожоңы — — — — —	93
— Каруу — — — — —	94
Г. Автоманов — Сноп буулачынын кожоңы — — — — —	95
— Күдүчинин кожоңы — — — — —	—
П. Кучияк — Тойчы (куучын) — — — — —	97
М. Юдалевич — Студенттерге ле солдаттарга (стих) —	113
— Најылар — — — — —	114
А. Демченко — Јүгүрүк аттын угы (куучын) — — —	116
— Томый (куучын) — — — — —	128
М. Длуговской — Кыш (стих) — — — — —	137
— Алтай керегинде кожоң — — — — —	—
— Эртен тура кырларда — — — — —	138

А. Шабураков	—Кандый јакшы јүрүм (поэма) — — —	13
А. Саруева	—Сеге мак (стих) — — — — —	14
В. Кучияк	—Бисти улу башчы баштаган (стих) — — — — —	14
	—Јас (стих) — — — — —	14
А. Борбуев	—Сталин бисти јыргатты — — — — —	14
Н. Глебов	—Танма (алтайдын озогызында) — — —	14
Н. Улагашев	—Ойно, ойно топшурым — — —	15
	—Сынару (алтай чөрчөк) — — —	15
Фольклор	—Левинге мак (Ондой аймакта Октябрьдин 12-чи жылдыгы колхозтын колхозчызы Чекурашева Э. сөстөри) јазап бичиген П. Кучияк — — — — —	16
П. Кучияк	—Јаны алтай — — — — —	—
	—Сталинге кожон — — — — —	17
Ч. Чунжисеков	—Улу октябрь (стих) — — — — —	—
	—Сталиннин сөзи (Бедушева Соловейдин сөстөри) Јазап бичиген П. Кочеев — — — — —	17
	—Сталинский Конституция керегинде кожон (Шебалин аймакта Ак-Јол сельсоветте јаткан кайчы Сабашкин Иваннын сөстөри) јазап бичиген П. Кочеев — — — — —	—
И. Кочеев	—Јаан ырыс — — — — —	17
	—Колхозчылардын кожоны — — —	17
	—Бястин черүбис (Бедушева Соловейдин сөстөри) Јазап бичиген П. Кочеев — — — — —	—
А. Борбуев	—Јарык күнди көргүсти — — —	17
	—Ойнойлык — — —	—
А. Коптелов	—Павел Васильевич Кучияк (чыккан күнинин 50 жылдыгына) — — — — —	17

Сорно-Алтайская Областная
* БИБЛИОТЕКА *

Јастыра базылганы

стр.	алдынан брѣ	устинѣн тѣмѣн	базылганы	кычырары
21	17		чалгынып	чалгынып
21	12		тыштанбай	тыштанбай
38	19		тѣзѣлгѣн	тѣзѣлгѣн
48	8		јаголо	јаголо
58	5		тундерге	тундерге
89		8	санала	сананала
93		3	маткаткан	мактаткан
104		18	богон	болгон
131		5	Т мый!	Томый!
133		5	урды	турды
88	18		этуу элерин	туу элерин
91	23		кѣжѣрип	кѣжѣрип
91	8		тууразында	тууразында
95	21		Василий обыска	Василий обыска
96		19	Кунык	Кучык
96	5		Анна Граф	Анна Гарф

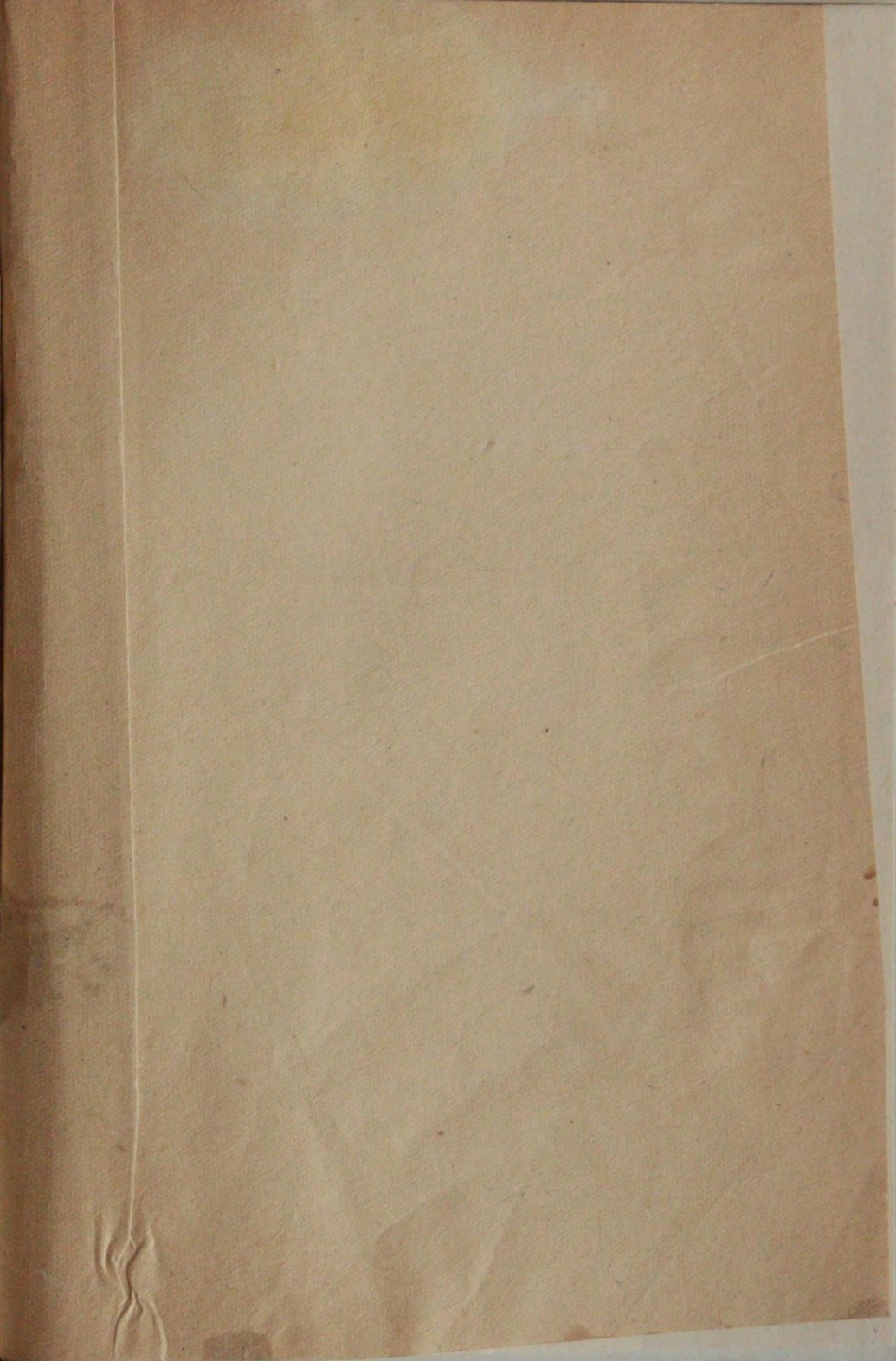
А. Шабураков	—Кандый јакшы јурӯм (поэма)	— — —	139
А. Саруева	—Сеге мак (стих)	— — — — —	142
В. Кучияк	—Бисти улу башчы баштаган (стих)	— — — — —	143
	—Јас (стих)	— — — — —	144
А. Борбуев	—Сталин бисти јыргатты	— — — — —	146

Н. Габеев

—Ойнойлык — — —

А. Коптелов —Павел Васильевич Кучияк (чыккан
күннин 50 жылдыгына) — — — —

Горно-Алтайскан Областия
БИБЛИОТЕКА

1000

1000
1000

